

ПОШТАРИНА ПЛАЋЕНА У ГОТОВУ

2156/9
31.

УЧИТЕЉ

**ПЕДАГОШКО-СОЦИЈАЛНИ ЧАСОПИС
ЈУГОСЛОВЕНСКОГ УЧИТЕЉСКОГ УДРУЖЕЊА**
Главни уредник: **МИЛИЋ Р. МАЈСТОРОВИЋ**

Педагошка Русија у XX веку

- Уводна реч од уредништва „Учитеља“ (533).
Руска психологија у XX веку од проф. В. В. Зјењковског (535);
Ruska pedagogika u XX veku od prof. S. J. Nesena (556);
Руска социологија у XX веку од проф. Ник. Алексејева (584);
Руска филозофија у XX столећу од проф. Николаја Лоског (608);
Ruska škola u XX veku od N. Hansa (641);
Литература за децу у Русији XX века од Н. Новожилова (678).

Ministarstvo prosvete sa On. br. 69679 od 15-X-1937 g. preporučilo je „Učitelj“ za knjižnice narodnih i učiteljskih škola, učitelje, zabavilje i učenike učiteljskih škola.

БР. 9-10
МАЈ-ЈУНИ 1939

ГОД. 19 (53)
БЕОГРАД

ИЗДАВАЧКА КЊИЖАРНИЦА ЈЕРЕМИЈЕ Ј. ЦЕЛЕБЦИЋА

БЕОГРАД, — Карађорђева 61

ДЕЧЈА КЊИЖЕВНОСТ

(Све ове књиге одобрене су по препоруци Главног просветног савета С.број 673-37 решењем Госп. Министра просвете Онбр. 50735-37).

Е Багрјана и др.: Из Ружине долине	8.—	вао: Вл. Марјановић. Корице у боји	8.—
Љуб. Божиновић: Дете са Балкана	6.—	У тврдом повезу	14.—
С. Ватсон: Одабране приче за децу	10.—	Маринова и др.: Мој учитељ	8.—
Чарлс Дикенс: Детињство и младост	1.—	Свет. Д. Миловановић: За отаџбину	10.—
Давида Коперфилда	1.—	Исаије Митровић; Дечје радости	8.—
А. Каралијчев: Свет прича	8.—	Елин Пелин: Јан Бабијан	14.—
А. Каралијчев: Дукати	10.—	Гвидо Тартаља: Браца са Драве	7.—
Живојин Карић: Антологије Југословенске савремене дечје књижевности	22.—	Гвидо Тартаља: Шкољке	8.—
(одобрено одлуком Господина Мин. просвете II бр. 21961 од 19 јуна 1935 године на предлог Глав. просветног савета С.бр. 673-35)		Гвидо Тартаља: Варјача	6.—
Милош Матовић: Најлепши дар	10.—	Гвидо Тартаља: Чобанска фрула	6.—
Милош Матовић: Гнездо на крову	8.—	Гвидо Тартаља: Царство мале Срмене	6.—
Милош Матовић: Бајка о краљевићу Зорану	8.—	(препоручено одлуком Г. министра просвете П. бр. 3137-29 од 16-III-1929, на основу решења Глав. просв. сав. под С. бр. 830-28)	
Милош С. Матовић: Дечји рај; илустро-		Л. Толстој: Кавкавски заробљеник	8.—
		Јован Удицки: Весела деца	10.—
		Свен Хедин: Кроз пустињу	8.—
		А. Хволсон: Кепеци у царству снова	10.—
		Момчило Иванић: Дечје песме	8.—

ОДАБРАНЕ ДЕЧЈЕ КЊИГЕ

за ђачке књижнице и поклон ђацима

Петар Симић: Зашто, мајко?... илустро-		драг В. Матић и Мих. Станојевић	8.—
вао Вл. Марјановић	5.—	У тврдом повезу	14.—
Бранислав Д. Лазић: Славујак; илустро-		Мис Малок: Доживљаји једног варго-	
вао Б. Д. Лазић. Корице у више боја	8.—	лана. У преводу Др. Стане Стојано-	
Јован Поповић: У тихе вечери; илу-		вић, с оригиналним линорезима Тео-	
стровао: Влад. Марјановић. Корице		доровића	8.—
у бојама	8.—	У тврдом повезу	14.—
М. Сервантес: Дон Кихот; превео: Вл.		Јован Удицки: Мали Свет	10.—
К. Петровић. Књига је украшена са		Милош С. Матовић: Друга школска	
више слика. Корице у више боја	6.—	свечаност	6.—
Саша Чорни: Дневник фокса Мики;		Милош С. Матовић: Трећа школска	
превео с руског М. Р. Мајсторовић	8.—	свечаност	6.—
У тврдом повезу	14.—	Милош С. Матовић: Четврта школска	
Вел. Н. Вилимановић: Јесен	8.—	свечаност	6.—
Љубомир Божиновић: Звездице — збир-		Свет. П. Николић: Наши родољуби	12.—
ка песама за децу. Писац „Звездица“		Ж. Д. Карић: Малишани — приче и	
познат је као дечји песник под име-		песме за децу	6.—
ном Чика Љуба Б.	4.—	Јова Малезановић: Орден чобанице	6.—
Мартинкова, Хорак, Либићек и др.: Мој		Бранислав Д. Лазић: Из царства дечјих	
Свет — приредили и уредили Мио-		снова	8.—

УЋИТЕЉ-УЧИТЕЉ

ПЕДАГОШКО-СОЦИЈАЛНИ ЧАСОПИС ЈУГОСЛ. УЧИТЕЉСКОГ УДРУЖЕЊА

МАЈ—ЈУНИ 1939 БЕОГРАД XI 19 (53) ГОД. БР. 9—10

ГЛАВНИ УРЕДНИК МИЛИЋ Р. МАЈСТОРОВИЋ, БОЖЕ ЈАНКОВИЋА БР. 30

Педагошка Русија

у XX веку

Уводна реч

Југословенско учитељско удружење прогласило је 1938/39 год. за свесловенску педагошку годину у циљу објективнога обавештавања својих чланова, преко „Учитеља“, са постигнућем свих словенских народа у оној области која нарочито учитеље интересује. Са издавањем зборника „Педагошка Чехословачка“, „Педагошка Југославија“, сад прелазимо на издавање зборника „Педагошка Русија“, после кога ће следовати зборници „Педагошка Бугарска“ и „Педагошка Пољска.“

Зборник „Педагошка Русија“ у објективном и информативном облику приказује нам творевине, струјања и тежње у разним областима духа код највећег словенског народа. И што одмах пада у очи, то је, да све те манифестације стваралаштва имају на себи отисак националне оригиналности и све се свде на један грандиозни задатак, да се докучи и сбухвати апсолутна истина, преко њених делова, мањих истина. На тај начин ово национално стваралаштво има и наднационални карактер. Ово стваралаштво је у суштини културно стваралаштво. И нигде се тако јасно не види, као из овсга Зборника, да се и народно и појединачно стваралаштво остварује у култури и њеним вредностима, да је прекло ове културе племенито, дубоко самосвојно, индивидуално и непоновљиво, чак и у обрасцима са стране позајмљеним. И што је нарочито важно, сва културна постигнућа у рускога народа јако су повезана са дубоким старим руским предањем, а имају и најсветији став према будућности.

Како је међу словенским народима, поред више различитих нијанса, сличност у духовном склопу, настројењима и циљевима у будућности, врло велика, а култура им је врло сродна, то је брига о културном упознавању и културном јединству један од најважнијих задатака наше садашњице. А органско стваралаштво могуће је само у кругу истих и сродних идеја.

Упознавање једнога блискога народа врши се преко разних чинилаца. Специјално за просветне раднике, првенствено преко открића у области психологије, педагогике, социологије, филозофије и школских система. Упознавање није лака ствар, оно тражи напоре, али без напора нема реализације циљева.

У стваралаштву културних вредности и нација као субјекат и личности као субјекти изражавају своју оригиналност и непоновљивост. Та се оригиналност нарочито изражава баш у обрађеним областима „Зборника“ и ту се најбоље види какав је њен став према апсолутној Истини, Добру и Лепоти. Иако се на руском културном тлу и данас боре разни евроазиски утицаји, ипак се јасно види право руско, национално и словенско, оно што је и руско и свечовечанско. Из свега што је право руско бије једна незадржљива тежња, да се рекне нова реч човечанству, али реч органска, пуна симпатија за сваког конкретнога и живога човека и конкретну живу нацију. То дубоко, оригинално и стваралачко, то свесловенско и свечовечанско уједо је и наше, југословенско, јер се и у нашој нацији изразио став према апсолутној Истини, Правди и Лепоти на врло сличан начин.

Овај „Зборник,“ истина у кратким потезима, открива свима читаоцима „Учитеља“ једно неоцењено благо у најстрожијем информативном облику и служи као упут у даље и дубље студије за све оне који се морају интересовати означеним проблемима. Овде није ништа скривено, умањивано и улепшавано. И што је нарочито значајно зборник „Педагошка Русија“ претставља прву ствар ове врсте не само код нас, већ и у целом свету. Ми се можемо поносити, што смо први у свету издали овакву публикацију.

Ми сматрамо за дуг савести, да у име Југосл. учитељ. удружења, захвалимо најсрдачније на братској предусретљивости свима сарадницима овога зборника, иначе најпознатијим именима у својој струци, што нису жалили ни труда ни времена да савладају големо градиво из својих струка и изложе га јасно, прегледно и објективно, што им служи на највећу част. Посебну захвалност дугујемо проф. С. Хесену, који је вршио прву редакцију свих рукописа у оригиналу и који нам је давао драгоцене савете. Велику захвалност дугујемо и професорима Максиму Агапову и Владимиру Пелипецу, који су нам помогли у превођењу извесних рукописа на српскохрватски.

Шаљући овај зборник својим претплатницима, ми нимало не сумњамо да ће га сви они дочекати с највећим интересовањем и да ће у њему добити многе нове потстицаје за свој тежак али и благословен рад. Надамо се, да ћемо у току ове јесени издати још два преостала зборника „Педагошка Пољска“ и Педагошка Бугарска“ и на тај начин дати пуну целину педагошкога стваралаштва код свих словенских народа.

Уредништво „Учитеља“

проф. В. В. Зјењковски

Руска психологија у XIX веку

I. — РУСКА ПСИХОЛОГИЈА НА ГРАНИЦИ ИЗМЕЂУ XIX И XX ВЕКА

Већ је поткрај XIX века (почевши од 80-тих година) руска психологија изашла на пут самосталних истраживања испољивши несумњиву даровитост руског ума у овој области, искључиву способност за синтезу и тежњу за изграђивањем читавих система. Да се уверимо у то довољно је потсетити се на име *К. Д. Ушинскога* и на његов монументални рад „Педагошка антропологија“ (I. свеска је изашла већ 1872 г.). Ушински не само што је дао изврсну синтезу целокупног материјала са којим је у његова доба светска психолошка наука располагала, него је у низу сопствених хипотеза предухитрио радове таквих прворазредних психолога XX века, као што су Бергсон, Мак-Дугал и др.¹⁾ Али у руској психологији XIX века Ушински није јединствена крупна величина, Осамдесетих година прошлог столећа појављују се код нас прва експериментална истраживања, почетак им је ударио истакнути руски психијатар *И. А. Сикорски*, који је први у светској литератури експериментално проучавао умор код ђака. Нешто доцније започиње научна делатност *Н. Ј. Гроша*, који је у почетку био професор универзитета у Одеси а затим у Москви. Његов мали рад „Појам душе и психичке енергије“ (1897 г.) развија тезу о психичкој енергији²⁾, коју у ново доба, ма да у другом правцу, брани сада познати швајцарски научник Јунг. 1885 г., на иницијативу проф. *М. М. Троицкога*, оснива се „Московско психолошко друштво“, а 1889 г., на иницијативу *Н. Ј. Грота* и уз агилну подршку многих научника, ствара се најбољи руски психолошки часопис који се звао „Питања филозофије и психологије“. У овом часопису, који је постојао до саме руске револуције, појавило се много изванредних чланака и истраживања разних аутора, 90 година на Московском универзитету оснива се посебна психијатриска клиника, на којој се доцније, на иницијативу проф. *Токарскога*, ствара и психолошко одељење. Овде треба забележити да је руска психопатологија, а то су *В. М. Бехтјерев* (Петербург), *С. С. Корсаков* (Москва), *И. А. Сикорски* (Кијев), *Оршански* (Харков) и др., уопште поклањала много пажње психологији и, како ће се видети из даљег излагања, унела врло много у руску психолошку литературу³⁾.

¹⁾ На жалост, ни до сада не постоји анализа психолошких назора *К. Д. Ушинскога*. Види моје летимичне белешке у чланку о Ушинском у зборнику „Задаће руске културе“, Праг 1926 г. и чланке у „Веснику Васпитања“ 1901 г.

²⁾ Идеју психичке енергије у руској психологији бранили су такође психијатар *Н. В. Крајински* (који у духу познатих енергетичких концепција Оствалда стоји на бази зближавања психичке енергије с другим облицима енергије), и *В. В. Зјењковски*, који појам психичке енергије одлучно издваја од других врста енергије (види његову књигу „Проблеми психичке узрочности“).

³⁾ Нарочито су вредни пажње радови руских психопатолога који се односе на руску литературу. Ово је огромна област, чија библиографија још очекује проучавања. Види чланак *М. Шајкевића* („Питања филозофије и психологије“, No 73 и 74 — 1904 г.), а такође недавни рад *А. А. Бема* „Достојевски,“ психоаналитичке студије, Праг, 1938 г.

Чисто психолошка експериментална истраживања започињу се изванредним радом проф. *Н. Н. Ланге* (Одеса), који је 1893 г. издао расправу о перцепцији и пажњи. Истовремено скоро на свим руским универзитетима видимо психологе стручњаке, од њих је најугледнији био проф. *Г. И. Челпанов*, који је у почетку предавао у Кијеву и затим у Москви. Г. И. Челпанов створио је у Кијеву психолошку лабораторију, у Москви њему је пак, благодаречи издашном поклону *И. С. Шчукина* успело да створи посебни Психолошки институт. Ово је било већ у XX веку (1908 г.), али је све, што у развоју руске психологије налазимо у XX веку, својим коренима фактично везано за две последње деценије XIX века. Не улазећи детаљније у ову тему, рећи ћемо само, да је XIX век створио у Русији све потребне предуслове за огромни и плодни рад у области психологије, који налазимо у XX веку. Пре почетка XX века Русија је већ располагала огромном преводном литературом и то преводима најбољих психолошких књига; имајући скоро на свим универзитетима стручњаке психологије отпочела је самостална експериментална истраживања и пробудила у руском друштву највеће интересовање за психолошке проблеме. Ако су руски писци из друге половине XIX века стекли светску славу због финоће и дубине њихове психолошке анализе, онда је тиме засад за *научно* психолошко истраживање створен само повољан терен, али је и руска научна психологија XIX века учинила ванредно много, а главно — припремила онакав процват психологије, као науке, какав налазимо у Русији у XX веку.

Да дамо преглед онога што су руски психолози унели у светску психолошку литературу, поделићемо овај приказ у два дела: у првом делу ћемо дати преглед разних струја у руској психологији XX века. У другом делу даћемо, колико је могуће, потпунију библиографију најважнијих монографија и чланака у часописима.

II. ПРЕГЛЕД РАЗНИХ СТРУЈА У РУСКОЈ ПСИХОЛОГИЈИ XX ВЕКА

Ако не гледамо много на логичку доследност класификације и ако се ослонимо на моменте који су највише и најјасније наглашени, а које налазимо у руској психологији XX в., чини ми се, можемо на следећи начин да групишемо њене различне струје:

I. Филозофска психологија:

- а — Метафизички правац.
- б — Антиметафизички правац.

II. Експериментална психологија:

- а — Школа А. П. Нечајева.
- б — Радови психијатра.
- в — Бихевјоризам.
- г — Педолошки правац.
- д — Школа Г. И. Челпанова.

III. Биолошка психологија:

- а — Школа физиолога (у главном академика И. И. Павлова и биолога).
- б — Школа психопатолога (у главном В. М. Бехтерева).

§ 1 — Филозофска психологија

За најзнаменитијег претставника првог, метафизичког, правца филозофске психологије треба сматрати *Л. М. Лопатина*. Уз сву високу оцену његове способности за филозофију, коју је потпуно заслужио, Л. М. Лопатин, с нашег гледишта, као психолог вреди још више, но као филозоф⁴). Сви његови радови испољавају изванредну психолошку даровитост. Може бити да из целог низа његових студија за најзначајније расправе ваља признати чланке „Учење о души на основу садржаја унутрашњег опита (искуства)“ и „Поводом питања о реалности јединства свести“. У овим чланцима, који су обележени брижљивом и фином анализом садржаја унутрашњег опита, Лопатин с изванредном снагом открива да су неизбежни излаз ван предела опита и утврђивање супстанцијалне основе душевних појава. С нарочитом убедљивошћу и јасноћом Л. М. Лопатин је развио учење о надвременској функцији „ја“, која баш и омогућује осећање времена.

Као другог крупног претставника филозофске психологије у Русији треба признати *Г. И. Челпанова*⁵), аутора рада, чије су две свеске посвећене проблему аперцепције простора. Ово питање стоји, тако рећи, „на раскрсници“, где се срећу и сукобљују психологија и гносеологија, а у XX в. на Западу управо због сталног мешања ових дисциплина развила се врло јако струја „антипсихологизма“ (с Хусерлем на челу). Али је психологизам, као недозвољена замена психолошком анализом гносеологије, етике и других филозофских дисциплина, у суштини, „дете рђаве психологије“. У расправи Г. И. Челпанова, која је посвећена проблему аперцепције простора, критички приступ психологији и јасно сазнање њених граница разоткривени су с ванредном јасноћом. Филозофско третирање психолошких питања још се јасније запажа у борби Г. И. Челпанова с вулгаризацијом у психологији експерименталне методе. Г. И. Челпанов борио се за продубља-

⁴) Л. М. Лопатин, проф. Московског универзитета, припада маркантној плејади руских мислилаца, којој су припадали Влад. Соловјов, браћа С. и Е. Трубецки. Његов основни рад „Позитивне задаће филозофије“ (св. I и II), је једна од најбољих књига и то не само у руској филозофској литератури. Бранећи систем спиритуализма, Лопатин је изградио знамениту концепцију „стваралачке узрочности“, коју је доцније развио Бергсон у књизи „L'evolution créatrice“. У истој књизи налазимо врло много и то од највеће вредности материјала о структури и функцијама личности. Код Лопатина су се ујединили јасноћа мисли, fino психолошко осећање и искључиви смисао за осећање нарочитих особина психичког живота. Лопатин је умро 1920 г. у Москви.

⁵) Г. И. Челпанов, ученик Н. Ј. Грота, дуго је био професор у Кијеву одакле је затим прешао у Москву. Добивши одлично филозофско образовање, Челпанов је стално водио значајни филозофски семинар, где је, као ванредни педагошки таленат, показао способност да одушеви омладину за филозофске студије, а и ширину погледа уз строгост у научном раду. Баш га је последња приморала да се бори против вулгаризације у области психологије. Г. И. Челпанов је умро 1935 г. у Москви.

вање психолошких анализа код експерименталних истраживања, устајући против површних и пренаглих уопштавања и неоснованих закључака изведених на основу спољашних података. Ова борба за „чисту“ психологију учинила је од Г. И. Челпанова вођу целокупног правца филозофске психологије у Русији.

Али за филозофску психологију карактеристично је не само то да стаје на пут спољашњем и површном третирању психолошких проблема, него и то да реално разоткрива оно, што даје дубља анализа елемената опита. Радовима Л. М. Лопатина у овој области потпуно се прикључује *В. В. Зјењковски*⁶⁾ својим радом „Проблем психичке узрочности“ (Кијев, 1915 г.), у коме аутор доказује да се психички материјал не може обухватити помоћу оног појма узрочности, какав се утврдио у науци о природи и да је у учењу о личности неизбежна психолошка метафизика. Одбрана психолошке метафизике је врло јака и фина у малој али јако богатој мислима књизи *С. Л. Франка* („О души“); истом правцу припада и *Н. О. Лоски* — и то, како у његовим општим радовима, тако нарочито у књизи „Основна учења психологије с волунтаристичког гледишта“ (2. изд. 1911 године).

Споменули смо само главне и најмаркантније радове овог правца, али се његов утицај и значај не исцрпљују горе поменути књигама. Цео низ студија и књига, чији је преглед дат даље, припада овом најплоднијем и стваралачком правцу руске психологије XX в.

Нешто другу позицију заузимају малобројни, али врло угледни претставници антиметафизичког правца филозофске психологије, међу којима особито треба истакнути *А. И. Веденскога* и *И. И. Лайшина*. Овај правац одбацује сваку метафизику душе сматрајући да је дужност психологије да се чврсто и строго држи у границама саставних елемената опита (искуства). Покушај да се систематски изложи ово становиште предузео је *А. И. Веденски* у књизи „Психологија без икакве метафизике“ (I. изд. 1914 год., 3 изд. 1917 год.). Књига Веденскога, која је слободна од спољашњег и површног начина проучавања душевних појава, захваљујући тачности и израђености анализа, с ванредном јасноћом разоткрива специфичну особитост психичког света и сталну близину између психике и области вишег, ма да (по мисли Веденског) и неприступачног бивствовања. У број великих заслуга Веденскога спада и та да је врло јасно поставио и питање о познавању туђег душевног живота, прво у књизи „О границама одушевљавања“ (1892 г.), затим у појединим чланцима и у горе поменутој књизи („Психологија без икакве метафизике“).

*А. И. Веденском*у стоји близу његов ученик *И. И. Лайшин*. Списак његових радова читалац ће наћи даље.

§ 2 — Експериментална психологија

а — Школа А. П. Нечајева. Почетком XX столећа започео је у Петербургу врло интензивни развој експерименталног психо-

⁶⁾ Приватни доцент, доцније професор универзитета у Кијеву, а затим професор Београдског универзитета, професор руског „Педагошког института“ у Прагу, од 1926 г. проф. Богословског института у Паризу.

лошког истраживања. Главна заслуга у томе припада проф. А. П. Нечајеву, аутору дисертације „О асоцијацијама сличности“ (1907 г.), који се с великим одушевљењем бавио експерименталном психологијом. Њему је пошло за руком да окупи око себе много омладине, којој је, тако рећи, накалемио расположење према експерименталној психологији. Већ је 1902 г. никла прва у Русији лабораторија за експерименталну психологију (код Музеја Војношколских завода). 1904 г. почео је излазити, под уредништвом А. П. Нечајева, „Весник психологије, криминалне антропологије и хипнотизма“, ускоро су уз часопис почеле излазити књиге из педагошке психологије и психологије детињства. 1906 г. је одржан, углавном захваљујући енергији А. П. Нечајева, први сверуски конгрес за педагошку психологију (други — 1909 г.). 1910 г. је организован, уз агилну сарадњу истог Нечајева и његових ученика, први сверуски конгрес за експерименталну педагогику (1913 г. други, 1916 г. трећи). 1905 г. В. М. Бехтерев је, опет уз агилно суделовање Нечајева, створио Психоневролошки институт у Петербургу; 1908 године Нечајев је исто у Петербургу отворио Педагошку академију, а 1909 г. основано друштво за експерименталну педагогику.⁷⁾

Сав је овај интензивни а у многим и вредни рад А. П. Нечајева ванредно помогао да се код руских учитеља и у научним круговима пробуди велико интересовање за експерименталну психологију. Али школа Нечајева, ако се упореди с оним, што је експериментална психологија дала на Западу, није унела ништа што би било битно ново. Нечајев је потпуно и безгранично веровао, да се помоћу експеримента могу проучавати разноврсне психичке функције и може освојити сва „тајна“ душе. Нечајев игнорише еволуцију, коју је почетком ХХ в. у Зап. Европи направила експериментална психологија. Како је познато, почетком ХХ в. у Немачкој се јавила врло дубока реакција против одушевљења за експерименталну психологију и то у т. зв. Вирцбуршкој школи, на чијем челу је стајао Вунтов ученик Килпе. Основни захтев ове школе био је тај, да резултати експеримената, ради њиховог научног искоришћавања, буду протумачени у светлости целокупног психичког „контекста“, односно свих тих „доживљаја“, који су деловали за време експеримената. Без овакве анализе подаци добијени помоћу експеримента могу дати сасвим нетачно осветљење реалних психичких процеса. Можда је у том погледу најпоразније сведочанство дао рад истакнутог француског психолога Бине-а *L'étude expérimentale de l'intelligence* (1902 г.), који претставља епохално дело у развоју проучавања виших интелектуалних процеса. У овом раду Бине савесно прича о погрешним закључцима, којих се држао када је анализирао резултате експеримената над пажњом и памћењем двеју девојчица, које је подвргнуо експериментима... Тек се после годину дана, после целог низа поновних испитивања, Бине уверио да је његово ту-

⁷⁾ После револуције А. П. Нечајев радио је у Педагошком институту у Самари.

мачење факата било нетачно.⁸⁾ Зато је настојавање психолога углавном везано за то, да се нађе свеобухватно тумачење, без којег резултати експеримента сами по себи *ништа не значе*. Заслуге оваквих првокласних психолога, као што су, на пример, Кофка (са његовим радом „Zur Analyse der Vorstellungen (или Пијаже, са његовим радовима из психологије детињства), састоје се у томе, што прикупивши експерименталне податке, дају такво њихово тумачење, које заиста обогаћује психологију.

А. П. Нечајев и цела школа, коју је створио (Румјанцев, Евергетов, Коноров и др.) остали су на позицији, која је била својствена експерименталној психологији Вунта, Ебинхауза и др, тј. на позицији XIX века. Уз то се мора имати у виду, да се проучавање виших и компликованих функција вршило не само без тога да се проучава сав психички контекст, већ и сувише нагло.

6 — Радови руских психијатра

Од руских психијатра први је на пут психолошког експеримента ступио *И. А. Сикорски*⁹⁾ (испитивањем замарања код ђака). Велику популарност стекао је и проф. *Росолимо*, који је започео енергични рад на психолошком одељењу, које је створио на психијатриској клиници у Москви. Њему припада идеја „психолошког профила“, тј. графичког упоредног приказа резултата мерења психичких функција. Идеја психолошког профила изазвала је оштру критику од стране Челпанова, који је доказивао да је немогуће да се у једном „профилу“ упоређују потпуно разне величине и да се не сме допустити да се „профили“ употребе за одређивање дечје даровитости; уосталом, под утицајем критике проф. Челпанова и његове школе, сам Росолимо се ускоро одрекао од овакве употребе „профила“.

Другачије су се развијала експериментална истраживања другог руског психијатра, проф. *В. М. Бехтерева*,¹⁰⁾ који је у основу својих истраживања поставио проучавање рефлекса. У првом психолошком раду „Психика и живот“ (1902 г.), а и у књизи „Објективна психологија“ Д-р Бехтерев, не поричући реалности психичког света, тврди да су подаци самопосматрања ванредно оскудни и фрагментарни и да је неопходно потребно „објективно“ проучавање нервних процеса и то помоћу метода „здружених рефлекса“. На тај начин је Бехтерев ударио темељ руској рефлексологији и то сасвим самостално и пре појава радова академика И. И. Павлова (претходником Бехтерева треба сматрати чувеног руског физиолога И. М. Сеченова). Бехтеревљеви теориски погледи, као и погледи читаве његове школе, оснивају се на тврђењу т. зв. психофизичког монизма, тј. на признању, да „оба низа (психичких и физиолошких појава) дугују своје порекло јед-

⁸⁾ Види поводом тога у часопису „Педагошка мисао“. (1904 г. Кијев) моју расправу „Поводом Бинеових испитивања памћења“.

⁹⁾ И. А. Сикорски, истакнути психијатар, био је професор на универзитету у Кијеву. Сем специјалних радова из психијатрије писао је много и о психолошким питањима, издавао је „Часопис нервно-психичке медицине“.

¹⁰⁾ В. М. Бехтерев био је професор на Војно-медицинској академији, где је створио целу школу; од 1905 г. и до краја живота био је директор Психоневролошког института. Многи су његови радови преведени на стране језике.

ном заједничком и нама непознатом узроку, који ћемо назвати скривеном енергијом организма“. („Психика и живот“, стр. 30). Носилац ове скривене енергије је нервни систем (стр. 47). „Наше „ја“, — пише В. М. Бехтерев, — немајући анатомског сулстрата, јесте проста комбинација рефлекса“. На основи општих начела, која је развио В. М. Бехтерев, почели су се јављати експериментални радови прво из индивидуалне а затим и из социјалне рефлексологије, где је одбачена свака интроспективна анализа. Под називом „објективне“ психологије почело се развијати проучавање разних „здружених рефлекса“ или, како су то доцније почели називати, — проучавање „понашања“. У вези с учењем И. И. Павлова о рефлексима овај правац експерименталне психологије имао је велики утицај на американску психологију (осниваче т. зв. behaviorisma Thorndike-а и Watson-а), а у Русији добио велики развој за време совјетског режима, где и до сада господари.

в — „Бихевјоризам“ и други психолошки правци у Сов. Русији.

У научном раду у Сов. Русији психологија заузима врло велико место. Као и друге научне дисциплине, она се морала потчинити обавези да се оснива на т. зв. дијалектичком материјализму, што у осталом не само што није ометало интензивни развој психологије него је чак у оквиру те и такве психологије дало места разним струјама. Ради општег прегледа биће довољно да у оквиру психолошких истраживања у савременој Русији разликујемо три основна правца. Ма да се сви ови правци више или мање „успешно“ везују за дијалектички материјализам, ипак се стварно и дубоко разликују један од другог. На првом плану стоји правац, чији је најистакнутији претставник проф. Корнилов (ученик Г. И. Челпанова, али се с њиме већ пре револуције потпуно разишао). Сам Корнилов воли да карактерише овај правац као „реактологију“, тј. као проучавање „реакција“. Појам *реакције* је нешто друго, но појам рефлекса, јер реакција проистиче од читавог организма. У извесном смислу појам реакције као да се подударара с учењем Бехтерева о „здруженим рефлексима“, али, будући да се појам реакције веже за испољавање организма „као целине“, овај појам даје могућност за дубљу анализу понашања. Заправо би требало да баш овај психолошки правац назовемо правцем који је *усредсређен на проучавању „понашања“*. Додуше последњи термин још је значајнији, но термин „реакција“, још лакше допушта чисто психолошко тумачење, јер не искључује „унутрашње“ корене „понашања“. Управо у Америци, где се „бихевјоризам“ (т.ј. наука о „понашању“) нарочито јако развија, налазимо у њему три струје: прва једноставно нагиње томе да *замени* психологију проучавањем понашања и да искључи психологију (на челу ове струје је проф. Watson, чији се радови у великом броју преводе на руски језик); друга је чисто психолошка (за њеног главног претставника треба сматрати знаменитог америчког психолога Мак Дугала); трећа заузима средину између прве две (Thorndike).

Руски „бихевјоризам“ такође има у себи 3 такве струје. Међу њиховим претставницима има присталица искључења сваке психолошке анализе: *П. П. Блонски*, који је у првим радовима после револуције објавио да је субјективна метода у психологији „религиозна предрасуда“ (у његовом „Приказу научне психологије“); *Е. Енгмен*, који у „18 теза о теорији нове биологије“, 1923 г., пориче реалност свести и психике, и др. При свем том постоје и озбиљни претставници чисто *психолошког* тумачења човекова понашања (најинтересантнији и заиста вредни израз ове струје је књига „Наредни проблеми педологије“, Зборник чланака под уредништвом проф. *М. Ј. Басова*. Москва, 1930 г.). Средњу струју претставља *Корнилов*, који, за разлику од Бехтерева и Павлова, сматра реакцију као *психофизички* процес и пребацује поменути претставницима рефлексологије да су заборавили на психичке процесе. Извесни број психолога стављају дијалектички материјализам насупрот вулгарном материјализму, који сматра да је свет нека „врста физичке енергије“ (формула Корнилова). Проф. *Басов* каже да се, са гледишта дијалектичког материјализма, психичко и материјално, свест и бивствовање, субјективно и објективно налазе једно с другим у односу *јединствa а не истовешности*. „Појаве, које се именују као психичке, — пише он на другом месту, — претстављају *квалитативно нову форму*, која настаје у процесу развоја материјалне реалности и то на одређеном ступњу тог развоја“ („Опште основе педологије“. М. 1931).

Забележимо још ванредно занимљиву књигу *Таланкина*, која носи карактеристични назив „О преокрету на психолошком фронту“ (1931). У овој књизи аутор оштро напада на скроз материјалистичко одбацавање засебног карактера психике и захтева проучавање психичког процеса.

Како видимо, од грубог или нешто утанчаног материјализма психологија се у Сов. Русији креће у смеру признања посебног карактера психичке реалности, тј. признања да се ова последња *не производи* односно не изводи од материјалног бића.

г — Педолошки правац.

Педологија је термин, који обухвата све дисциплине које проучавају дете, и у овом смислу противставља се психологији детињства, која је намењена проучавању само унутрашњег света детета. У суштини ни у објекту ни у методама педологија нема ништа, што би могло да искључи психолошку анализу или да је призна за сувишну, али је од самог почетка педологија у Русији (углавном под утицајем *П. П. Блонског*¹¹) истицала на први план зависност дечјег развоја од социјалних услова. У почетку и у рукавствима из психологије детињства порицала се и сама мо-

¹¹ *П. П. Блонски* (ученик *Г. И. Челпанова*) направио је врло компликовану еволуцију. Још је до револуције 1917 г. од чисто филозофских радова (од којих је најинтересантнији посвећен филозофији *Плотина*) прешао на педагошке теме. За време револуције постао је вођа советске педагогике и педологије. Његовом перу припадају многи радови; неки су од њих и у научном погледу значајни и од вредности. Откад га је Централни Комитет Компартије осудио (1936 г.), *Блонски* је сасвим изгубио утицај у Сов. Русији, те се његово име више не сусреће на страницама штампе.

гућност, да се детињство проучава „уопште“, тј. независно од социјалне средине. Проучавање деце третираше се у терминима класне психологије, тј. тврдило се да је појам детињства „уопште“, (тј. детињства апстрахираног од социјалних прилика) фиктивни појам. Ово одбацавање психологије детињства — у оној форми у којој је познаје западна наука, пратило је појачано истицање баш педологије. У вези с господством рефлексологије, такође и педологија почела се третирати на основу рефлексологије, или учења о понашању. У овом духу у Сов. Русији је написано врло много књига, које су додуше у већини компилативног карактера. При свем том је последњих година педологија осумњичена, а затим и званично осуђена (одлуком Центр. Комитета Партије, 1936 г.). Изгледа да је мотив за осуду педологије био тај, што је педологија спроводила идеју, да нижи друштвени слојеви, који се налазе у тешким материјалним условима, дају децу, која у погледу даровитости, успеха и разноликости интереса заостају иза деце имућнијих социјалних слојева¹²).

д — Школа Г. И. Челпанова.

Већ су раније приказане огромне заслуге Г. И. Челпанова и то у погледу развоја строге и продубљене психолошке анализе. Делатност Г. И. Челпанова, као претставника експерименталне психологије, доживела је прави процват, откад је створио, о трошку И. И. Шчукина, Психолошки институт у Москви. Око Г. И. Челпанова окупила се велика група талентоване омладине, која и сада наставља традиције Г. И. Челпанова: Екземпларски, Кравков и др. Истој школи припада неколико психолога, који нису непосредни ученици проф. Челпанова (проф. Басов је ученик проф. Лазурскога), али који су усвојили озбиљни и карактеристични за школу Г. И. Челпанова начин истраживања. Између психолога, који су се борили за овај правац, треба забележити сада већ преминулог даровитог психолога Петербуршке школе *Н. Ф. Лазурскога*, *А. Болџунова*, донекле овамо спада и *М. М. Рубинштејн*.

§ 3 — Биолошка психологија

Остаје нам да дамо легитимичну карактеристику трећег правца у руској психологији XX века. Обележавамо овај правац као правац „биолошке“ психологије, ма да у њему психологија, пошто је укључена у општу биологију, често сасвим ишчезава.

а — Радови школе акад. И. И. Павлова

Заправо, ни сам И. И. Павлов ни његова школа не одбацују психологију, као науку о унутрашњем свету човека, али је третирају као непотребну. Зацело психички свет постоји и с оног

¹²) Најкарактеристичнију књигу у овом правцу написао је П. П. Блонски (види, на пример, његову врло интересантну расправу „Баца с којима је тешко радити“ и др.).

гледшта које заузима Павлов у свом схватању човека¹³), али је за њега тај свет, говорећи филозофским језиком, „*еѿифеномен*“. Ако „феноменална“ природа целог света у очима филозофа има то значење да права суштина ствари остаје неприступачна познавању, ако на тај начин свет појава има напола илузорно, нестално бивствовање, ако је он скоро „сенка“ истинитог бивствовања, онда је сваки „еѿифеномен“ канда сенка сенке, односно као да је степен бивствовања још више истанчан и ослабљен, но што га још имају „појаве“. Другим речима, признање да постоји унутрашњи свет, у овој концепцији *не даје ништа за проучавање човека и његове делатности*.

Идеје И. И. Павлова и његове школе само су споља блиске концепцијама В. М. Бехтерева и свих заштитника Бехтеревљеве рефлексологије. Разлика између ова два правца састоји се у томе, што за Бехтерева психичка страна само у *методолошком* погледу нема вредности: наиме, проучавајући човека овај правац употребљава „објективну“ методу и не ослања се на методу самопосматрања. Али ван овог методолошког одстрањивања психологије, рефлексологија В. М. Бехтерева и његове школе признаје реалност психичког света.

6 — Школа биолога

Под утицајем идеја И. И. Павлова руска физиологија, као и онај правац руске психијатрије, који се развијао под утицајем В. М. Бехтерева, све до сад развијају се у антипсихолошком смеру. Напротив, прави биолози (ово важи и за науку Запада) настоје да рашире поље психолошког истраживања и ван граница човека. Радови *В. А. Вагнера* имају правац и смер зоопсихологије, а у радовима акад. Фаминцина видимо да се психологија проширује чак и на свет биљака. Треба такође да забележимо радове *А. Огнева*, проф. хистологије на универзитету у Москви. Са малим изузецима руски биолози су противници механичког објашњења животних појава, те нагињу да признају учешће психичког (или „психоидног“ по терминологији Дриша) фактора у овим појавама.

III. — КРИТИЧКО-БИБЛИОГРАФСКИ ПРЕГЛЕД РАДОВА ИЗ ПСИХОЛОГИЈЕ У XX ВЕКУ

Прелазимо на детаљнији преглед руских радова из психологије у XX веку. Каткад наводимо неке радове, који су се појавили крајем XIX века, ако је то потребно ради карактеристике једног или другог психолога или ако су ови радови имали утицај на радове, који су се појавили у XX веку. Обзиром на то да је материјал, који нам је стајао на расположењу, ограничен, нисмо могли да дамо потпуни преглед свега што су руски научници из психологије написали.

¹³) Генијални физиолог И. И. Павлов, аутор учења о „условним рефлексима“ оставио је иза себе велику школу. Његов је главни (за психологе) рад „Двадесет пет година проучавања више нервне делатности“.

§ 1 — Питања опште психологије

А. Системи

1. А. И. Введенскій. Психологія безъ всякой метафизики, Петербургъ, 1914. 3-ье изд. 1917 г.

Већ је раније било говора о овом интересантном покушају да се изгради систем психологије без икаквих метафизичких концепција. Књига се ослања на ранију расправу А. И. Введенскога („О предѣлахъ одушевленія“ — 1892 г.) и формулише посебни психолошки закон о отсуности објективних знакова одушевљавања.

2. Н. О. Лосскій. „Основныя ученія психологіи съ точки зрѣнія волюнтаризма“. Петербургъ. 2-ое изд. 1911 г.

Књига Н. А. Лоскога излази из претпоставке (коју додуше не доказује, него а priori ставља у основ система) да се „све појаве душевног живота збивају по типу аката воље“. Другим речима „у животу „ја“ нема *сѣања* свести, него постоје само поступци који су устремљени према циљу“. Напосе је оригинално у књизи Лоскога то, што прави разлику између појава „у мени“ и „мојих“. У погледу психологије аперцепције велику вредност претставља нова књига Лоскога о интуицији: „Чувственная, интеллектуальная и мистическая интуиція“. Париж. 1938 г.

3. И. А. Сикорскій. „Всеобщая психологія съ физиогномикой“, Кіевъ. 1915 г.

У овој сада већ застарелој књизи највећу вредност претставља одељак, који је посвећен физиогномици.

4. В. В. Зѣнѣковскій. „Проблема психической причинности“. Кіевъ. 1915 г.

Основна тема књиге је особитост психичког бивствовања (збивања) у поређењу с неорганичким и органичким светом. Излажући примену закона узрочности у психичком животу, аутор додирује сва основна питања психологије.

5. Г. И. Челпановъ. „Мозгъ и душа“. 3-е изд. 1904 г.

Ова књига даје врло јасно и убедљиво објашњење особитости психичког живота.

6. В. М. Бехтеревъ. „Психика и жизнь“, Петербургъ. 1902 г.

Књига се односи на општу карактеристику психичког живота; аутор стоји на позицији психофизичког монизма, тј. види у психичким и физиолошким процесима испољавање једине „скривене енергије организма“. Овде се већ запажа негација методе самопосматрања и одбрана идеје т.зв. „објективне психологије“, која се не ослања на садржаје унутрашњег света. Други главни рад Бехтерева је „Објективная психологія“ (оштампана у „Вѣстнику психологіи“ 1909 г.), (посебно издање 1910 г., француски превод 1913 г.). Анализи теорије В. М. Бехтерева посвећени су чланак проф. А. М. Шчербине (у бр. 94 час. „Вопросы Философiи и Психологіи“) и брошура Г. И. Челпанова „Објективная психологія въ Америкѣ и Россiи“ (1925 г.).

7. Боровскій. „Психология с точки зрения материализма“. Москва. 1929 г.

У овој књизи психологија се заснива на дијалектичком материјализму.

8. „Основные течения современной психологии“. Москва. 1929 г.

Зборник расправа психолога, присталица дијалектичког материјализма (Виготски, Гелер и др.).

9. Корнилов. „Учение о реакциях человека с психологической точки зрения“. Москва. 1922 г.

10. Д-р Сперанский. „Гормонорефлексология, как основа психологии“. Харьков. 1923 г.

11. Басов. „Общие основы педологии“. Москва. 1931 г.

Ма да је књига посвећена педолошким питањима, ипак су у њој, за разлику од других психолога у Советској Русији, врло богато и интересантно разрађени општи основи психологије. Басов је следбеник т. зв. „структурне психологије“, која је доведена у везу с општим начелима психологије у духу дијалектичког материјализма.

12. С. Лурья. „Современная психология в ее основных направлениях“. Москва. 1927 г.

13. Н. В. Краинский. I.— „Законъ о сохраненіи энергии въ примѣненіи къ психикѣ человека“. Харьковъ. 1895 г. 2. — „Энергетическая психология“. 1905 г.

Б. Уџбеници психологије

1. Универзитетски: 1. — Введенский (види горе). 2. — Лазурский. „Общая и экспериментальная психология“. 3. — Лопатинъ. „Лекции по психологии“ (литограф. изд. 1903 г.). 4. — Ланге. „Общая психология“ 5. — „Психология“ под редакцией К. Н. Корнилова, Б. М. Теплова и Л. М. Шварца, М. 1938.

2. Популярни: 1. — Г. И. Челпановъ. „Учебникъ психологии“. 2. — А. П. Нечаевъ. „Учебникъ психологии“, 3. — Блонский. „Очерк научной психологии“. Москва. 1921 г. 4. — Добрынин. „Введение в психологию“. Москва. 5. — Корнилов. „Учебник психологии с точки зрения диалектического материализма“. Москва. 1929 л., 2-ое изд. 1934 г. 6. — Гобчанский. „Опытная психология“. 1910 г.

В. Радови који се односе на поједина питања из опште психологије.

1. Л. М. Лопатин. Чланци у часопису „Вопросы Философии и Психологии: 1. — „Подвижные ассоциации“, Но. 15. 2. — „Спиритуализмъ, какъ психологическая гипотеза“, Но. 38. 3. — „Понятие о душѣ по даннымъ внутренняго опыта“, Но. 32. 4. — „О реальномъ единствѣ сознанія“, №. 42. 5. — „О бессознательной душевной жизни“, Но. 54. Учење о стваралачкој узрочности Лопатин је разрадио у књизи „Положительныя задачи философии“. О Лопатину је написао добру расправу А. И. Огнев „Л. М. Лопатин“. Петроград. 1922 г.

2. Г. И. Челпанов. 1. — „Проблема воспріятія пространства“, св. 1 и 2. (Друга свеска је посвећена гносеолошкој страни проблема). 2. — „Объективная психология в России и Америке“ (види горе). 3. — „Психология или рефлексология“. Москва.

1926 г. 5. — „Спинозизм и материализм“. Москва. 1927 г. 6. — „Психология и марксизм“. Москва. 1925 г. Чланци који се односе на општа питања: 1. — „Современное учение о душѣ“ у час. „Вопросы Философии и Психологии“, № 52. 2. — „О предметѣ психологии“, „Вопр. Фил. и Псих.“, № 93. — 3. „Задачи современной психологии“, „Вопр. Фил. и Псих.“. № 99.

3. Проф. Л а з у р с к и й. 1. — „Очеркъ науки о характерахъ“. Петербургъ. 1908 г. 2. — „Классификация личностей“. 3. издање (1924 г.), ова књига има уводни чланак ученика Лазурскога, проф. Басова: „Новые идеи в учении о личности“.

У раду о карактерима Лазурски ствара основе карактерологије. У светској литератури, која је у погледу овог питања сиромашна, књига Лазурског заузима врло значајно место.

4. Проф. Н е с м љ л о в љ. „Наука о человекѣ“, Томъ I и II. Казань. 1905.

Књига професора Казанске Духовне Академије Несмјелова је врло талентирана. За општу психологију је од велике вредности прва свеска, где се оригинално и дубоко расправља проблем личности.

5. С. Л. Ф р а н к љ. „Душа человекѣ“. 1937.

6. В. В. З љ н љ к о в с к и й. 1. „Современное состояніе психофизической проблемы“ у час. „Кіевскія Университетскія Извѣстія“, 1904 г. 2. „О функциі сказуемаго“ (односи се на психологију језика), Кіевъ. 1905 г. Чланци: 1. „Новый трудъ объ ассоціаціи идей. (о књизи Нечајева) у час. „Вопросы Фил. и Псих.“, № 82. 2. „По поводу изслѣдованія Бине о памяти“ у час. „Педагогическая мысль“, 1904 г. 3. „Объ іерархическомъ строѣ души“ у зборн. „Труды Народнаго Университета въ Прагѣ“, 1929 г. 4. „Основы христіанской антропологии“ (у књизи „Вопросы воспитания въ свѣтѣ христіанской антропологии“, Париз. 1934 г.).

7. И. И. Л а п ш и н љ. „Проблема чужого „я“. Петербургъ 1910 г. 2. „Вселенское чувство“, 1910 г. 3. „Объ эмоциональной психологии Г. Майера“ (у зборн. „Новыя идеи въ философіи“, св. 15). 4. „О трусости въ мышленіи“ у час. „Вопросы Фил. и Псих.“, № 53. 5. „Философія изобрѣтенія и изобрѣтеніе въ философіи“. Том. I и II. Прага 1924 г. У овој последњој књизи налази се цео низ ванредних поглавља која се односе на психологију (о памћењу, о стваралачкој имагинацији).

8. А. П. Н е ч а е в љ. „Ассоціація сходства“. 1911 г.

9. З г у р с к и й „Психофизическая теорія чувствованій“ у час. „Вопросы Фил. и Псих.“, № 53.

Излагање и анализа теорије Цемса-Ланге. О овоме питању расправљају такође Н. О. Л о с к и у „Вопр. Фил. и Псих.“ № 57 и В и н о г р а д о в у № 69 истог часописа.

10. Ш п е т т љ. 1. „Сознание и его собственикъ“, чланак у зборнику „Философскія Изслѣдованія“ (уредник Г. И Челпанов). 2. „О памяти“ у час. „Университетскія Извѣстія Кіевскаго Университета“, 1904 г.

11. Д-р В л а д и м и р с к и й. „Душевний міръ слѣпыхъ и глухонѣмыхъ“ у час. „Русская школа“, № 2, 1910 г.

12. С. Левитинъ. „Воля, какъ факторъ воображенія“ у час. „Русская школа“, № 7—8, 1915 г. Овај чланак претставља вредност својом анализом учења Монтесори о имагинацији.
13. С. Кравков. 1 — „Самонаблюдение“. Москва. 1922 г. 2 — „Очерки психологии“. Москва.
14. Акад. Тархановъ. „Духъ и тѣло“. Петербургъ. 1904 г.
15. С. С. Глаголевъ. „Матерія и духъ“. Москва. 1905 г.
16. Серебренниковъ. 1 — „Независимость психологии отъ физиологии“ у час. „Христіанское чтение“. 1913 г. № 7. 2 — „Узость ясности сознанія. — „Христіанское чтение“. 1902 г.
17. Самсонов. „Психология воли“. Москва. 1922 г.
18. П. О. Блонскій. 1 — „Психологические очерки“. Москва. 1922 г. 2 — „Память и мышление“. Москва. 1935 г.
19. М. Н. Лапинскій. „Активаторы психическихъ функцій. „Записи Руссаго Научнаго Института въ Бѣлградѣ“. 1931 г.
20. Костылевъ. „Динамическій характеръ элементовъ нашего сознанія“. „Вѣстникъ Психологии“. 1909 г.
21. Фаминцынъ. „Психология и естествознание“. 1898 г. У овој врло интересантној књизи аутор, познати ботаничар, настоји да развије гледиште панпсихизма. Он пише: „Психички процеси уплићу се у живот сваког бића“. А даље он вели: „Психичка страна појава т. зв. мртве природе остаје за сада не одгонетнута тајна“. На крају налазимо тврђење да „присуство психичких процеса у биљним организмима треба сматрати као доказано“. (стр. 203).
22. Басов. „О психичкомъ темпѣ“ у час. „Вѣстникъ Психологии“, 1914.
23. Толчинскій. „О новыхъ изслѣдованіяхъ волевыхъ процессовъ“ у час. „Вѣстникъ Психологи“. 1914 г.
24. А. Крогиус. „Психология слепыхъ“. 1922 г.
25. Н. В. Краинскій. 1 — „Учение о памяти. (Сборникъ имени Бехтерева. Петербургъ. 1903 г.). 2 — „Анализъ ощущений“. („Невр. Вѣстникъ“, 1908 г.). 3 — „Теорія познанія“ („Невр. Вѣстникъ“, 1910 г.). 4 — „Теорія сновидѣній“. 1912 г. 5 — „Die Prinzipien der energetischen Psychologie“, 1910—1911 г. 6 — „Электрическія явленія, какъ основа нервнаго процесса, и теорія нервно-психической эмиссии“ (Зап. Русс. Научн. Инст-а, вып. 12). 7 — „Теорія нервныхъ и душевныхъ явленій“.

§ 2. — Експериментална психологија

1. Проф. Н. Н. Ланге. „Теорія перцепциі. Законъ волевого вниманія“ Одесса. 1893 г.

Ма да се рад проф. Ланге-а појавио крајем XIX века, ипак га бележимо, као прво велико и врло брижљиво експериментално истраживање, где се оштроумни експерименти уједињују с дубоком психолошком анализом. Врло је важан факат колебања вољне пажње, који је установио Ланге.

2. И. Проданъ. „Память“. Том. I и II. Харьковъ. 1901 г. Врло солидно излагање и пуна анализа најновијих експерименталних проучавања памћења.

3. Проф. Р о с с о л и м о. „Психологическіе профили“. Москва. 1910 г.

Горе је већ била дата оцена Росолимова учења о профилима. Ипак ваља забележити да је познати женевски психолог Ед. Клапаред примио Росолимову идеју о профилима, ма да је унео битне поправке у Росолимову методу израчунавања.

4. Г. И. Ч е л п а н о в њ. 1 — „Введение въ экспериментальную психологию“. Москва. 1918 г. 2 — „Объ экспериментальномъ изслѣдованіи умственныхъ процессовъ“ у час. „Вопросы Фил. и Псих.“. № 96.

Књига Челпанова је на руском језику најбољи увод у изучавање метода експерименталне психологије.

5. А. П. Н е ч а е в њ. 1 — „Современная экспериментальная психология в отношеніи къ проблемамъ воспитанія“. Том. I и II. 1912 г. 2 — „Изслѣдование интеллектуальной сферы по методу единого процесса“, у час. „Русская школа“, № 11, 12 1915 г. 3 — „Experimentelle Untersuchung des Gedächtnisses des Schulkindes“ у час. „Zeitschrift für Psychologie“ 1910 г. 4 — „Memorien und Gedächtriss“ 1912 г.

6. Т о к а р с к і й. „Записки психологической лабораторіи“ (у Москви). Штампане су у више бројева час. „Вопросы Фил. и Псих.“.

7. К р о г і у с њ. „Экспериментальное изслѣдование процесовъ мышленія“ у зборн. „Труды 1-го съѣзда по экспериментальной педагогикѣ“.

8. Р у м я н ц е в њ. „Экспериментальное изслѣдование личности“. 1907 г.

9. Л а з у р с к і й и Ф р а н к њ. „Программа изслѣдованія личности“ у час. „Русская школа“, № 1—2 1912 г., постоји и посебно издање.

10. Б а л т а л о н њ. „Зрительныя воспріятія“ у час. „Вопросы Фил. и Псих“, № 57.

11. Х о л ч е в њ. „Объ индивидуальных колебаніяхъ вниманія“ у час. „Вопросы Фил. и Псих.“, № 57.

12. Т ы ч и н о. „Оъ экспериментальномъ изслѣдованіи личности“ у час. „Вѣстникъ Психологии“, 1912 г.

13. „Труды психологической лабораторіи при Московскомъ Педагогическомъ Собраніи“. Москва. 1909 г.

14. Р ы б а к о в њ. „О вниманіи“. (Экспериментальное изслѣдование). Москва. 1911 г.

15. А. Ш у б е р т њ. „Методы опредѣленія умственной одаренности дѣтей“. Москва. 1913 г.

16. K o s t y l e f f. „La crise de la psychologie experimentale“. Paris 1912.

Аутор припада школи В. М. Бехтерева те је књига написана у духу идеја последњега.

17. Б о л т у н о в. „Метод анкеты“. Москва. 1923 г.

18. Р у д и н. „Умственная одаренность и отсталость“. Москва. 1927 г.

19. Б њ л ь с к и й и Н и к о л ь с к и й. „Изследование эмоциональной сферы дефективных подростков“. Москва. 1924 г.

Књига је интересантна као покушај да се идеја „психолошких профила“ примени на проучавање емоционалне сфере.

20. Гуревич и Озерецкий. „Психомоторика“. Том. I и II. Москва. 1930 г.

Приручници за експерименталне радове

1. Рыбаковъ. „Атласъ для экспериментальнаго изслѣдованія личности“. 1910 г. Један од бољих руских приручника.

2. Кононовъ и Нечаевъ. „Коллекція простѣйшихъ приборовъ по преподаванію психологіи“. Петербургъ. 1907 г.

3. Веселовский. „Педологический практикум“, Москва 1924 г.

§ 3. — Психологија детињства и младости

1. Проф. Г. В. Трошинъ. 1 — „Сравнительная психологія нормальныхъ и ненормальныхъ дѣтей“. Томъ I и II. Петербургъ. 1915 г. 2 — „Развитіе воли у дѣтей“ у час. „Вѣстникъ воспитанія“, № 8—9, 1909 г. Опширна књига проф. Трошина је оригинални и вредни рад, нарочито с обзиром на упоредне карактеристике нормалне и ненормалне деце. Књизи је приложен програм проучавања личности.

2. И. А. Сикорскій. „Душа ребенка“. Кіевъ. 1909 г.

3. „Душевная жизнь дѣтей“. Сборник чланака из пера разних аутора. Петербургъ. 1910 г.

4. Румянцевъ. 1. „Обзоръ литературы по психологіи дѣтства“. Петербургъ. 1910 г. 2. — „Педологія“ 1910 г. 3. — „Искусство въ жизни ребенка“, у час. „Вѣстникъ Психологіи“. 1909 г.

5. Зѣньковскій. 1. — „Психологія дѣтства“. Берлинъ. 1922 г. 2. — „Обзоръ новѣйшей литературы по психологіи дѣтства“ у час. „Русская Школа за Рубежомъ“. Прага. 1935 г. 3. — „О вліяніи войны на дѣтскую психику“, у зборн. „Дѣти и война“. Кіевъ. 1915 г. 4. — „Дѣтская душа въ наши дни“, у зборн. „Дѣти въ эмиграци“. Прага. 1925 г. 5. — „Психологія современной молодежи“ у час. „Путь“, № 8. Књига наведена горе, као прва, представља покушај синтезе целокупног материјала из области психологије детињства.

6. Л. Писарева. „Дѣтскіе интересы“. Петербургъ. 1914. г.

7. Рыбников. 1. — „Введение в изучение ребенка“. Москва. 1921 г. 2. — „Язык ребенка“. Москва. 1926 г. 3. — „Словарь ребенка“. Москва. 1921 г.

8. Корнилов. 1. — „Психологія ребенка“. Москва. 1907 г. 2. — „Очеркъ психологіи ребенка дошкольнаго возраста“. Москва. 1917 г. 3. — „Очерк поведения ребенка“. Москва. 1922 г. (3-е изд. 1927 г.).

9. Левитинъ. „Дѣти и война“, у час. „Русская школа“. № 5—8. 1915.

10. П. Блонский. 1. — „Педологія“. Москва. 1925 г. 2. — „Педологія в массовой школе“. Москва. 1925 г.

11. Шнеерсон. „Интимная жизнь ребенка“. Берлин. 1921 г.

Ванредно вредно и интересно истраживање емоционалне сфере код деце и то помоћу методе анализе дечјих фантазија.

12. Самсонов. „Развитие воображения у детей“. Москва. 1930 г.

13. Смирнов. „Психология ребенка и подростка“. Москва. 1926 г.

14. Рубинштейн и Игнатъев. „Психология, педагогика и гигиена юности“. Москва. 1926 г.

15. „Вопросы генетической рефлексологии и педологии младенчества“. Сборник памяти В. М. Бехтерева. Петроград. 1926.

16. Эфруси. „Психология ребенка дошкольного возраста“.

17. Кащенко. „Дефективные дѣти“. Москва. 1912 г.

18. Кащенко и Муратов. „Исключительные дети (нервные, трудные и слабо одаренные)“. Москва. 1923 г.

19. I. Tereschenko. „Friendship Love in Adolescence“. London 1936.

20. M Ganz. „La psychologie d'Adler et le developpement de l'enfant“. Paris 1935.

21. Веселовскій. „Трагедія дѣтской души“. 1908 г. „Обзоръ дѣтскихъ типовъ въ современной литературѣ“.

22. Бехтеревъ. „Объ объективномъ изслѣдованіи дѣтской психики“, у час. „Вѣстникъ психологіи“. 1905 г.

Материјали (опажања и дневници) из области психологије детињства

1. Левоневскій. „Материалы о психическом развитіи ребенка“, у час. „Русская школа“, 1908, 1911, 1912 г. (Посебни бројеви издања „Мой ребенокъ“. Петербургъ. 1914 г.).

2. Гаврилова и Стохорская. „Дневник матери“. 1916 г.

3. Е. Кричевская. „Моя Маруся“. 1920 г.

§ 4. — Педагошка психологија

1. Карцевъ. „Записки по педагогической психологіи“. Москва. 1907.

2. Лесгафтъ. „Школьные типы“. 1910 г. Књига је одлична и даје карактеристику 6 дечјих типова.

3. Г. И. Челпановъ. „Что нужно знать педагогу изъ психологіи?“, у час. „Вопросы Фил. и Псих.“. 1906 г.

4. И. А. Сикорскій. 1. — „Психологическія основы воспріятія и обученія“. 3-е издание. 1909 г. 2 — „Умственное и нравственное развитіе учащихся“, у час. „Вопросы Нервно-психологической медицины“. 1901 г.

5. А. П. Нечаевъ. 1 — Види горе § 2 № 5. 2 — „Воспитаніе воли“, у час. „Русская школа“, № 4, 1907 г. 3 — „Ходъ развитія психической жизни и вопросы воспитанія“, у час. „Русская школа“, № 11, 1907 года. 4 — „Психология технического изобретательства“. Москва. 1928 г. 5 — „Память и ее воспитание“. Москва. 1929 г. 6 — „Zur Analyse des kindlichen Gedankenkreises“ у час. „Zeitschrift für pädagogische Psychologie“ 1910 г.

6. С. А. Ананьинъ. 1 — „Дѣтскіе идеалы“, у час. „Русская школа“, № 7, 8, 9, 1911 г. 2 — „Объ интересѣ“. Кіевъ. 1915 г. Книга о интересу претставља вредност као преглед разних учења о интересу.

7. Лазурскій. „Школьные характеристики“. Петербургъ. 1908 г.

8. Г. Я. Трошинъ. 1 — „Психологическія основы чтенія“, у час. „Вопросы воспитанія“. 1900 г. 2 — „Музыкальные эмоціи въ жизни и воспитаніи“, у час. „Вѣстникъ Воспитанія“, № 5. 1901 г.

9. Зачиняевъ. „Психологическія основы обученія орфографіи“, у час. „Русская Школа“, № 4, 5, 6, 1910 г.

10. Д-р А. В. Владимірскій. „Умственная работа школьника въ различные часы дня“, у час. „Русская Школа“, № 6, 10, 1908 г.

11. Флеровъ. „Наглядность письма въ свѣтѣ современной психологіи“, у час. „Русская школа“, № 2, 1911 г.

12. В. Смирновъ. „Психологическія основы внѣшкольного чтенія, у час. „Русская школа“, № 9, 10, 1911 г.

13. Н. Смирновъ. „О развитіи сужденій въ школьномъ возрастѣ“, у час. „Русская Школа“, № 10, 11, 12, 1912 г.

14. М. М. Рубинштейнъ. 1 — „Педагогическая психологія“. Москва. 1913. 4-е изд. 1927 г. 2 — „Проблема учителя“. Москва. 1927 г. 3 — „Основы трудовой школы“. 2-е изд. 1921 г. 4 — „Жизненные комплексы в трудовой школе“. 2-е изд. Москва. 1925 г.

15. Рахмановъ, 1 — „Психоанализъ и воспитаніе“, у час. „Русская Школа“, № 7, 8, 1912 г. 2 — „Внушаемость до и послѣ урока“, у час. „Русская школа“, № 1, 1913 г.

16. В. В. Зѣнковскій. 1 — Принципъ индивидуальности въ психологіи и педагогикѣ“, у час. „Вопросы Фил. и Псих.“, № 108. 2. — „О педагогическомъ интеллектуализмѣ“, у час. „Русская Школа за Рубежомъ“, № 7.

17. Рыбников. 1 — „Интересы современного школьника“. Москва. 1926 г. 2 — „Память, ее педагогика и психология“. Москва. 1930 г. 3 — „Психология и выборъ профессии“. Москва. 1922 г.

18. Болтунов. 1 — „Педагогические характеристики“. Москва. 1926 г. 2 — „Трудовая школа в психологическом освещеніи“. Москва. 1926 г.

19. Выготскій. 1 — „Педагогическая психология“. Москва. 1926 г. 2 — „Мышление и речь“. Москва. 1926 г. 3 — „Воображение и творчество в детском возрасте“. Москва. 1930 г. 4 — „Психология подростка“. 1930 г. Последнихъ година у Сов. Русији радови Виготског подвргнули су се нарочито суровој осуди од стране званичних органа.

20. Экземплярскій. 1 — „Воспитаніе воли“. Москва. 1930 г. 2 — „Общая психология и педагогическая психология“. Москва. 1930 г.

21. Арямов. 1 — „Особенности советского подростка“. Москва. 1931 г. 2 — „Педология юности“. Москва. 1928 г. 3 — „Рефлекеология детского возраста“.

22. Басов. 1 — „Общие основы педологии“. Москва. 1931

- г. 2 — „Очередные проблемы педологии“, 1923 г. 3 — „Методика психологического наблюдения над детьми“. Москва. 1934 г.
23. Залкинд. „Педология и детская психология“. Москва. 1923 г.
24. „Вопросы школьной педологии“ (сборник). Москва. 1939 г.
25. „Теория и практика тестова“. Москва. 1930 г.
26. „Психотехническая методика в применении к школе“. Ленинград. 1935 г.
27. Блонский. „Трудные школьники“. Москва. 1929 г. Врло интересантна и вредна књига за педагоге.
28. „Проблемы психоневрологии развивающегося человека и педологии“, сборник под ред. проф. Л. А. Квинта. Харьков. 1931 г.
29. В. Пејхель. „Прилог за психологију испита.“ Крагујевац. 1934.
30. М. Агапов и Б. Крстић. „Психометриски преглед питомаца Дечјег дома Подунавске области у Белој Цркви“. Панчево. 1929 г.
31. М. Агапов и Б. Крстић и др. „Утицај социјалне беде на психофизички развој деце“. Београд. 1931 г.
32. М. Агапов. 1 — „Дневни ритам душевног живота“. Београд. 1930 г. 2 — „Психолошка испитивања у школи“ (Психолошки преглед ученика IV м. гимназије у Београду). Београд. 1931 г. 3 — „Психометриски преглед особља Команде Ваздухопловства у Новом Саду“. Нови Сад. 1933 год. 4 — „Психометриски преглед (ученика државне реалне гимназије у Вршцу)“. Вршац. 1934 г. 5 — „Зашто су потребна психолошка испитивања у школи“. Вршац. 1937 г. 6 — „Психологија у војној служби“, у час. „Војно-Санит. гласник“, № I. Београд. 1931 г. 7 — „Психотехника у служби ваздухопловства“. Земун. 1938 г. 8 — „Психометрија у Југославији од 1918—1938 г., у час. „Учитель“, бр. 4. Београд. 1938 г. и у зборнику „Педагошка Југославија“ 1939 г.
33. С. Геллерштейн. „Психотехника“. Москва. 1926.
34. „Педагогическая энциклопедия“. Т. 1 и 2. Москва. 1927.
35. В. Вайнберг. „Пониженная одаренность в свете социально-биологических факторов“.
36. Н. В. Петровский. „Опыт исследования одаренности взрослых в Америке“. Москва 1925 г.

§ 5. — Социјална психологија

Већ 80 година прошлог столећа отпочело је у Русији обрађивање питања социјалне психологије (радови де Роберти на француском језику и ванредни чланци Н. К. Михајловског из серије „Герои и толпа“). Из радова који се у XX веку односе на социјалну психологију забележићемо ове:

1. В. М. Бехтеревъ. 1 — „Внушение и его роль въ общественной жизни“. 3-е изд. Петербургъ. 1904 г. 2 — „Коллективная рефлексология. Ленинград. 1921 г.
2. Звоницкая. „Социальные связи“. 1908 г.
3. Богдановъ. 1 — „Наука объ общественномъ сознаниі“. 1913 г. 2 — „Эмпириомонизмъ“, часть I, II и III. 1905 г.

Многобројни радови Богданова настоје да савладају дуализам тела и душе. Ево, примера ради, једне дефиниције Богданова: „Психичко јесте опит који је организован индивидулно, физичко је опит који је организован социјално“.

4. В о й т о л о в с к и й. „Очерк коллективной психологии“. Москва. 1925.

5. З а л у ж н ы й. „Детский интеллект и методы его изучения“. Москва. 1927 г.

6. Г. И. Ч е л п а н о в њ. 1 — „Социальная психология или условные рефлексы?“ Москва. 1926 г. 2 — „Спинозизм и материализм (итоги полемики о марксизме в психологии)“. Москва. 1927 год.

7. В я з е м с к и й. „Психическая жизнь человечества“. Петербургъ. 1906 г.

8. Г. К. Г и н с њ. „Социальная психология“. Харбинъ. 1936 г. У основу социјалне психологије Гинс ставља проучавање емоција, јер „емоције управљају понашањем“.

9. Домену социјалне психологије припадају радови познатог правника Л. П е т р а ж и ц к о г а, наиме његови „Основы эмоциональной психологии. Введение въ изучение права и нравственности“. 1908 год.

§ 6. — Психологија духовног живота

1. П. С о к о л о в њ. „Вѣра“, у час. „Вопросы Фил. и Псих.“, № 62, 63, 69 (изашло је такође и као посебно издање).

2. К о н о в а л о в њ. „Религиозный экстазъ въ русскомъ сектанствѣ“. I део. Москва. 1938 г. — Рад Коновалова је ванредан с обзиром на методу проучавања. На жалост, објављени део односи се само на физичке појаве у екстази.

3. Ј е р о м о н а х њ А л е к с и й (Кузнецовъ). „Юродство и столпничество“ Петербургъ, 1913 г.

4. П р о ф. Ч и ж њ. 1 — „Психология фанатизма“, у час. „Вопросы Фил. и Псих“, № 76. 2 — „Психология праведниковъ“, у час. „Вопросы Фил. и Псих“, III 84.

5. И. А. С и к о р с к и й. „Эпидемія вольныхъ смертей въ Терновскихъ хуторахъ. Собрание сочинений, томъ III.“

6. Н. К р а м с к и й. „Порча, кликуши и бѣсноватые“. 1900 г.

7. Д-р Я к о б и й. „Религиозныя психическія эпидеміи“, у час. „Вѣстникъ Европы“. 1903 г.

8. Б. П. В ы ш е с л а в ц е в њ. 1 — „Вѣра, невѣріе, фанатизмъ“. Парижъ. 1928. 2 — „Этика преображенного эроса“. Парижъ. 1932 г. Књига обилује финим психолошким анализима (закон „одупирања“ у области подсвести, појам сублимације, учење о улози имагинације у духовном животу).

9. В. В. З ѣ н њ к о в с к и й. 1 — „Психология религиозныхъ кризисовъ“, у час. „Духовный миръ студенчества“, № 3, 2 — „О роли воображенія въ духовной жизни“, у час. „Путь“, № 32. 3 — „Зло въ человѣкѣ“, у час. „Путь“, № 56 (на немачком у зборнику „Mensche, Kirche und Staat“ Женева. 1937 г.).

10. „Вопросы психологии творчества“. Том I-II (1910—1916 г.).

Ови зборници садрже многа истраживања од велике вредности која се односе на психологију стварања у области књижевности.

11. Бем. „Достоевскій. Психоаналитическіе этюды“. Прага. 1937 год.

12. Алексѣй И. Введенскій. „Религіозное сознание язычества“. Москва. 1905 г. Први део ове књиге садржи врло добар приказ религиозне психологије.

13. Городенскій. „Нравственное сужденіе“, у час. „Богословскій Вѣстникъ“. № 1, 1902 г.

§ 7. — Упоредна психологија

1. Влад. Вагнеръ. 1 — „Биологическія основы сравнительной психологии“. Петербургъ. 1910 г. 2 — „Лекціи по психологии животных“. Петербургъ. 1901 г.

2. Г. И. Челпановъ. „Объ умѣ животных“, у час. „Вопросы Фил. и Псих.“, № 91.

3. Боровскій. „Введение в сравнительную психологию“. Москва. 1927 г.

4. Эриксонъ. „О психикѣ паукообразныхъ животных“, у час. „Вопросы Фил. и Псих.“, № 83.

5. Выготскій и Лурія. „Этюды по истории поведения“. Москва. 1930.

6. Евг. Елачич. „О душевной деятельности животных“. 3-е изд. Москва. 1929 г. (I. издање је изашло пре револуције).

7. Много материјала, који има вредност за упоредну психологију, налази се у књизи познатог дресера животиња Анат. Дурова: „Мои звѣри“.

§ 8. — Радови из области опште анормалне психологије

1. Чиждъ. 1 — „Психологија злодѣя“, у час. „Вопросы Фил. и Псих.“, № 7. 2 — „Аракчеевъ“, у час. „Вопр. Фил. и Псих.“, № 82, 83. 3 — „О нравственности душевно-больныхъ“. 4 — „Достоевскій, какъ психопатологъ“. 5 — „Гоголь“, у час. „Вопросы Фил. и Псих.“. 1903 и 1904 г. 6 — „Тургеневъ, какъ психопатологъ“, у час. „Вопросы Фил. и Псих.“.

2. Др Владимирскій. „О Запискахъ сумашедшаго Гоголя“.

3. Россолимо. „Искусство и больные нервы“, у час. „Русская Мысль“ 1901 г.

4. Овсяннико-Куликовскій. „Етюды о творествѣ Тургенева“ (нарочито, чланак о Фаусту). Расправа Овсяннико-Куликовскога је од ванредне вредности и то у питању деловања уметности на психику.

5. Н. Е. Осиповъ. „Дѣтство“ Л. Н. Толстого.

6. С. Л. Франкъ. „Мировоззрѣніе фрейдіанства“, у час. „Путь“, 1928 г.

7. Оршанскій. „Современная слабонервность“, у час. „Вопросы Воспитанія“, № 4, 1906 г.

8. Португаловъ. „Асоціативные процессы при меланхоли“, у час. „Вѣстникъ Психологіи“. 1908 и 1909 г.

9. Павловъ. „Експериментално изслѣдованіе умозаклученій душевно-больныхъ“. Петербургъ. 1909 г.

10. Schneerson. „Sociale Psychopatologie“, у час. „Archiv für gesammte Psychologie“.

11. Н. Крајински. 1 — „Криминална психологија“. Београд. 1934 г. 2 — „Порочни и криминални нагони и њихово спречавање“. 3 — „Раздражљивост, афекат и страст са гледишта криминалне и социјалне психологије“. 4 — „Бадавације“. 5 — „Посрнули људи“. Расправе бр. 2—5 објављене су у час. „Полиција“. (Београд. 1933—35 г.).

12. М. Агапов. „Испитивање патолошких особина карактера и темперамента“, у час. „Социјално-медицински преглед“. бр. 4. 1938 г.

13. И. Малининъ. „Комплексъ Едипа и судба Михаила Бакунина. Къ вопросу о психологіи бунта. Психоаналитическій опытъ“. Бѣлградъ. 1934 г.

§ 9. — Радови из историје психологије

1. М. М. Троицкій. „Нѣмецкая психологія XIX вѣка“. 1883 год.

2. Серебренниковъ. „Ученіе Локка о прирожденныхъ началахъ знанія“. Петербургъ. 1892 г.

3. Н. я. Гротъ. „Психологія чувствованій“. Москва. 1889 г. Даје много материјала из опште историје психологије и из историје психологије осећаја.

4. В. Н. Ивановскій. 1 — „Асоціанизмъ психологическій и гносеологическій“. 1909 г. 2 — „Исторія ученія объ апперцепціи“, у час. „Вопросы Фил. и Псих.“, № 36.

5. Стопановскій. „Душа чловѣка“. Черниговъ. 1910 г. Књига даје много историског материјала.

6. Давиденковъ. „Святоотеческое ученіе о душѣ чловѣка“.

С рукописа превео
М. Агаѿов

Prof. Dr. S. J. Hesen

Ruska pedagogika u XX veku

§ 1. Општа bibliografija

Bilo je više pokušaja da se izloži nova ruska pedagogika. Prvi pokušaj ove vrste je rad *P. F. Kaptereva*, Nova ruska pedagogika, njene glavne ideje, pravci i podrobnosti (SPB. 1898); taj rad u drugom izdanju proširen je u dva velika rada: Istorija ruske pedagogike, SPB. 1910, 2 izd. 1915 (od XV do kraja XIX veka) i Nova ruska pedagogika, 1914 (kraj XIX i početak XX veka). Od poslednjih pokušaja pomenuću dva: jedan je izašao u emigraciji — *V. V. Zjenjkovski*,

Ruska pedagogika u XX veku (Zapisi Ruskog naučnog instituta u Beogradu № 9, 1932, str. 291—326; postoji nemački i srpski prevod), drugi u sov. Rusiji — *E. N. Medinski*, Istorija ruske pedagogike do velike oktobarske socij. revolucije M, 2 izd. 1938 g. (poslednjih pet glava, str. 367—506 posvećene su početku XX veka, pre oktobarske revolucije. Tako isto uporedi „Hrestomatija istorije pedagogike, od *N. A. Želvakova*, t. IV, deo II (2 izd. 1933), koja izlaže (jednostrano odbranu) bibliografiju i izvatke iz pisaca, tako isto početkom XX veka (pre oktobarske revolucije).

§ 2. Na granici XIX i XX veka

Ma da XX vek ima nesumnjivo u pedagogici svoj naročiti stil, kojim se oštro razlikuje od minulog stoleća, ipak nije tako lako formulirati karakteristične crte pedagogike XX veka koje ih razlikuju od XIX veka. Možda je njena glavna karakteristična crta novo shvatanje problema vaspitanja, koje se može nazvati odricanjem pedagogizma. Pedagogizam, koji odlikuje pedagogiku XIX stoleća, gledao je na pedagogiku kao na ukupnost metoda tj. tehničkih načina pomoću kojih se mogu na najbolji način predati učenicima znanja i navike, koje su im neophodne kad odrastu, a tako isto i na to da se vaspita čovék adekvatno s prihvaćenim idealnim tipom. Pedagogika se razmatrala kao normativna nauka, koja utvrđuje pravila vaspitačkog i nastavnčkog zanata. Za razliku od ovoga, pedagogika XX stoleća ne veruje u postojanje „najboljih metoda“ za predavanje gotovoga znanja i utiskivanje gotovoga ideala. Vaspitanje je stvaralački proces koji ne može biti mehaniziran. Svaki vaspitač i nastavnik izrađuje svoj sopstveni metod, koji se menja u novoj konkretnoj situaciji i u odnosu na dato konkretno dete (to je misao, koju je šezdesetih godina prošloga stoleća jasno izrazio Lav Tolstoj). Pedagogika nije receptura zanata, već nauka o vaspitanju kao stvaralačkom procesu, u kome kako nastavnik, tako i vaspitanik ne ponavljaju uvek utvrđeni bolji obrazac, već deluju kao neponovljive i u svome biću stvaralačke ličnosti. Pedagogika opisuje stadije ovoga procesa, ciljeve i zadatke, istaknute pred detetom u procesu njegova uzrasta.

Izvesno predosećanje takvoga novoga gledišta na pedagogiku primećujemo već kod *P. F. Kaptereva*¹⁾, koji je na granici XIX i XX veka dao podrobno razrađeni sistem pedagogike. „Nastava, obrazovanje, navikavanje, vaspitanje, razviće, predavanje, savetovanje, kažnjavanje i druge slične mnogobrojne reči označavaju različita svojstva, strane, sredstva i momente jedne velike celine — pedagoškog procesa“, kaže on, i ovaj proces i jeste predmet pedagogike kao nauke. Kapterev brani aktivnost učenika i zato ističe „Genetički oblik nastave“, „koja se javlja u dva vida: 1) kad istoriju postojanja i obrazovanja znanja

¹⁾ *P. F. Kapterev* (1849—1921), profesor Ženskog pedagoškog instituta u Petrogradu, docnije Psihoneuraloskog instituta, pisac poznatih radova iz pedagogike, plodan saradnik pedagoških časopisa. Osim gore pomenutih radova iz istorije pedagogike, navodimo i ove: *Дидактические очерки*, 1885, 2 изд 1915, *Задачи и основы семейного воспитания*, 2 изд. 1913; *Педагогический процесс*, 1905. Pod njegovim uredništvom izašla je *Енциклопедия семейного воспитания и обучения* (3000 strana), u kojoj su saradivali najviđeniji teoretičari i praktičari vaspitanja.

pred učenicima razvija učitelj, kad on uzima na sebe težinu ispitivanja a slušaoci idu za njim, ne zastajući za njim i ne ostajući pasivni, ali sledujući svoju misao za mišlju nastavnika, sledujući za njim rasmišljajući; 2) kad učenici, dobivši potrebnu količinu gradiva i rukovođeni od strane nastavnika, sami otkrivaju izvesno znanje i formuliraju ga“. Međutim genetički oblik nastave je, po njemu, još i „metod“ tj. tehnički način „dobroga predavanja“, koji on upoređuje s drugim, manje aktivnim metodima — dogmatičkim i analitičkim. Ovaj metod uglednog predavanja podjednak je za sve predmete i stupnjeve nastave. Izjašnjavajući se za reformu nastavnoga plana u pravcu ravnopravnosti i sinteze humanističkih i realnih predmeta, on nije isticao zahtev reforme same strukture tradicionalne škole. U svojim pogledima Kapterev se u celini naslanjao na psihologe i pedagoge XIX veka, budući usto u filozofskom pogledu eklektičar, najbliži filozofiji empirizma, ali slobodan od njegovih krajnosti. Definišući pedagoški proces, kao „svestrano usavršavanje ličnosti na tlu njenog organskog samoobrazovanja prema njenoj snazi i saobrazno socijalnom idealu“, Kapterev je verovao u autonomiju vaspitanja zajedno sa njenim vernicima krajem XIX veka. Vaspitanje se upravlja po sopstvenim zakonima, „zakonima prirode“ (zakonima fiziološkim i psihološkim), a to su „zakoni božanski a ne čovečanski“ i zato vaspitanje mora biti nezavisno ne samo od države, već i od crkve. Jer Bog je istina i život, pa zato već svaki, ko uči poznanju istine, uči poznanju Boga. Svaki nastavnik je u isto vreme i učitelj religije, svako dobro predavanje je religiozan čas, jer uči da se nalazi „pod vremenim večno, pod materijalnim duhovno“.

Tako isto u pedagogiku XX veka treba uneti radove najistaknutijeg ruskog pedagoga krajem XIX i početkom XX veka — *P. F. Lesgafta*.²⁾ Lesgaft nema u vidu radikalnu promenu unutrašnje strukture tradicionalne škole, ali ističe dva zahteva, koji oduševljavaju pedagogiku XX veka. Prvi je zahtev taj, da škola ima u vidu različite tipove učenika i da ne tretira svu decu podjednako. U svojoj teoriji školskih tipova Lesgaft brani gledište, da se „tip“ deteta kristališe na tlu urođenog temperamenta a pod uticajem uslova života u porodici („porodično vaspitanje“). U ovome on preduzima glavnu misao individualne psihologije, tako isto kao što u divnoj karakteristici „nežno zastrašenog“, „kivno zastrašenog“ i „ugnjetenog“ tipa on zasniva pojam „kompleksa male vrednosti“, objašnjavajući pojavu „zastrašenosti“, ili „ugnjetenosti“ istim uzrocima kao i Adler i preporučujući

²⁾ *F. S. Lesgaft* (1837—1909) bio je profesor anatomije, koga su ispitivanja u oblasti anatomije čoveka dovela do pitanja fizičkog vaspitanja. Znameniti pedagog umeo je svoju nauku tako predavati, da su njegovi učenici stvarno nalazili duhovno u materijalnom, tim pre, što je Lesgaft sa služenjem naučnoj istini spojio služenje društvenoj istini. Sredstvima koje je priložio jedan njegov učenik, L. je 1893 osnovao u Petrogradu „Biološku laboratoriju“ i uz nju (od 1896) „Više naučne tečajeve za vaspitačice i rukovoditeljke fizičkoga obrazovanja“ koji su se docnije raširili u originalan pedagoški fakultet sa prostranim programom. Čitavo pokolenje „lesgaftovaca“, koji su završili ove tečajeve, unelo je u ruski život pravi pedagoški entuzijazm. Glavni Lesgaftovi radovi su: Семейное воспитание ребенка и его значение (ч. I. Школьные типы, ч. II. Основные проявления ребенка) 6 изд. 1910 и Руководство по физическому образованию детей школьного возраста. Ч. 1, 2 изд. 1904, ч. 2. 1901 (стр 392+407). Kao pisac Lesgaft je imao manji uticaj od Lesgafta nastavnika i socijalnog radnika.

analogna sredstva za njegovo savlađivanje. Drugi zahtev Lesgaftov odnosi se na fizičko vaspitanje, kome se mora stvoriti u školi takvo mesto, koje je iste vrednosti sa umnim vaspitanjem. Lesgaft je odlučan protivnik intelektualizma, koji je vladao u tradicionalnoj školi. Fizičko vaspitanje nije vaspitanje tela, već obrazovanje svekolikog čoveka (zato Lesgaft namerno upotrebljava termin „fizičko obrazovanje“). Ono je obrazovanje ličnosti u pravcu tačnosti delanja (u tom broju i mišljenja), elegancije (estetičko obrazovanje), služenja (moralno obrazovanje). Zato ono ne sme imati karakter veštačke gimnastike, već prirodne igre, i u svome „Uputstvu“ Lesgaft izvodi podrobnu analizu „društvenih igara“, prostrano koristeći podatke folklora. Škola ne sme da se ograniči samo na nastavu, već mora da se naslanja na dva stuba: umni rad i oduhovljenu igru, jer se to dvoje uzajamno dopunjavaju. Engleska škola-internat bila bi obrazac pravoga vaspitanja samo ako se fizičko obrazovanje u njoj ne bi izopačilo u sport, u kome se rekord i težnja za pobedom, tj. impuls suparništva stavljaju iznad načela saradništva.

§ 3. Eksperimentalna pedagogika

Ma da je, kao što je poznato, potstrek za postanak eksperimentalne pedagogike bio izveden od ruskog psihijatriste, kijevskog prof. *I. A. Sikorskog*. koji je 1879 na francuskom štampao svoje poznato ispitivanje o zamoru kod dece školskoga doba,³⁾ glavno razviće eksperimentalne pedagogike u Rusiji pada na godine 1906—1916, pa se ona razvija pod uticajem radova stranih naučnika: A. Binea, E. Mojmana, V. Laja, Dž. Torndajka i dr. Najaktivniji radnik svega pokreta eksperimentalne pedagogike bio je A. P. Nečajev.⁴⁾ Njegovim trudom stvara se u Petrogradu velika psihološka laboratorija, potom Pedagoška akademija, sazivaju se kongresi o eksperimentalnoj pedagogici (1910, 1913 i 1916) i izdaju se „Godišnjaci eksperimentalne pedagogike“. Nečajev pomaže prof. Behterevu u osnivanju Psiho-neurološkog instituta, u čijem se sastavu organizuje naročiti pedagoški fakultet. Oko Nečajeva se obrazuje čitava škola učenika i sledbenika (*N. E. Rumjancev* i dr.). Vaskolik ovaj burni društveni i nastavnički rad odbacuje na drugi plan čisto naučni rad. Idući za Bineom i Ebinhauzom u svojim eksperimentalnim ispitivanjima, Nečajev se u opštoj svojoj koncepciji pedagogike najviše približava pogledima E. Mojmana. Eksperimentalna pedagogika po njemu je jedinstvena objektivna i naučna pedagogika, naime zato, što se ona odriče od raspravljavanja ciljeva vaspitanja i ograničava na utvrđivanje najboljih sredstava i tehničkih načina u vaspitanju i nastavi koji su neutralni u odnosu na vaspitne ciljeve, jer se ovi u istoriji menjaju i utvrđuju

³⁾ Sur les effets de la lassitude provoquée par les travaux intellectuels chez les enfants de l'âge scolaire. Paris 1879.

⁴⁾ A. P. Nečajev (1870—1932), prof. filozofije na Aleksandr. Liceju u Petrogradu, docnije profesor i direktor Pedagoške akademije, prof. Psiho-neurološkog instituta, u 1919—23 g. prof. Samarskog, onda Moskovskog univerziteta. Glavni su mu pedagoški radovi: Современная экспериментальная психология в ее отношении к вопросам школьного обучения, СПб 1910; Руководство к экспериментально-психологическому исследованию детей, М. 1925. Память человека и ее воспитание М.-Л. 1929. Н. Р у м я н ц е в, Экспериментальное исследование личности, СПб. 1907.

od strane nenaučnih činilaca. U ovome svome obliku eksperimentalna pedagogika, i pored svoga jasnoga i borbenoga novačenja, stoji u celini na tlu pedagogizma XIX veka čija se agonija produžila još dve decenije. Ujedno s ovim ona veruje u postojanje najboljega metoda, smatrajući da će se takvim najboljim načinima, uz pomoć izučavanja eksperimentalne pedagogike, dati učiteljskoj spremi odlučno značenje i mnogo veće nego što je opšta kultura ili specijalno naučno obrazovanje u svome predmetu ili, naposljetku, ljubav prema svome predmetu pa čak i pedagoška intuicija i pedagoški entuzijazm.

U tom pogledu savremenija i sa pokretom nove škole vezana, a tako isto i originalnija u naučnom pogledu je druga grupa pretstavnik eksperimentalne pedagogike: *G. I. Rosolimo*, *A. F. Lazurski* i *G. J. Trošin*.⁵⁾ Glavni problem koji njih interesuje to je problem t. zv. dečje darovitosti, koji ima prvoklasno značenje za organizaciju nove škole kao jedinstvene škole. Jedna od najvažnijih razlika jedinstvene škole XX veka i XIX veka jeste u tome, što stihijsku selekciju učenika, određenu po preimućtvu imovinskim položajem roditelja, ona hoće da zameni racionalnim odabiranjem učenika na osnovi njihove darovitosti, upućujući decu na put školskoga obrazovanja koji najbolje odgovara karakteru njihovih sposobnosti, nezavisno od socijalnoga položaja njihovih roditelja.

Prilog *G. I. Rosolimo* u teoriju nove racionalne selekcije, koji je učinio da njegovo ime bude poznato na Zapadu, sadrži se u širenju i prefinjavanju „skale umnih sposobnosti“ (inteligencije) De—Sanktisa i Binea. Rosolimo je obratio glavnu pažnju na potpunost ispitivanja (testova). Po Rosolimu visinu inteligencije određuju tri funkcije: pažnja, tačnost i čvrstina shvatljivosti, asocijativni proces ali svaka od ovih funkcija ima nekoliko karakterističnih ispoljavanja. Za svaku od ovih pojava Rosolimo je ustanovio 10 testova, koji su raspoređeni po skali uzrasta. To jest sav metod sastoji se od približno 200 ispitivanja. Dobijene cifre (+ ili —, tj. „rešio“, „nije rešio“) unosio je na ordinate i spojio. Dobila se kriva linija, koja daje „skicu darovitosti“ (inteligencije) odakle sleduje i sam naziv: „psihološki profili“. Rosolimo je pao u glavne zablude krajnjih pristalica metoda testova (i samoga Binea). Njegovo shvatanje problema umne darovitosti bilo je čisto kvantitativno (inteligencija je nešto jednorodno i razlikuje se samo u stepenu snage); zadatak selekcije sadrži se u odabiranju „najsposobnijih“ za dalje obrazovanje, a ne u davanju mogućnosti svakome za obrazovanje, koje najbolje odgovara kvalitativnome tipu njegove darovi-

⁵⁾ *G. I. Rosolimo* (1861—1928), profesor neuropatologije na Moskovskom univerzitetu, direktor instituta za dečju psihopatologiju i psihologiju, koji je on osnovao. Glavni njegov pedagoški rad je: *Психологические профили*, 1910 (postoje prevodi francuski i nemački). — *A. F. Lazurski* (umro 1917), prof. psihijatrije na Vojno-medicinskoj akademiji u Petrogradu i docent psihologije na univerzitetu u Petrogradu. Glavni mu je pedagoški rad: *Очерк науки о характерах*, 2 izd. SPB. 1908. Uporedi tako isto članke u „Вопросах филос. и псих.“ i „Вестнике психологии“ (od 1904—1910). *G. J. Trošin* (umro 1938) glavni lekar bolnice sv. Nikolaja za duševno bolesne, prof. psihijatrije na Kazanskom univerzitetu, u emigraciji profesor Ruskog pedagoškog instituta u Pragu. Glavni pedagoški rad: *Антропологические основы воспитания. Сравнительная психология нормальных и ненормальных детей*. SPB, 1915 (2 knjige). Uporedi i „Психопатология и педагогика“. *Русская школа за рубежом*, № 27 i članke o dečjem govoru i procesu čitanja, *Russkaja škola* (Prag), 1936—1937.

tosti; naposljetku, ignorišući kvalitativne razlike (tipove) umne darovitosti, on je smatrao da je visina darovitosti nešto već gotovo u dobu osnovne škole, kao urođeno, i ignorirao je njenu zavisnost od porodične i društvene sredine. Njegovo shvatanje selekcije bilo je tehnokratsko: nauka može tačno da utvrdi stepen umne darovitosti deteta, njen prigovor mora rešiti pitanje o njegovoj daljoj životnoj karijeri i škola mora da se potčini ovome rešenju. Međutim, baš „psihološki profili“ Rosolimovi jako su uticali na demaskiranje pomenutih predrasuda krajnjih pristalica merenja inteligencije. Rosolimo je pokazao, da je „umna darovitost“ neobično mnogostrana i složena pojava, a njeno ispitivanje delom neobično glomazno (200 testova!), dok „psihološki profili“ ukazuju pre na to da postoje različiti tipovi umne darovitosti, a ne samo jedino visina „inteligencije“. Naposljetku, dosledno tehnokratski postavljen problem selekcije u Rosolima istakao je još šire pitanje: da li je selekcija u pravu da se oslanja isključivo na visinu t.zv. umne darovitosti i zar ona ne mora da uzme u obzir tako isto i druge strane ličnosti, koje igraju u životu i čak u procesu čisto naučnog obrazovanja bitnu ulogu?

Naime u ovom pravcu daljeg širenja i produbljivanja teorije „darovitosti“ išla je naučna delatnost *A. F. Lazurskoga*. Po Lazurskome umna darovitost (inteligencija) je samo jedan element šire psihičke realnosti, a to je ličnost. Kako u ispitivanju inteligencije, tako i u ispitivanju ličnosti, Lazurski se najviše približava *V. Šternu*, ovome psihologu koji je od svih psihologa najviše filozof i koji se bavio merenjem „koeficijenta inteligencije“. Zajedno sa Šternom, Lazurski je, za razliku od Nečajeva i Rosolimo, divno bio svestan granice psihološkog merenja, koje iskorišćava testove, a koji imaju karakter veštačkog eksperimenta. Zato ispitivanje pomoću testova mora biti dopunjeno posmatranjima kako deca rešavaju zadatke, koje pred njih ističe sam život (prirodni eksperiment, životni testovi). Takvo posmatranje pretpostavlja detaljno razrađen program ispitivanja ličnosti detetove, unoseći tu i umnu darovitost kao jedan od njenih elemenata. Obrazac takvog programa Lazurski je publikovao prviput još 1904 god. („Vesnik Psihologije“ № 9, preštampano u „Nacrtu nauke o karakteru“ 2 izd.). Takvo postavljanje pitanja ne samo da je proširilo oblast primene testova, ističući za neophodno ispitivanje novih vidova darovitosti osim umne, već je u korenu izmenilo funkciju testa, od sredstva dijagnoze sposobnosti, koja psihologu daje prividno pravo da daje prigovor za dalje obrazovanje, pa znači i za životni put detetov, test naročito u obliku „životnoga testa“ postaje sredstvo za vaspitanje, pomaže vaspitaču da odredi koje vaspitaničke funkcije zaostaju u razviću od normalne visine i, dakle, zahtevaju specijalno vežbanje.

U ovom pravcu razvijao se rad učenika Lazurskoga, koji se susredio već za vreme sov. vlade u Moskovskom Mediko-pedološkom institutu i davao originalne i od vrednosti rezultate. Osim ispitivanja *M. J. Basova* i *E. A. Antipove* o raznim tipovima „praktične darovitosti“, ovamo dolaze i radovi prof. *M. O. Gureviča* i d-ra *N. I. Ozereckog* o metričkoj skali za ispitivanje motorne darovitosti (tačnije — motornog statusa) kod dece.⁶

⁶) Uopredi zbornik „Вопросы педологии и детской психоневрологии“ М. 1924. — *N. I. Ozerecki*, Метрическая скала для исследования моторной одарен-

Dalje udubljanje u tu problematiku proširilo je ispitivački rad ruskih pedologa (u sov. Rusiji termin „pedologija“ potisnuo je termin „eksperimentalna pedagogika“) u novom pravcu. Predrasuda, koju je delio Rosolimo, o urođenom karakteru darovitosti, napuštena je i pedologija se bavila ispitivanjem pitanja o uticaju socijalne sredine na visinu darovitosti. Ako socijalna sredina i nije uzrokom sposobnosti, ona je u svakom slučaju prepreka njihova razvića i čak buđenja. Pedologija mora dati vaspitaču metode ispitivanja socijalnih uzroka umne i druge zaostalosti dece, a tako isto mora urediti sredstva s kojima škola mora izgladiti („kompenzirati“) štetan uticaj sredine. U ispitivanjima ruskih pedologa⁷⁾ koja ovamo spadaju, pod nesumnjivim uticajem marksizma i individualne psihologije A. Adlera a tako isto i pedagoških pogleda S. Šackoga (vidi § 7), ruski pedolozi su došli samostalnim putem do zaključaka, koji su slični zaključcima „bečke škole“ Šarlotte Biler i „varšavske škole“ El. Radlinske.

Za razliku od Nečajeva i Rosolimo popularnost i uticaj *G. Trošina* ni izbliza ne odgovara unutrašnjoj vrednosti njegovih radova. Njegov glavni rad „Uporedna psihologija normalne i nenormalne dece“⁸⁾ izašao je za vreme najžešćeg napora ratnog, pa iako je nagrađen od Rus. akademije nauka ipak je ostao malo poznat, ne samo preko granica, već i u samoj Rusiji. Trošin docnije nije mogao široko da razvije svoj naučni rad. Međutim pomenuti Trošinov rad je jedinstveno delo u svetskoj literaturi, opširno (preko 950 strana teksta) izlaganje psihologije nenormalne dece, koje sistematski sprovodi upoređivanje psihike nenormalne dece s normalnom psihikom. U osnovi ovoga uporednoga izlaganja nalazi se originalna teorija psihičkoga razvića deteta, koju je Trošin nazvao antropološkom. Čovečja psihika potseća po svome razviću i sastavu na strukturu zemljine kore tj. sastoji se iz slojeva, koji se slažu jedan preko drugoga, pa se proces obrazovanja svih glavnih slojeva u dečjoj duši završi u normalne dece do 7 godina. Trošin razlikuje 4 takva sloja: 1) reflektorno-instinktivni, kojim se iscrpljuje dečja psihika od rođenja do 4 meseca; 2) sloj prvih funkcija (upoznavanje u oblasti intelekta; brbljanje u oblasti govora; smeh i ljutnja u oblasti osećanja; niz proizvoljnih pokreta u oblasti volje) čije se obrazovanje završi u 18 mesecu; 3) sloj funkcija odražavanja (sećanje u svima oblastima duševnoga života), koji se razvija od 1¹/₂ do 2¹/₂ god.); 4) sloj mehaniziranih funkcija (pretškolsko doba od 2¹/₃ do 7 god.). Dalje nastupa period razvića, koji Trošin naziva „prilagođavanje“, imajući u vidu to, da se upočetku ovoga perioda dečja psihika već potpuno obrazovala, a razviće psihike u ovom periodu sadrži se u tome, da se ojača i prilagodi uslovima života odraslih. U nenormalne dece razviće zastaje ili se zadržava na nekoj od ranije pomenutih stadija. Gledajući na stupanj, na kome se razviće zadržalo, Trošin razlikuje stupnjeve psihičke nerazvijenosti ovako: 1) idiotizam (razviće zastaje na 1. ili 2. stadiji), 2) imbecilnost (razviće

ности у детей. М. 1923. (U skraćenom obliku preštampana je u časopisu „Russkaja škola za rubežom“ № 13-14. — N. Antipoff, članak u „L'E'ducateur“ (Genève) za 1929 g.

⁷⁾ Pominjem samo glavne radove: P. Bлoнcкi, Педология М. 1925. Трудные дети, М. 1928. Педология в массовой школе 1-ой ступени 7 изд. М. 1930. — М. В а s o v, Общие основы педологии, 1928. — А. Zalkind, Основные вопросы педологии, М. 1927.

⁸⁾ „Сравнительная психология нормальных и ненормальных детей.

ne ide dalje od obrazovanja trećega sloja „odražavajućih funkcija“) i 3) zaostalost (razviće se zadržalo na 7 god. uzrastu). Trošin je pedagoške zaključke svoje teorije formulirao u „kratkom programu za ispitivanje umne darovitosti po antropološkom metodu“. Kao i kod Lazurskoga, program Trošinovih ispitivanja koristi ne samo testove, već i posmatranja i ne ograničava se samo na dijagnozi, već ukazuje i na sredstva za pedagoško uticanje.

§ 4. Pokret slobodnoga vaspitanja

Pokret za eksperimentalnu pedagogiku imao je središte u Petrogradu i svoje pristalice regrutovao je između nastavnika po profesiji koji su težili da izvrše reformu škole na načelima nauke. U deceniji između dve revolucije (1906—1917) najveći uspeh postiže drugi pokret, čije je središte bila Moskva a učesnici i pokrovitelji široki krugovi radikalne inteligencije. Pokret „slobodnoga vaspitanja“ okupio se oko časopisa „Slobodno Vaspitanje“ (1907—1917) i nije imao u sebi ničega profesionalnoga. To je bio protest protiv profesionalizacije vaspitanja, protiv vlasti tehnike u vaspitanju, pa ma tehnika bila i naučna. Njegov cilj nije bila reforma škole, već potpuno obnavljanje škole a preko škole svekolikoga života s kojim se nova škola, u svemu suprotna staroj, mora potpuno da slije. Evo kako je *I. I. Gorbunov—Posadov*, izdavač i urednik pomenutoga časopisa, definisao u programnom članku idealnu školu budućnosti. „Nova škola biće mesto slobodnoga rada, slobodne veze između dece i onih, koji hoće da pomognu deci da zadovolje njihova slobodna pitanja i njihovu žudnju za saznanjem i stvaralaštvom. U našoj školi nema mesta nikakvoj принуди, nikakvom nasilju nad dečjom dušom, ma u ime čega se nasilje vršilo. Tamo će u osnovu svega biti stavljena ljubav, a tako isto duboko poštovanje prema ličnosti deteta, kao i ličnosti svakoga čoveka. Tamo učitelji neće biti starešine, već stariji drugovi učenika... Oni će više od svega ceniti slobodno ispoljavanje dečjega duha, samostalan rad njegova razuma... Glavni njihov posao biće, da ustanove duhovno jedinstvo, uzajamno poverenje, iskrenu jednakost između njih i njihovih učenika — drugova, bez čega se ne može zamisliti nikakva istinska uzajamna pomoć u radu vaspitanja i obrazavanja“...

Međutim sve ove misli ne pretstavljaju ništa principijelno novo. One su bile izrečene pre pola veka od strane *Lava Tolstoja*, pa iako se i sam Tolstoj, razvivši docnije ove misli u celu filozofiju života, od njih otkazao na paradoksalan način, one su ostale vezane sa njegovom ličnošću.⁹⁾ *I. Gorbunov—Posadov* pripadao je krugu bližih Tolstojevih prijatelja i Tolstoj se smatrao za patrona *Posadovljevog* preduzeća „*Posrednik*“, koje je izdavalo „*Slobodno vaspitanje*“. Nešto pre smrti, Tolstoj je želeo da podvuče neslaganje sa svojim prijateljima oko „*Slobodnoga vaspitanja*“ i u njemu je (1909—1910; No. 2) štampao članak „*O vaspitanju*“, koji je neobično karakterističan za njegove docnije poglede. U ovom članku Tolstoj se pojavljuje

⁹⁾ Ja ovde ne mogu ulaziti u tumačenje ovoga paradoksalnoga fakta, kako se teorija obrazovanja, proširivši se u filozofiju života, obrnula protiv same sebe. Uporedi moju raspravu, „*Tolstoj kao pedagog*“ (Русская Школа за рубежом 1928, No. 29—30; na nemač. u časopisu „*Die Erziehung*“, (1928—29) u „*Das negative Gute von L. Tolstoj*“ (Logos, 1930-XIX).

kao pristalica „vaspitanja“, koje je pre pola veka odlučno odricao, priznajući samo „obrazovanje“. „Vaspitanje je prinudno, pisao je on tada, nasilno uticanje jednoga lica na drugo u cilju obrazovanja takvoga čoveka, koji nam izgleda dobar, a obrazovanje je slobodan (i jednak) odnos ljudi, koji imaju za svoju osnovnu potrebu: jednoga da dobija znanja, a drugoga da saopštava znanja koja je već dobio“. Svako vaspitanje osnovano je na sugestiji, kaže i sada Tolstoj, ali već priznaje vaspitanje, ako je ono „vezano sa sugestijom dobra“ i ako ti, koji vaspitavaju, ne prestanu sami sebe vaspitavati“. Ali „sugestija dobra“ pretpostavlja u vaspitača znanje toga šta je dobro, zato „razumno vaspitanje jedino je moguće ako se u njegovu osnovu stavi učenje o religiji i moralu“, i to očevitno istinito učenje, kakvim je Tolstoj smatrao svoju filozofiju života. Protiv ovoga Tolstojevog članka u jednom od sledećih brojeva „Slobodnoga vaspitanja“ istupio je *K. N. Ventcelj*, koji je pisao: „Cilj moralnoga vaspitanja nikako nije u sugestiji dobra, već u buđenju detetove samostalnosti i slobodne volje, samosvojnoga moralnoga stvaralaštva za koje je naš ideal samo materijal, koji se slobodno i stvaralački prerađuje u više forme“. Tako se ideal slobodnoga vaspitanja preporučava sa novom snagom, ma da i protiv glasa onoga, ko je sredinom prošloga veka bio njegov najveći trubun, tada usamljen i oglašen zbog svojih pedagoških pogleda za osobenjaka, a sada i protiv svoje volje za vođu širokog pedagoškog pokreta.

Najdosledniji pretstavnik ovoga ideala u Rusiji, koji se trudio da mu dâ oblik završenog sistema, bio je pomenuti *K. N. Ventcelj*¹⁰⁾. Zajedno sa Lavom Tolstojem, on vidi glavni uzrok izopačavanja vaspitanja, a tako isto i uopšte svakoga zla u načelu vlasti. Nužno je razbiti „žezlo vlasti“, i nova škola mora biti prvi korak na putu ka realizaciji društva bez vlasti. Ventcelj objavljuje kao predrasudu „zakonitost vlasti u ljudskom društvu, s jedne strane, i zakonitost vlasti roditelja i vaspitača nad decom i omladinom, s druge strane“. Klasna borba je borba za vlast, zato je Ventcelj odbacuje, ističući moralnu ljubav („osećanje harmonije čoveka s čovekom, u kome se čovek duhovno stapa s drugim čovekom u jednu celinu“), kao osnovno načelo vaspitanja, čak i društvenoga preuređenja. U savršenom vaspitanju „dete i vaspitač obrazuju malo intimno društvo, koje je utoliko savršenije ukoliko se ono po svome obliku približava tipu spajanja na načelu jednakosti. Nijedan od ova dva elementa ne sme se potčiniti drugome: ni dete vaspitaču, ni vaspitač detetu.“ Ali Ventcelj divno shvata da dete po prirodi nije slobodno. „Mi moramo biti na oprezi da ne smatramo dete slobodnim samo zato, što smo se odrekli svoje vlasti nad njim. Sama ta okolnost još ne čini dete slobodnim, zato što njega i dalje stežu lanci svake druge vrste. Nije naš zadatak u tome, da objavimo da je dete slobodno, već u tome, da mu pomognemo da faktički i stvarno postane slobodno dete“. Sloboda je, sledstveno tome, zadatak vaspitanja, dinamički proces oslobodjenja, a ne gotova činjenica, proces gde li-

¹⁰⁾ Glavna su dela *K. N. Ventцеля* (rođen 1857): *Борьба за свободную школу*. М. 1907 *Новые пути воспитания и образования детей*. М. 1909 (2 izd. 1923), *Этика и педагогика творческой личности* (zbornik članaka u dva toma). М. 1912, *Идеальный детский сад*. 1913.

nome naprezanju vaspitanika pripada glavna uloga. Odavde sleduju i druge osobine Ventceljevih pedagoških pogleda: 1) vaspitanje je autonomni proces, a ne sredstvo za ostvarenje ciljeva koji su tuđi vaspitanikovoј ličnosti (političkih, crkvenih, ekonomskih), te zato nova škola mora biti nezavisna od svake tuđe vlasti; 2) „polazna tačka vaspitanja je razviće volje putem slobodnoga delanja i samostalnoga stvaralaštva“, a ne razviće intelekta, što stvarno znači spoljašnje utiskivanje znanja u pamćenje, znanja koja su odrasli oglasili za korisna; 3) škola mora biti „pedagoška zadruga“, u kojoj deca ne samo uče već i žive potpunim, svestranim životom, u kojoj se uporedo s naukom bave i umetnošću, a tako isto i proizvodnim radom, dok su časovi odmora posvećeni zajedničkim igrama. „Pod reči „zadruga“, govori Ventcelj, ja podrazumevam „zadružnost dela“ i to dela u najširem smislu te reči“. Zato „Dom slobodnoga deteta“ predstavlja ne samo „malu privednu asocijaciju“ i „malu radnu asocijaciju“, već i duhovnu vezu, koja se karakteriše celošću, jedinstvom i harmonijom. Jedinstvo i solidarnost vaspitača, „u krajnjoj liniji u osnovnim pitanjima“, uslov su ostvarenja idealne škole. Od podrobnosti ove škole, koje Ventcelj preporučuje, ističemo samo „dečje skupove, a tako isto i zajedničke skupove svih članova zadruge, i odraslih i dece, radi slobodnoga, iskrenoga i udubljenoga pretresanja pitanja života“, a tako isto i zajednički razgovor krajem svakoga dana, „u kome se izvode zaključci o toku preživljenoga u minulom danu i određuje plan za sutrašnji dan.“ Sve ove misli Ventceljeve mogu se naći docnije u knjigama Vinekena i P. Petersena, koji su uostalom došli do njih nezavisno od Ventcelja, jer su ove misli lebdele u vazduhu epohe.

§ 5. Nove ideje u pretškolskom vaspitanju

Kao što se to već jednom desilo sa teorijom vaspitanja Ž. Ž. Rusoa, snaga slobodnoga vaspitanja nije se nalazila u pozitivnom sistemu, već u njegovoj intuiciji suštine vaspitanja kao duhovnoga (a ne samo socijalnoga, koji je funkcija društvene vlasti) procesa, zato se njegova p odonosnost i poljila onde gde je ona ušla kao element u praktične oglede novoga vaspitanja. Ovi ogleđi su doneli najviše ploda u oblasti pretškolskoga vaspitanja, jer je ovde bilo lako običi pitanje obaveznih nastavnih programa i baviti se samo „organizacijom života“ dece. Već sam Ventcelj je izdao originalnu teoriju dečjega vrta (zabavišta), za čiju dopunu služe tri izdanja „Prakse dečjega vrta“ (M. 1912—13), u čijem su sastavljanju (na osnovu ogleđa eksperimentalnoga dečjega vrta) uzeli učešća S. i V. Šacki i L. Šleger. Ove knjige, raskidajući sa tradicionalnim frebelizmom, u mnogome unapred kazuju neke misli M. Montesori (motiv slobodnoga vaspitanja i motiv socijalnoga vaspitanja, sam naziv „Dečji dom“). Može biti, da je pedagogika M. Montesori, koja je tako brzo priznata u Rusiji, ovde ranije nego u drugim zemljama počela i da se kritikuje.¹¹⁾ Na prvom mestu predmet kritike bila je i ključiva vlast „didaktičkoga materijala“ u pedagogici M. Montesori, koji je potpuno izbacivao dečju fantaziju i dovodio dotle da se dečja igra izopači u mehaničko

¹¹⁾ Najoduševljenija pristalica M. Montesori, g-đa J. Frausek kritički se ponašala prema Montesorijinom odricanju bajki i fantazije.

zanimanje. U radovima *N. Lubenec*, (Kijev), *E. Tihejeve*, *M. Morozove* i *L. Čulicke* daju se konture sistema pretškolskoga vaspitanja, koji savladuje suprotnost Frebela i Montesori u pravcu prostranije sinteze. U isto vreme kritika nastave početne pismenosti, u sistemu M. Montesori, dovodi do originalnih i interesantnih pokušaja „prirodnoga usvajanja pismenosti od dece,“ bez bukvara i bez „metoda“ u smislu škole XIX veka.¹²⁾ Pisana reč uvodi se u dečju životnu sredinu, postaje predmet njegove igre, njegovom životnom potrebom, tj. od mrtve reči postaje „živa“. Odgovarajući pokušaji ukupne nastave pismenosti, koji potsećaju na „globalnu nastavu“ Dekroli, počeli su da potiskuju analitičko-sintetički metod koji je vladao pred rat. Suština ukupne nastave pismenosti nikako nije u tome, da ona polazi od celih reči, već u tome, da se ona sprovodi u formi igre, a ne predavanja“, tj. ne „nastavom“, već „prirodnim usvajanjem“, pa se struktura prvoga razreda preobražava po ugledu na strukturu dečjega vrta. Prinudno uvođenje ukupne nastave u masovu školu od 1923—26 god., kad se u isto vreme ignorirala njena suština i pretpostavljao njen neuspeh i moralo je da se okonča neuspehom i da je dovede do diskreditovanja. U 1933 ona je bila formalno zabranjena sa svima drugim, t.zv. „novim metodima“. Ova okolnost ne umanjuje značaj činjenice, da je u ruskoj pedagogici već prvih godina svetskoga rata ideja ukupne nastave pismenosti bila jasno formulirana i s uspehom ogledana na praksi“. ¹³⁾

§ 6. Nove ideje u vanškolskom obrazovanju

Jaka živost karakterizuje deceniju između dve revolucije i u drugoj oblasti pedagogike, koja leži izvan granica prave škole, a to je u oblasti vanškolskoga obrazovanja. Vanškolsko obrazovanje bilo je ovih godina najviše podvrgnuto uticaju političke borbe, a naročito marksističkog pravca, koga se pridržavala većina najaktivnijih radnika vanškolskoga obrazovanja, pa se u njemu gledalo samo oruđe klasne borbe i, dakle, viši stupanj propagande. Takozvani „neutralni“ pravac, pretstavljen u velikom krugu nastavnika Moskovskoga univerziteta, koji je imao za svoje središte „Komisiju tehničkih znanja“, a docnije Narodni univerzitet Šanjavskoga, video je zadatak vanškolskoga obrazovanja u popularizaciji objektivne, ali i od životnih pitanja odvojene nauke i to u predavanjima, tečajevima i uputstvima (programima i udžbenicima) za samoobrazovanje. *N. A. Rubakin*¹⁴⁾ poduhvatio se originalnoga pokušaja da savlada suprotnost između političkoga i neutralnoga obrazovanja. Po njemu zadatak vanškolskoga obrazovanja nije u propagandi određene ideologije, ni u popularizaciji neutralnih i od života dalekih znanja, već u unutrašnjem potpomaganju razvića čovečje ličnosti. Po svojim pogledima približujući se

¹²⁾ Uporedi *M. Morozova* i *E. Tiheeva*, Способ естественного усвоения детьми грамоты, Pgr. 1917. — *И. Н. Шапошников*, Живые звуки, 8-ое изд. 1929. — Slični ogled za dečje usvajanje računa vidi *Borisov* i *Saturov*, Живые числа, М. 1924.

¹³⁾ Uporedi *S. Hesen*, Globalni metod ili globalna nastava. Beograd 1937.

¹⁴⁾ *N. A. Rubakin* (rođ. 1862). se još pre rata preselio u Lozanu u Švajcarskoj, gde s kratkim prekidima i sad živi. Glavni njegovi radovi su: Письма к читателям о самообразовании, 6-ое изд. Berlin 1925., L'Introduction à la psychologie bibliologique, Paris 1922. Психология читателя и книга, М. 1930.

t. zv. „subjektivnoj školi u sociologiji“, naročito teoriji ličnosti N. K. Mihajlovskoga, Rubakin pokušava da sprovede jasnu granicu između propagande i obrazovanja, kao unutrašnjeg razvića čovečje ličnosti. Svako pravo obrazovanje je samoobrazovanje, ali samoobrazovanje cele ličnosti a ne samo dobijanje znanja. Zato vanškolski obrazovni rad mora da polazi od onoga, što pretstavlja za datoga konkretnoga čoveka životni interes. Znači, mora se računati sa raznim tipovima čitalaca i slušalaca i čak se oslanjati na realne interese konkretnoga posetioca obrazovnih ustanova. Rubakin je specijalno razradio psihologiju čitalaca, kao jednu od glavnih disciplina bibliotekarske nauke i u ovoj oblasti stvorio je sebi zaslužno ime, uostalom veće za granicom, nego u sadašnjoj Rusiji.

§ 7. Socijalna pedagogika S. T. Šackoga

Iz redova privrženika L. Tolstoja i kruga „Slobodno vaspitanje“ izišao je tako isto i S. T. Šacki, jedan od najorginalnijih i najvećih predstavnika novije ruske pedagogike.¹⁵⁾ Šacki je duboko preživeo tolstojevsku problematiku slobodnoga vaspitanja. Originalnost njegove polazne tačke je u tome, što je pedagoški problem po njemu mnogo širi od problema škole, i od samoga početka bio je kod njega vezan sa socijalnim problemom. Njegov „settlement“, koji je on osnovao 1906 g. u Moskvi (vlasti su ga zatvorile 1908, a u 1909 g. on je obnovio svoj rad pod nazivom „Dečji rad i odmor“) nije bio škola. To je bio dečji klub, koji se leti razgranao u dečju koloniju. Njegov je zadatak bio u tome da služi kao dopuna školi, da prihvata decu siromašnih kvartova Moskve, među kojima su većina bila bez nadzora, napuštena, čak iako su živela zajedno sa roditeljima. „Ova deca nemaju detinjstva. Težina života prodrila je u njega i razrušila ga. Otuda mržnja, svađa, krađa, kockarske igre, sve do pijanstva i razvrata... Oduševljeno sam zaželeo da tražim puteve, koji bi pomogli da se daju deci za njih nužni utisci od strane njihovog dečjeg života, a ne od strane života „odraslih“ koji im je tako tuđ. Prohtelomi se da pomognem deci da budu deca“. Dati deci mogućnost pra-

¹⁵⁾ S. T. Šacki, (1878—1934), Poljak poreklom, sav svoj život proveo je u Moskvi. On je bio rođeni pedagog i za njega je vaspitanje mladeži bio sav sadržaj života. Već kao 27 god. „večiti student“, nezadovoljan apstraktnom akademskom naukom, Šacki je 1905 preduzeo svoj prvi pedagoški ogled: letnju dečju koloniju, uz pomoć jednoga saradnika i bez sredstava, ali sa ogromnim entuzijazmom. Ovaj prvi ogled imao je za Šackoga odlučujuće značenje prve intuicije, koju je on u toku citavoga svoga života razvijao i formulirao i to više delom, nego u apstraktnim pojmovima. Teorija je za Šackoga uvek bila razmišljanje o pedagoškom iskustvu koje je realno preživljeno. Dela njegova zato pripadaju konkretnoj i doživljenoj pedagogici, pedagogici in actu, čiji su klasični primer u Rusiji pedagoška dela L. Tolstoja. Njegovim delima nedostaje logička povezanost, konstrukcija i sistematika u izlaganju, ali to im ne smeta da budu ukupna, po zamisli i mislima.

Glavna su mu dela: Дети работники будущего, 1914; Бодрая жизнь, 1915; Годы исканий, 1925; Изучение жизни и участие в ней, 1925. Autobiografija Šackoga štampana je u knjizi: С. А. Черепанов, Шацкий в его педагогических высказываниях, 1928. Uporedi mišljenje Dž. Dujia (Dewey) o radu Šackoga u njegovim člancima o putovanju u SSSR „The New Republic“ za 1928 g. U 1936 u Moskvi je izašao zbornik, koji je posvećen uspomeni Šackoga.

voga života, koji ne postoji u njihovoj porodici i školi, tj. dati im mogućnost za igru, rad, muziku, čitanje, samoobrazovanje, uzajamnu pomoć i, što je najglavnije, pribaviti im radosti.

Vaspitač ima zadatak da »organizuje dečji život«, ali im ništa ne sme da natura. Glavni zahtev, koji je Šacki postavio sebi i svojim saradnicima, sastojao se u umenju da se shvate dečji interesi i da se oseća jedinstvo s njima. Amorfna dečja masa mora biti organizovana u društvo, ali ne pomoću spoljašnje discipline, već pomoću unutrašnjih snaga koje se skrivaju u duši svakoga deteta. »Pre nego što je ovo primitivno, iako donekle organizovano društvo moglo i postati, pre nego što su deca počela biti svesna koristi od neke društvene organizacije, moralo se počinuti mnogo grešaka i utrošiti mnogo snage uzalud. Pogrešna je bila misao, da je bilo dovoljno da nam deca samo dođu, u našu koloniju, pa da odmah postanu slobodna. Mi još nismo znali da su deca u toku svoga kratkoga života bila puna rđavih navika i predrasuda... Mi nismo zapažali to kako su nas okolnosti neprekidno nagonile, nas vaspitače, da se umešamo u život naše dečje republike, kako su ropski uslovi bili u kojima su deca živela kod kuće i kako su se oni utisnuli u njihov karakter i vukli ih u suprotnom pravcu. Mi nismo hteli zapaziti koliko je bilo potrebno naprezanja i trpljenja, da se naša deca oslobode od naslaga njihove strašne sredine, da bi najzad mogla živeti prirodnim, dečjim životom.«

Takvo lično iskustvo, više nego teoriska razmišljanja, navelo je Šackoga da savlada njegov prvobitni ideal slobodnoga vaspitanja. Sredina u kojoj deca žive i jeste pravi uzrok njihove neslobode. Sredina je kao neko odricanje slobode. Zadatak vaspitanja nalazi se u odricanju ovoga odricanja. Ali nije moguće odricati tu konkretnu, istoriski datu sredinu putem prostoga oslobodenja od nje, putem, na primer, izolacije dece ili putem socijalne revolucije (jer ona se već zapečatila u dečjoj duši). Plodonosno njeno odricanje moguće je u formi njenoga »skidanja«, u čemu odricanje nije prosto oslobodenje, već dizanje na viši stupanj. Zato socijalna sredina mora postati polazna tačka celokupnog vaspitanja i nastave. Glavno sredstvo pak kako vaspitanja tako i nastave mora postati socijalna delatnost dece, koja je upravljena na borbu sa negativnim stranama te konkretne, neposredne sredine u kojoj ona žive i koja se zapečatila u njihovim dušama. I sam rad je samo momenat te šire društvene delatnosti, koju mora razviti škola kao zadruga dece i vaspitača i oko koje se mora susrediti vaskolik rad nastave i vaspitanja. Uporedo s mišlju da se škola mora tako raširiti da bi kompenzirala negativan uticaj sredine, ova misao o organskom ujedinjenju svekolikog školskoga rada sa socijalnim životom sredine oko škole sastavlja najoriginalniju misao u pedagoškim pogledima Šackoga. Ne može postojati »škola po sebi«, izolovana od života. Talasi života zapljuskuju školu i ta okolnost čini uzaludnim mnoge plemenite napore vaspitača. Škola mora imati u vidu ovu činjenicu. Nije dovoljno »približiti« školu životu, čak ni učiniti život sredine polaznom tačkom u nastavi. Škola mora kompenzirati nedostatke života sredine, čak i više od toga: pomoću dece mora se preobražavati sama sredina. Škola mora preći svoje granice, mora postati centar i faktor za ši-

roku deltanost, vaspitavajući preko dece i roditelje a samim tim preobražavajući i socijalnu sredinu.

Šackome nije pošlo za rukom da jasno formulira ovu misao. Otsustvo filozofske pripreme bilo je uzrok originalne šarolikosti, kojom se odlikuju sva njegova teoriska razmišljanja. Ali je zato on veću snagu pokazao u otkrivanju i u umenju da praktično ostvari svoje misli. Kad je on nju prviput jasno saznao (u svojoj autobiografiji on je jasno podvukao uticaj koji je na njega imao Džon Duji (Dewey), on je bio već priznat za vođu prostranoga socijalno-pedagoškoga pokreta. Gonjenja od strane policije samo su mu povećala popularnost. Njegov rad nailazio je na simpatije moskovskoga društva i na podršku od moskovskih mecena. U 1912 god. Šacki je sastavio plan proširene »ogledne pedagoške stanice«, u koju ulaze dečji vrt, osnovna i srednja škola, dečji klubovi, radionice, dečja biblioteka i čitaonica i letnja kolonija, koja je zamišljena kao ustanova za odmor i zemljoradnički rad. U 1916 god. Moskovska gradska samouprava i Kaluško gubernisko zemstvo dali su Šackome nužna sredstva za realizaciju ovoga plana. Izgledalo je jedno vreme, da će oktobarska revolucija osujetiti početi rad, tim pre, što se Šacki u početku javno negativno ponašao prema boljševizmu. Samo pod pritiskom svojih saradnika Šacki se odlučio na saradnju sa sovjet. vlašću koja je njegovoj oglednoj stanici za vreme Nepa ostavila široku autonomiju. U 1922 god. Šacki štampa u časopisu »Na putevima za novu školu« (urednik N. Krupskaja) niz članaka. »Zadatak države, kao vaspitača, piše on u jednom od prvih članaka, nije u tome da modeluje ljude gotovih oblika za vršenje različitih funkcija, već u tome, da stvori najpodesnije uslove za organizaciju dečjega života u svakom datom trenutku. Život sada, ovoga časa, u ovom nepovrljivom trenutku vremena, adekvatno potrebama koje traži dečje doba, eto, to je najbolje sredstvo za decu, da se ona postupno priprave za tu formu životnoga rada, koja je svojstvo odrasloga čoveka. U ovome i samo u ovome je glavni zadatak države u vaspitnom poslu.« Dakle, konkretna ličnost deteta, a ne apstraktni ideal, ljubav prema bližnjemu, a ne »ljubav prema daljnemu« i jeste polazna tačka i glavni motiv vaspitačke delatnosti Šackoga čak i onda kad je saradivao sa sovjet. vlašću. Onda nije čudnovato, što su ga sovjetski pedagozi, koji su stajali na platformi ortodoksnoga komunizma, okrivili za »psevdo-socijalizam« i za »malograđanske« poglede na vaspitanje.

U 1928 g. Šacki je stupio u komunističku partiju i u svojim člancima je počeo da upotrbljava marksistički rečnik. U pom. autobiografiji on ubraja u svoje učitelje i Krupsku. Uostalom, to mu nije smetalo da u isto vreme oštro kritikuje izopačavanje sovjetske radne škole u pasivnu školu, koja »kompleksne programe« zamenjuje novim, koji su bolje prilagođeni dečjoj duši i visini dečjega shvaćanja«. Tako isto i karakteristika Šackove »ogledne stanice«, koju je dao Dž. Duji, koju je ovaj posetio 1928 god. ne daje nove činjenice za zaključak, da je Šacki promenio pravac svoga rada. Po rečima Dujia, »na osnovi višegodišnjeg iskustva razrađena tehnika ispitivanja neposredne socijalne sredine i njenoga uticaja na učenike«, a tako isto i to, na koji način »škola preko učenika pokušava

da utiče na sredinu, preobražavajući je u smislu ka boljem«. Tu Duji pravilno uočava »ne samo u višem stepenu interesantan novi prinos u pedagogiku, no i novi plodonosni metod sociološkoga ispitivanja.« Marksistička teorija i komunistička pedagogika slabo su uticali na Šackoga, već je Šacki znatno uticao (vidi § 2) na razviće sovjetske pedologije. Uostalom, još pre zatvaranja poslednje »ogledne stanice« u 1933 god. koju je stvorio Šacki, ovaj nepopravljivi istraživač »novih metoda«, koji su sada grubo označeni za »malograđanske«, proveo je poslednje godine svoga života pasivno.

§ 8. Komunistička pedagogika

U komunističku pedagogiku ja ubrajam one radove, koji se oslanjaju na ideologiju komunizma i koju priznaju viši organi kom. partije i sovjetske vlasti da odgovara ovoj ideologiji. U toku dvadeset godina sovjetske vlade takvo su priznanje uživali radovi, bitno različiti po pogledima u njima izraženim, koji su često uzajamno poricali jedan drugoga, ili su u jednom periodu bili zvanično priznati kao komunistička pedagogika, a docnije bili zvanično osuđeni od strane organa stranke. Na razne načine tumačeći marksizam, lenjinizam a docnije staljinizam, i iz ovih učenja izvodeći razne pedagoške posledice, komunistički pedagozi staraju se međutim da zasnuju svoje poglede na istoj ideologiji. Iz neobično obilne literature, ja ću izabrati samo najkarakterističnije pretstavnike, od kojih je svaki u određenom periodu uživao puno zvanično priznanje.¹⁶⁾

U periodu pre oktobarske revolucije titulu autora za pedagoška pitanja u krugovima tadašnje boljševičke frakcije socij.-demokratske stranke uživao je Lenjinova žena, N. K. K r u p s k a j a, koja je štampala svoje članke u radikalnoj pedagoškoj štampi (časopisi »Slobodno vaspitanje«, »Ruska škola« i dr.¹⁷⁾ Polazeći od maloga broja slučajno izrečenih Marksovih misli o školskim pitanjima (gl. IV, I sv. »Kapitala«, Kritika gotskog soc.-dem. programa, Manifest 1 kongresa Prve internacionale), Krupskaja u svojim člancima daje nacrt idealnog lika nove škole, koja će se realizovati u komunističkom društvu. Ova će škola reflektovati na sebi sve njegove crte. Ona neće biti ni državna, ni crkvena. Njome će upravljati naročiti organi, koje su slobodno izabrali svi neposredni učesnici u oblasti vaspitanja (roditelji, učitelji, učenici). Svaka škola imaće najširu autonomiju, a privatnu inicijativu pomagaće školske vlasti. Ova autonomna škola biće jedinstvena, tj. podjednaka za svu omladinu do

¹⁶⁾ Podrobnije izlaganje komun. pedagogike vidi u knjizi S. Hessen und N. Hans, Fünfzehn Jahre Sowjetschulwesen, L. 1933 (poljski prevod 1934), a tako isto i moje članke »Ruska komunistička pedagogika«, Pedag. Rozhledy, Praha 1932, No 5-6 (prev. ne poljski) Potpuno sovjetsko izlaganje komun. pedagogike još ne postoji. Mnogo gradiva ima u knjigama: А. Пинкевич, Советская педагогика за 10 лет, М. 1927 (Postoji i engleski prevod). Педагогическая Энциклопедия, под ред. А. Калашникова Т. 1-3, 1927. — М. Пистрак. Педагогика, М. 1935 г. (postoje i novija izdanja).

¹⁷⁾ Članci N. Krupske bili su skupljeni docnije u knjige i više puta preštampani: Народное образование и демократия, 1917, Вопросы народного образования, 1918, Zbornik članaka sovjetskoga perioda: В поисках новых путей, 1925. Uproredi knjižicu: В. Шульгин, Крупская как педагог, 1928.

17—18 godina i imaće potpuno individualiziran nastavni program. Uostalom, jedinstvo je još dublje: budući školom besklasnog društva, ona će savladati suprotnosti između umnoga i fizičkoga rada, pa će zato po sadržaju biti »politehnička«. U njoj će teoriska nastava biti tesno vezana sa raznim oblicima »društveno-proizvodnoga« (industrijskoga i zemljoradničkoga) rada, u kome svekolika školska mladež mora uzeti neposredno učešće. Tako shvaćena radna škola neće biti oruđe klasne države, neće obrađivati učenike prema potrebama vladajuće klase, već će imati za cilj svestrano razviće celokupne ličnosti učenika. Mesto »privatnoga lica«, koje je nosilac »delimične društvene funkcije«, ona će vaspitavati »potpunu čovečansku individualnost«.

Ideja jedinstvene radne (»politehničke«) škole uzidana je u prvi zakon sovjetske škole od 1918 g. i Krupskaja je uživala neograničeni autoritet u toku čitavoga prvoga perioda sovjetske školske politike (1918—1923). Njeni pak članci, iako su skupljeni ujedno, nisu davali potpun i završen sistem pedagogike. Ova praznina popunjena je knjigom P. Blonskoga »Radna škola«, koja je tih godina imala naročiti uspeh ne samo u Rusiji, već i na Zapadu, gde su je dugo vreme smatrali za glavno i najbolje izlaganje marksističkoga ideala vaspitanja.¹⁸⁾ Prihvatajući misli Krupskaje, Blonski ih razvija u pravcu krajnjega industrijalizma. On se bori protiv shvatanja radne škole, kao škole ručnoga rada. «Mi se ne smemo, govori Blonski, tuđiti ručnoga rada, ali mi se ne smemo njime ni oduševljavati. Mi polazimo od njega, ali ne idemo k njemu i on kod nas ispunjava, i to delimično, samo školu prvoga stupnja«. Radno vaspitanje se sastoji u tome, da se dete planski i organizovano vežba u celishodnoj delatnosti, stvarajući od datih predmeta predmete korisne za čovečanstvo, tj. predmete koji imaju upotrebnu vrednost. Radno vaspitanje je vaspitanje gospodara prirode«. Već u dečjem vrtu deca moraju posmatrati oruđa rada i rad starijih, upoznajući se sa automatskim mehanizmima itd. U školi prvoga stupnja prva godina posvećuje se »upoznavanju sa okolnim radnim životom«, treća godina — »radu u eksperimentalnoj leji« i »upoznavanju sa mašinama za zemljoradnju«, peta godina posvećuje se kovačkom radu i »demonstracijama iz oblasti kovačkoga rada«. U školi drugoga stupnja polovina svekolikoga vremena odlazi na rad u obližnjim fabrikama, a polovina na naučna i literarno-umetnička zanimanja koja se izvode u

¹⁸⁾ P. Blonski. (rođ. 1883), docent, a posle revolucije prof. Moskovskoga univerziteta: Трудовая школа, Т. 1. и 2. М. 1919. (Postoji nemački prevod). Педагогика 1922. Autobiografija u knjižici N. Rufina: Блонский в его педагогических высказываниях, 1928. Evo kakvu ocenu svoje knjige daje ovde sam njen autor: „Tada sam ja u svojoj knjizi svu pažnju susredio na sadržaj radne škole, odbacujući, protiv svoje krivice, na zadnji plan konkretno dete. Drugi znatan nedostatak moje knjige je industrijalizam. Ja sam bio i suviše oduševljen industrijalizmom i gotovo sam izgubio iz vida drugi važan zadatak: revolucionarno vaspitanje radničke klase protiv njenih eksploatatora. Za moje opravdanje ne treba zaboraviti, da sam ja „Radnu školu“ napisao 1918 god., kada budućnost klasne borbe radničke klase, u krajnjem slučaju za mene, nije bila još jasna... Ja sam pisao svoju knjigu u nastrojenju, kao da je besklasno društvo budućnosti bilo već stvarnost“. O ostalim knjigama Blonskoga u oblasti pedagogike vidi § 3 ovih izlaganja, a o njegovim prvim radovima iz filozofije vidi članak N. Loskoga u ovom zborniku.

naročitim predmetnim »studijama« i na sport (u proporciji 4:2:2:1). Naučno gradivo u studijama tesno je vezano sa industriskim radom učenika. »Industrisko-radna škola u svome naučnome radu samo priprema i iskorišćuje gradivo, koje omladini daje fabrika i zavod. Prava škola je fabrika i zavod. Tamo se uči omladina, u tom skrovištu tehnike i sociologije. Na časovima posebnoga naučnoga rada taj se rad uobličava i rezimira«. Tako se postiže široko »politehničko obrazovanje« i ne ograničava se na praktično-utilitarno već stvara »organsku vezu između nauke i tehnike, apstraktnih teoretskih formula i potpunoga praktičnoga delanja«.

Pogledi Krupskaje i Blonskoga adekvatni su onom periodu sovjetske školske politike, kad je postojala živa vera u brzo ostvarenje komunističkoga stroja u njegovoj potpunosti i kad se sama »diktatura proletarijata« smatrala za kratkovremenu i čak za izraz krajnjih zahteva demokratije. Zato u idealu nove komunističke škole, u svemu suprotnom staroj školi XIX veka, mogli su se dobro razumeti mnogi motivi onoga odricanja vlasti i prinude koje je bilo karakteristično za pokret slobodnoga vaspitanja. S uvođenjem Nepa postalo je jasno, da će »prelazni period« biti vrlo dug i da »diktatura proletarijata« nije krajnji izraz demokratije, već njeno potpuno i kategorično odricanje. Diktatura proletarijata je krajnji izraz klasne borbe, dakle i škola mora biti u prelaznom periodu pre svega oruđe klasne borbe i mora služiti interesima stranke i njene okupacije, sovjetske države. Naime od razlike između »pedagogike prelaznoga perioda« i »pedagogike integralnoga komunizma i polazi A. Pinkevič u svome pedagoškom udžbeniku,¹⁹⁾ koji je bio jako rasprostranjen u periodu Nepa. Svestrano razviće ličnosti cilj je vaspitanja samo u ostvarenom stroju integralnoga komunizma, kome i odgovara radna škola Blonskoga, a sad ona pretstavlja pedagošku utopiju svoje vrste. U prelaznom periodu konačni cilj vaspitanja sužava se do cilja »vaspitanja borca za klasne interese proletarijata i tim samim za interese svekolikoga čovečanstva«. Školi se ističe dvojaki zadatak: prvo, »usađivanje komunističkih ideja u glave mladeži«, tj. »proletarizovanje ideologije mladeži« i, drugo, pripremanje »kvalifikovane radne snage« potrebne državi. Sve gradivo školske nastave mora da se susrećuje oko rada, ali Pinkevič rad već ne shvata kao industriski rad u smislu Blonskoga, već kao »proizvodne odnose« u smislu marksističke ideologije. U svome udžbeniku Pinkevič odbacuje tradicionalne predmete u školi i podrobno zasniva t.zv. nastavne »kompleksne programe«, koji su 1932 god. publikovani od strane sovjetske vlasti kao obavezni za sve škole. Po ovim programima svekoliko nastavno gradivo raspoređuje se na cele »komplekse« u kojima se svaka tema cele godine, mesece, nedelje i dane deli na tri strane: oko središnje kolone »rada« (na primer, na drugom stupnju škole — zemljoradnički rad, poljoprivredni proizvodi, industriska proizvodnja, naučna organizacija rada) raspoređuju se znanja

¹⁹⁾ А. Пинкевич (rođen 1879): Педагогика, Т. 1. и 2. М. 1925. — Десять лет советской педагогики, 1927. Основы советской педагогики, 5 изд. М. 1929. — Pre oktobarske revolucije bio je predavač srednje škole u Petrogradu i pisac poznate Metodike prirod. nauka, posle revolucije profesor i jedno vreme rektor Moskovskoga univerziteta. Od 1930 god. nije u dejstvu.

iz prirodnih nauka, s jedne, i društvena znanja, s druge strane. Matematika i jezici, tako isto kao i crtanje, ručni rad i maternji jezik odnose se na formalne »navike« i obuka u njima ne sme biti organizovana u obliku posebnih predmeta, već kao formalna strana pomenutih celokupnih kompleksa. Uostalom, kao protivnik krajnosti i smatrajući da obrazovanje budućih specijalista »zahteva vešto iskorišćavanje svega što je građanski svet stvorio u tehnici i nauci«, Pinkevič preporučuje da se ne ukopčavaju na veštački način sva znanja i navike u »komplekse« i priznaje kao potrebu izvesan broj specijalnih časova za formalne predmete, a tako isto za fiziku i hemiju »van kompleksa«. Tako isto on je protivnik autonomije škole i ekstrema školske samouprave: škola mora biti potčinjena u celini državi i stranci, a samouprava učenika nije učešće učenika u upravljanju školom, već dopuna predavanja i vežbanja u društvenoj delatnosti u učeničkim organizacijama, u kojima glavna uloga pripada ćelijama komsomolaca i pionira.

Pinkevičeva »Pedagogika« imala je više praktičan karakter. Teoriska pitanja u njoj su vešto obidena. Taj nedostatak popunio je A. G. Kalašnikov, koji je krajem perioda Nepa štampao rad iz sociologije vaspitanja. Taj rad ispunjen teškim aparatom marksističke učenosti, nesumnjivo je jedan od najglavnijih teoriskih radova komunističke pedagogike.²⁰⁾

Potpuno u duhu ekstremnoga sociologizma, Kalašnikov definiše vaspitanje kao »deo opšte socijalnoga prilagođavanja«, »individualnoga ponašanja koje ne podleži naslednoj promeni, svesti i fizičkih svojstava čoveka, koji se organizuju i sprovode za ostvarenje ciljeva okolne socijalne sredine«. U klasnom društvu vaspitanje se uvek izvodi u interesu neke klase. »Vaspitanje je proces promene čovečjih bioloških svojstava u interesu socijalne sredine, ali su zahtevi sredine glavni i određujući a biološka svojstva su naprotiv data i određena«. Kalašnikov kritikuje razliku između »vaspitanja« kao pomagača razviću biološkoga organizma i »obrazovanja« kao ideološkoga formiranja čovečje ličnosti, koju je provodio Pinkevič. Takva razlika, koja utvrđuje ravnopravnost eksperimentalne i marksističke pedagogike, ne može se provesti, jer biološko vaspitanje je funkcija socijalnoga obrazovanja. »Dete već u krilu materinom odražava na sebi socijalnu sredinu«. Ne postoje čisto biološki ciljevi vaspitanja: naša spoljašnja čula, razmišljanje, pamćenje, čak i telesni organi uvek se vežbaju na nekom materijalu, a ovaj materijal je uvek određen socijalnim bićem«. Socijalno biće menja i samo biološko biće, koje je u krajnjoj liniji »funkcija društva«. Vaspitanje je tako reći isključivo socijalni proces, proces prilagođavanja individue potrebama neke socijalne klase. Takvo prilagođavanje je tako isto i politika, koja je takođe

²⁰⁾ A. G. Kalašnikov (rođen 1877 g.), istaknuti član kompartije, dugo je bio rukovodilac profesion. obrazovanja u RSFSR, bio je glavni urednik sovjetske »Pedagoške enciklopedije«. U 1930 g. bio je odstranjen od svih dužnosti zbog »desničarskog skretanja« (zajedno s Pankevičem i svekolikom »desničarskom opozicijom«). Glavni su mu radovi: Индустриально-трудова школа 1919. — Очерки марксистской педагогики. Том 1. Социология воспитания, 1929 (други том није изишао). — Предмет и задачи советской педагогики переходного периода, 1929.

svesno uticanje na ljude u cilju njihove »promene« adekvatno obrascu, koji ističu klasni interesi. Svekolika razlika između politike i vaspitanja svodi se na način uticanja. A »političko uticanje izaziva određeno ponašanje ljudi«, dok »pedagoško uticanje teži da ovo ponašanje organizuje svesnim putem«. Vaspitanje teži tako da organizuje sredinu koja se nalazi oko objekta vaspitanja da objekat vaspitanja (vaspitanik) usvaja navike i znanje, koje su korisne, s gledišta subjekta vaspitanja (vaspitača, u krajnjoj liniji vladajuće klase) i to tako, da bi objekti vaspitanja slobodno prihvatili te uticaje sredine«. Pošto vaspitanje u suštini nikada nije slobodno, jer ono je spoljašnje uticanje od strane »subjekta« vaspitanja na vaspitanika, koji je samo »objekat« vaspitanja, to »slobodno« u datom slučaju znači to isto, što i »svesno«. Sloboda po poznatoj Engelsovoj definiciji (u suštini od Spinoze) nije ništa drugo već »svesna nužnost«.

Već posle godinu dana od štampanja knjige, pogledi Kalašnikova bili su osuđeni od stranke kao »menjševički« pogledi, zato što je on tvrdio zavisnost škole od sredine, t.j. od postojećih uslova proizvodnje i time je »stavio štapove u točkove (stavio prepreku) revolucionarnome oduševljenju masa«, koje teže u korenu da preobrazu postojeće uslove proizvodnje u smislu što bržega »izgrađivanja socijalizma u jednoj zemlji.« Nova eksplozija vere u brzo uništenje klasa i nastupanje besklasnog komunističkog stroja, vezana s likvidacijom Nepa i proklamovanjem pjatiljetke, zahtevala je da se isprave teze marksizma o zavisnosti ideološke »nadgradnje« od realne »baze« proizvodnih odnosa. Ova teza, u duhu novoga, staljinskoga shvatanja marksizma, ima važenje samo u kapitalističkim zemljama. U zemlji proletarijata pobedioca ona gubi svoje važenje: obratno proletarska ideologija određuje proizvodne odnose, koje ona lomi i preobražava na osnovi novih komunističkih načela. U pedagogici ovi novi pogledi i nade perioda prve pjatiljetke i »kulturnog pohoda«, koji je ona izazvala, izrazili su se u teoriji »izumiranja škole« u komunističkom stroju, koju je razvio V. Šuljgin²¹⁾. »Škola je, pisao je Šuljgin, oruđe u rukama vladajuće društvene klase i sa smrću ove klase ona i sama izumire«. »Već u vreme prelaznoga perioda škola prestaje biti školom u pravome smislu te reči. U komunističkome društvu ona već sasvim gubi sve karakteristične crte škole. Škola je oruđe državne vlasti i ona umire zajedno s njom«. »Deca će od ranoga detinjstva uzimati učešće u društvenome radu i proizvodnome radu, pod uputstvima obrazovanih rukovodi-

²¹⁾ V. Šuljgin dosledno razvija misli, koje su već pre njega iskazali rukovodioci ukrajinskoga Narkomprosa — I. Rjaro i F. Grinjo (docnije su osuđeni i streljani). Uprredi knjige Ряро: Система народного просвещения Украины, 1924. — Советска профессиональнъ школа, 1926. — Проблема профессионализма и политехнизма в советской школьной системе, 1928. Къниге В. Шульгина: Основные вопросы социального воспитания, 1924. — В борьбе за марксистскую педагогику (заядно с М. Крупениной), М. 1929. — Пятилетка и задачи народного образования, 1930. Као директор Московскога института марксистичко-lenjinske pedagogike od 1928—1932, Šuljgin je zajedno sa saradnicom ovoga института М. Крупениной izdao zbornike: Проблемы научной педагогики М. 1929—30. Тако исто uprredi poslednji članak Šuljgina „О школе“ („На пута к новой школе“ 1931, № 3). U 1932 g. Šuljgin je bio odstranjen od upravljanja Institutom, koji je ubrzo bio potpuno zatvoren.

laca«. Od društvenoga rada dete prelazi u privredna preduzeća i po otsluženju privrednoga rada u njima prelazi u biblioteku gde nalazi odgovor na sva pitanja koja ga interesuju«. Na taj način »izumreće« svi tradicionalni »atributi škole«: podela na razrede, ustaljeni nastavni plan, podela na nastavne predmete, časovi i udžbenici, »taj kladenac školske mudrosti i kriterij školskih uspeha«, razume se, nestaće i ocena, svedočanstava, diploma, kazni i nagrada. Mesto razreda postojaće »radne brigade«, uloga učitelja svešće se na ulogu rukovodioca takvih brigada, tradicionalni predmeti biće zamenjeni »projektima«, a udžbenici bibliotekom. Škole će prestati biti nezavisne »ustanove« i postaće »cehovi« fabrika, zavoda, rudnika i kolhoza. Nastavni plan svake škole biće susređen oko »finansisko-industriskoga plana« onoga »preduzeća« čiji će organski deo postati data škola. Tako će se škola potpuno sliti sa životom, škola će postati deo socializirane proizvodnje. Kao što vidimo, u teoriji izumiranja škole susrećemo u udvostručenome vidu sve već poznate motive komunističke pedagogike: industrijalizam Blonskoga, odricanje tradicionalnih predmeta, čak i misao Šackoga o društvenome radu kao polaznoj tački nastave, naposletku, misao o potpunome stapanju škole sa životom i bezuslovno odricanje autonomije u duhu sociologizma Kalašnikova.

I pored svega svoga utopizma, teorija izumiranja škole odredila je školsku politiku sov. vlasti u periodu prve pjaljetke i izazvala to, što je u 1932—33 g. viša instancija stranke nazvala »štetnim snižavanjem kvaliteta škole«. Novi preokret u školskoj politici sov. vlasti počeo je satiranjem svih »levičarskih teorija«, čiji je ekstremni izraz bila i teorija izumiranja škole i uskoro je doveo do odricanja svekolike ranije komunističke pedagogike, počinjući od Krupskaje do Šuljgina. Za ovim su se postepeno obnavljali svi »atributi« stare škole (nastavni predmeti, uvodila istorija, geografija i čak latinski jezik, podela na razrede, časove i udžbenici, ocene i ispiti, razlike između glavnih i sporednih predmeta, nagrade i kazne it.d.). Ujedno s ovim bili su proglašeni za štetne i građanske uopšte svi »novi metodi«: globalni, daltonski plan, metod projekata, ručni rad u školi, učenička samouprava a tako isto i pedologija sa njenim testovima i zahtevima individualizacije u nastavi i selekcije. Obnavljanje stare škole XIX veka zahtevalo je nov pedagoški sistem i novi pedagoški udžbenik. Takav pedagoški udžbenik napisao je po narudžbini Moskovskoga Narkomprosa M. P i s t r a k, pa se i sada »Pedagogika« Pistrakova smatra za jedino priznati i dozvoljeni udžbenik pedagogike.²²⁾ Pistrak smatra svoju pedagogiku za marksističku, pa i po njemu je »vaspitanje socijalna pojava«, a cilj vaspitanja je »vaspitanje komunističke svesti«. Međutim, faktički on se ne bazira toliko na Marksovim mislima o »politehničkom« karakteru buduće škole,

²²⁾ M. P i s t r a k bio je u periodu Nepa visoki činovnik Narkomprosa, ali pri satiranju »desničarskoga skretanja« u 1929 bio je smenjen sa dužnosti i postavljen za profesora pedagogike Pedagoškoga instituta u Rostovu na Donu. On je pisac mnogih članaka po časopisima. Njegov poslednji rad je: Педагогика, Учебник для педагогических высших учебных заведений, М. 1934., koji je više puta prešampavan sa ispravkama, koje su izazvane kursom obnavljanja stare škole koji je počeo od 1932—33 g.

koliko na Lenjinovim mislima, da komunistom možeš postati samo tada, kad svoje pamćenje obogatiš znanjima svih bogatstava koje je čovečanstvo izradilo« i na Staljinu, koji kaže: »da bi se gradilo novo društvo, treba znati, treba ovladati naukom, a da se zna, treba učiti«. Zato glavni zadatak školskoga obrazovanja je »ovladati osnovima nauka«. Samo kad u školi dobiju solidna i sistematska znanja osnova nauke, široke mase omladine trudbenika mogu ovladati tehnikom i uspešno završiti delo komunizma«. Međutim, pošto prvo treba dobro usvojiti građansku nauku, pre nego što se počne graditi nova nauka, tako isto se i »sovjetska pedagogika gradi na osnovi postignuća građanske pedagogike, dajući joj drugi pravac i drukčije razviće, koje, odgovara zadacima radničke klase«. Pošto Pistrak odlučno odbacuje sve t.zv. »nove metode«, kao »malograđanske«, to je i »građanska pedagogika«, na kojoj on zida svoju sovjetsku pedagogiku, pedagogika XIX veka, koja je shvaćena kao receptura, kao skup tehničkih pravila kako će omladina upamtiti »osnove nauka«. I zaista, svekoliki pozitivan deo Pistrakova udžbenika sastoji se iz recepata kako se stavljaju ocene, kako se pitaju učenici na časovima i na ispitima, kako sede učenici na predavanjima, kako se »prelazi« program predeta, kako se upotrebljavaju kazne i nagrade itd. O tome, da sad ostvareno, posle dve pjaljetke, novo »besklasno« društvo zahteva potpuno novi tip škole, o kome su maštali Krupskaja i Blonski, sada se ni reči ne kaže. Ispalo je, da novo društvo zahteva pedagogiku, koja se gradi na shvatanjima građanske pedagogike XIX veka. Sovjetska pedagogika sad se razlikuje od građanske XIX veka samo po tome što služi drukčijem gledištu na svet, a to gledište priznalo je — posle tolikih ogleđa — da nije u snazi da stvori svoj sopstveni novi pedagoški sistem.

§ 9. Kulturna pedagogika

Vaspitanje je složeni proces, koji se sastoji iz nekoliko slojeva koji se jedan preko drugih slažu slično geološkoj strukturi zemljine kore. U ovoj složenoj strukturi njegovoj odražava se složenost čovečanskog bića i moglo bi se za osnovu klasifikacije pedagoških učenja uzeti to shvatanje čoveka (antropoligija), koje je polazna tačka u određivanju bića vaspitanja. Po naturalizmu čovek je isključivo prirodno, biološko biće, psihofizički organizam, koji se samo kvantitativno razlikuje od drugih životinja. Adekvatno ovome naturalistička pedagogika gleda u vaspitanju isključivo prirodni proces, proces rasteња psihofizičkoga organizma, a tako se isto kauzalno objašnjava proces prilagođavanja organizma biološkoj sredini pomoću obrazovanja u njemu stalnih reakcija na uticaje sredine. Po sociologizmu čovek je pre svega socijalno biće, član društvene grupe i suština vaspitanja sadrži se u formiranju ili obradi čoveka od strane socijalne grupe prema obrascu, koji najbolje odgovara interesima te grupe i njenoj težnji da sebe sačuva u vremenu (u novom pokolenju) i da raširi svoju moć. Sa sociologističke tačke gledišta vaspitanje je u prvom redu i čak isključivo društveni proces obrade čoveka u interesima vladajuće socijalne grupe, ono je oruđe borbe za vlast, koja je suština društvenoga bića. Socijalna pedagogika Šackoga ne

može se ubrojati u sociologizam, jer po Šackome vaspitanje ne samo da nije funkcija društva i oruđe borbe za vlast, već je ono naprotiv autonomni proces razvića ličnosti koje preobražavaju društvo. Isto valja reći o čitavom pravcu slobodnoga vaspitanja iz koga je izašao Šacki. Ventcelj direktno određuje vaspitanje kao proces u kome je odnos vlasti potpuno savladan odnosom ljubavi. Ovaj se pravac može nazvati romantizmom. Po ovom pravcu čovek nije biološko biće, nije ni član socijalne grupe, već je duhovna ličnost, koja se realizuje u društvu i u psihofizičkome organizmu, ali ih nadmašuje, naslojavajući se na njima kao neki viši sloj bića. Unutrašnje oslobođenje ličnosti od lanaca, koje su na nju bacili nemoć biološkoga organizma i samovolja društvene vlasti, sastavlja suštinu vaspitanja. Istina, opisati na pozitivan način u čemu se sadrži proces samoostvarivanja ličnosti, nije pošlo za rukom pravcu slobodnoga vaspitanja, jer je ovaj shvatao slobodu vrlo negativno. U ruskoj pedagogici XX veka ovaj pravac je čistio puteve, bio je romantički prolog za idealističku pedagogiku, koja je našla svoje prvo zasnivanje u filozofiji neokantijanstva.

Pretstavnik idealističke pedagogike, koja je osnovana na neokantijanstvu, jeste M. M. Rubinštajn.²³⁾ Po Rubinštajnu pedagogika je filozofska nauka o vaspitanju kako treba da bude, razlikujući se od pedagoške psihologije tako, kako se gnoseologija u shvatanju H. Rikerta (Rubinštajnovog učitelja) razlikuje od psihologije saznanja. Dok poslednja ispituje fakta psihičkoga života i utvrđuje njihove zakone, druga ispituje vaspitanje kakvo ono treba da bude, i u ovom smislu je normativna nauka. Norme što treba, međutim treba razlikovati od tehničkih normi. Dok su tehničke norme uslovljene, zavise od ciljeva kojima služe, prve su bezuslovne budući izraz objektivnoga važenja moranja (Sollen). Stoga normativni karakter pedagogike ne preobraća pedagogiku u tehniku a još manje u recepturu. Pedagogika je nauka o bezuslovnim ciljevima vaspitanja. Ovi se ciljevi podudaraju sa ciljevima života i vrhovni cilj je vaspitanje idealne ličnosti, kao autonomne ličnosti. Put do autonomije ličnosti vodi od anomije (detinjstva) kroz heteronomiju (školski period). Rubinštajn ovde iskorišćava šemu, koja je, potičući od Kanta, bila u nemačkoj pedagogici priložena u karakteristici pedagoškoga procesa od strane drugoga istaknutoga pretstavnika neokantijanstva P. Natorpa (uporedi njegovu »Socijalnu pedagogiku«). Na žalost Rubinštajnu nije pošlo za rukom da razradi sistem idealističke pedagogike. Posle oktobarske revolucije u Rusiji, gde je idealistička filozofija bila zabranjena, on se susrećuje na pojedinačnim problemima, po preimućtvu psihološkim.

Drukčija je sudbina S. Hesen a, drugoga učenika H. Rikerta, koji se kao i M. Rubinštajn bacio na ispitivanje pedagoških problema. Prinuden da krajem 1921 god. napusti Rusiju, on je imao mogućnosti da u emigraciji publikuje niz redova na ruskom i stranim jezicima i da na taj način izloži podrobno razrađen sistem pe-

²³⁾ M. M. Rubinštajn (rod. 1883), doktor filozofije frajburškoga univerziteta, od 1913 docent, docnije profesor Moskovskoga univer. Glavni su mu radovi: Педагогическая психология в связи с общей педагогикой, М. 1915. — Об эстетическом воспитании, М. 1917. — Психология учителя, 1927 и др.

dagogike.²⁴⁾ Za polaznu tačku Hesenu ne služi objektivno važenje moranja, već pojam безусловne vrednosti i kulture, kao ostvarenja bezuslovnih vrednosti u istoriji. Odnos čoveka prema vrednosti je odnos sui generis, koji se potpuno razlikuje od odnosa uzročne neophodnosti, koja određuje biće čoveka kao prirodne jedinice (psihofizički organizam), tako isto kao i od odnosa vlasne prinude, koja određuje biće čoveka kao člana društvene grupe. Vrednost ne prinudava čoveka tako kao uzrok, ne prinudava ga tako kao vlast, ali se ona obraća čoveku s pozivom da je slobodno prizna i u životu ostvari. Nju ne karakteriše ni neophodnost (Müssen), ni prinuda (Zwand), već безусловно važenje (Daltung), čiji primer jeste etičko moranje. U svome odnosu prema vrednosti čovek ne istupa kao psihofizički organizam, ni kao član socijalne grupe, već kao slobodna ličnost. Pojmovi slobode i vrednosti su sjedinjeni. Na taj način svet vrednosti, kako onih što »važē«, tako i onih koje su realizovane od čoveka pomoću slobode, jeste neki naročiti sloj bića, koji se naslojio na sloj socijalnoga bića, slično tome kako se socijalno biće naslojilo na sloj biološkoga (psihofizičkoga) bića. To je svet kulture, koja se realizuje u istoriji. Idući Rikertovim tragom Hesenu je ispočetka izbegavao termin »duh«, kao vrlo mnogoznačan, iako na kraju svoga prvoga rada i govori, da je predmet svekolikoga njegova ispitivanja naime bilo duhovno biće, koje se karakteriše s objektivne strane svojim vrednosnim karakterom, a sa subjektivne strane slobodom. U svojim docnijim radovima Hesenu koristi termin duh za označavanje sveta kulture i istorije, sledejući primeru Nik. Hartmana i Đovani Đentile.

Iz rečenoga sleduje razlika, koju sprovodi Hesenu između vaspitanja i obrazovanja: vaspitanje je proces rasteanja i formiranja psihofizičkoga čovečjega organizma, a obrazovanje je proces rasteanja i formiranja čovečje ličnosti i to jednovremeno proces rasteanja njene stvaralačke slobode i proces pridruženja njenoga kulturnim vrednostima. »Vaspitanje« je prirodan uslov »obrazovanja«, jer se ličnost kao duhovno načelo realizuje u psihofizičkome organizmu na koji se ona naslojava kao viši sloj bića. Dok je vaspitanje predmet izučavanja pedagoške fiziologije i psihologije, obrazovanje je predmet izučavanja pedagogike kao primenjene filozofije. Ako je filozofija nauka o vrednostima u njihovom vanvremenom važenju, onda je pedagogika nauka o realizaciji vrednosti u subjektu, o rasteanju ciljeva i zadataka u procesu obrazovanja ličnosti i njenom urastanju u predanje kulture, jer vrednosti dobijaju u procesu rasteanja ličnosti karakter obrazovnih zadataka. Zato pedagogika i jeste primenjena filozofija

²⁴⁾ S. J. H e s e n (rođen 1887 g.), doktor frajburškoga univer., od 1914 doцент Petrogradskoga un-ta. U emigraciji: profesor Ruskoga pedagoškoga instituta u Pragu, sada profesor Wolnej Wszechnicy Polskiej u Varšavi. Od 1923—1930 urednik časopisa „Русская Школа за Рубежом“. Njegovi glavni pedagoški radovi: Основы педагогики, Berlin 1922 (prevodi ove knjige sa preradenoga rukopisa pojavili su se na svima slovenskim jezicima, na latiškom i italijanskom. — Школа и демократия на переломе (na češkom 1933 i poljskome 1938). — Противоречия и единство воспитания (na češkom 1933, na poljskome 1933). — Структура и содержание современной школы (poljski 1939). Članke je štampao u „Русская Школа за рубежом“, „Die Erziehung“, „Handbuch der Pädagogik“ i u drugim ruskim, slovenskim, nemačkim, italijanskim i francuskim izdanjima.

i deli se na toliko odeljaka koliko ima filozofskih disciplina (i koliko je glavnih vrsta vrednosti): na teoriju moralnoga, naučnoga, estetičnoga, religioznoga, pravnoga i privrednoga obrazovanja, koje su primenjena etika, logika, estetika itd.

U docnijimi svojim radovima Heslen je raširio i precizirao svoju terminologiju na sledeći način. Vaspitanje (Erziehung) je najopširniji pojam, koji obuhvata kao svoje slojeve, koji se naslojavaju jedan na drugi: ojačavanje (rastenje i dresuru) psihofizičkoga organizma (Pflege), obradu čoveka kao člana socijalne grupe (Zucht) i obrazovanje (Bildung), kao rastenje duhovne ličnosti čovečje kroz pridruženje njeno bezuslovnim vrednostima i samim tim urastanje njeno u kulturno predanje. Proces rastenja i dresiranja zajednički je čoveku i višim životinjama, drugi proces »obrade« ispunjava sobom sve vaspitanje kod prvobitnoga čoveka, kod čoveka koji živi u kulturi suština svega procesa vaspitanja je obrazovanje, a oba prva procesa su samo prirodni i socijalni uslovi obrazovanja. Ojačanje psihofizičkoga organizma predmet je izučavanja pedagoške fiziologije i psihologije, obradu čoveka kao člana društvene grupe ima za predmet pedagoška sociologija, a pedagogika u pravom smislu te reči izučava proces obrazovanja. Zato Heslen svoje „Osnove pedagogike“ i naziva »teorijom obrazovanja« (sasvim onako isto, kao što je docnije i nezavisno od Heslena, Keršenštajner označio svoj glavni pedagoški rad imenom »Theorie der Bildung«). Svekoliki njegov pravac mogao bi se nazvati personalističkom pedagogikom, ili kulturnom pedagogikom. To je onaj pravac kome pripada u nemačkoj pedagogici Keršenštajner, t.zv. geisteswissenschaftliche Pädagogik (Spranger, Litt), a tako isto italijanska pedagogika aktualističkoga idealizma (Gentile, Lombardo — Radice).

Ne ulazeći ovde u detaljno izlaganje Heslenovog pedagoškoga sistema, koji je poznat jugoslovenskome čitaocu, ukazaćemo samo na neke osobine njegove, koje su po samome autoru najvažnije. Sa strane materijala njega karakteriše težnja da obuhvati što moguće veću potpunost konkretnih pedagoških problema, koji interesuju kako teoretičare, tako i praktične reformatore. U čitavom svome sistemu Heslen podrobno izlaže razrađenu teoriju pretškolskoga, školskoga i vanškolskoga obrazovanja, teoriju univerziteta, pregled pojmova radne i jedinstvene škole, učeničke samouprave i probleme nacionalnoga i fizičkoga obrazovanja ali tako isto detaljno izlaže čitav niz posebnih pitanja kao: probleme kazne, očiglednosti u nastavi, metode čitanja i pisanja itd. U docnijim svojim radovima autor izlaže teoriju privrednoga i državnoga obrazovanja, teoriju dopunske škole i vaspitanja defektne dece. S druge strane, u velikom broju specijalnih radova, Heslen izlaže i kritikuje druge pedagoške pravce (Duji-a, Kerešenštajnera, Dentile), praktične reformne oglede (Montesori, daltonski plan), tendencije razvića i preustrojstva škole u raznim zemljama (sovjetska škola, engleska, čehoslovačka, američanska, poljska, francuska škola). Pri tome on se stara da sav taj materijal iz oblasti teoriske i praktične pedagogike osvetli sa svoje filozofske tačke gledišta, pokazujući kako se sva, čak i najsitnija, pedagoška pitanja u krajnjoj liniji svode na probleme filozofskoga karaktera. Istina, u toj težnji autorovoj krije se velika opasnost,

koju ovaj nije uvek uspešno obiŝao: opasnost velikog shematizma i uvođenja sheme, koja ima čisto heurističko vaŝenje (na pr. sheme stupnjeva »anomija — heteronomija — autonomija«, koju je pozajmio autor od P. Natorpa). Tako isto i u materijalu, koji je autor dosad obradio, krije se čitav niz vaŝnih praznina. Na primer, izvan vidnoga polja autoreva ostali su vrlo vaŝni odeljci pedagogike, kao ŝto su teorija umetničkoga i religioznoga obrazovanja, ili tako vaŝni i za savremenost karakteristični pravci, kao ŝto su psihoanaliza, individualna psihologija, Dirkhajmov sociologizam, francuski personalizam (Mariten i pravac L'Esprit, a tako isto hrišćanska veroispovedna pedagogika (pravoslavna, katolička, protestantska).

Budući primenjena filozofija, pedagogika koristi metod koji je bitan za filozofiju. Hesen taj metod zove dijalektički, ali ga tumači tako, da je tumačenje blisko onome ŝto je Rikert nazvao »heterologijom«. Odbacujući shematizam Hegelove trijade, a naročito izdvajanje odricanja u naročiti stupanj logičkoga i čak vremenoga razvića, Hesen vidi suštinu dijalektičkoga odnosa u »uzajamnom naprezanju« između dva načela, koja su često dosledni pozitivni stupnjevi razvića. Tako, na primer, u igri, po autoru, »providi se« budući čas (lekcija), u času buduće stvaralaŝtvo, u epizodi osnovne nastave budući sistem nauke, a u sistemu metod naučnoga ispitivanja. U svakome aktu obrazovanja postoji slično dvojstvo dva načela, koja se nalaze među sobom u odnosu uzajamnoga naprezanja. Ovo naprezanje ne razreŝava misao u višem pojmu, kao kod Hegela, već to čini samo volja, stvaralački akt vaspitača. Takvo shvatanje dijalektike potseća na Prudonovu dijalektiku, a sam autor teŝi da pokaŝe, da ono postoji već kod Platona (na pr. u njegovoj teoriji vrline). Zdrav dijalektički proces razvića sadrŝi se u tome, ŝto se niŝe načelo nadmaŝuje i prelazi u više, zadržavajući se u njemu, kao njegov momenat (Hegelovo »Aufhebung«, ali bez naročite stadije odricanja). Tako igra, savladana od samoga deteta, prelazi postepeno u čas, ali je tu sačuvana kao njegov momenat. S druge strane, ako se niŝe načelo (ili niŝi stupanj) odvaja od viŝega, onda se više u njemu ne »providi«, tj. nije njegov cilj i opravdanje, ono se degeneriŝe i raspada. Tada izlazi na scenu »rdava dijalektika«. Po Hesenu svako filozofsko i pedagoŝko načelo krije u sebi opasnost sopstvenoga izopačavanja, ima svoga »dvojnika«. Svoga dvojnika ima na primer i igra, koja se izopačava u zabavu, rad koji se izopačava u tehničku rabotu, očiglednost koja se izopačava u zanimljivost, ili uzimajući primere druge vrste, autonomija i konkretna celina imaju svoje dvojnike samodovoljnu neutralnost i mehaničku opŝtost. Autorov dijalektički metod u značajnoj meri sadrŝi se i u tome, ŝto on u karakteristici svakoga pedagoŝkoga načela smatra za nuŝno da ukaŝe na njegovu »opasnost,« ili njegovu »obrazinu«, koja izlazi na scenu onda, kad se ovo načelo apsolutira ili »osami«, tj. odvoji od njemu suprotnoga viŝega ili podređenoga načela. Takvo shvatanje razvića izopačava se u naturalističkoj pedagogici (a tako isto i kod Dujia), poŝto je odvojeno od ideje vanvremenih vrednosti.

Ideja celine igra naročito vaŝnu ulogu u sistemu autorevih misli, poŝto ima korena u njegovom shvatanju dijalektičkoga razvića, kao doslenoga ostvarenja načela potpunosti (pleroma). Na

ideju celine svodi se u krajnjoj liniji suština radne škole i jedinstvene škole, po autorevom shvatanju, i ona određuje nastavu, koja na svima stupnjevima škole mora biti ukupna nastava. Dve strane celine (integritas) su: momenat socijalni i momenat individualni, koji ne samo da sebi ne protivreče, već se uzajamno uslovljavaju; ukoliko se više načelo celine ispoljava u unutrašnjoj strukturi razreda ili svega školskoga sistema u celini ili u organizaciji nastave, utoliko je življi paralelni proces socijalizacije i individualizacije strukture razreda, školskog sistema i nastave. Hesenovu pedagogiku mogli bismo nazvati i integralnom pedagogikom i njena razlika od totalitarne pedagogike je u tome, što on celinu shvata kao unutrašnju formu, ili strukturu obrazovanja, a ne kao gotov pogled na svet, koji polaže pravo da udari pečat obavezne jednoobraznosti na svekoliki sadržaj obrazovanja. Uostalom, u specijalnom ispitivanju autor otkriva duboku razliku, koja postoji između pogleda na svet i ideologije, koja je dvojniki ili mehanička obrazina pogleda na svet. Pogled na svet izopačava se u ideologiju tada, kad se odvaja od načela ličnosti s kojim je ona suštinski sjedinjena, i mesto da bude izraz ličnosti u njenoj težnji ka istini, pogled na svet postaje oruđe vlasti. Priznajući, da je svako obrazovanje izraz i otkriće gledišta na svet, autor odlučno odbacuje svako ideološko vaspitanje. Ideološko vaspitanje prestaje biti duhovni proces obrazovanja ličnosti i postaje socijalni proces obrade mladeži prema obrascu, koji odgovara interesima grupe a koja teži da učvrsti svoju vlast.

Utvrdjući da je vaspitanje u višem svome sloju duhovni proces obrazovanja ličnosti, Heslen ne odriče niže slojeve vaspitanja, tj. očvršćivanje psihofizičkoga organizma, kao i obradu čoveka kao člana društvene grupe. Međutim vaspitanje tela i duše u čoveku nije samo čisto »fizičko« ili »psihičko« vaspitanje, već je prožeto višim zadacima, koji se u njemu »provide«, tj. određuje se u svome karakteru ciljevima društvenim, privrednim i naučnim, kako je to pokazao Dentile i još pre njega Lesgaft. Tako isto i obrada individue u društvu, koje je dostiglo izvestan stepen kulturnoga razvića, nije nikad čista njena obrada u interesima društvene grupe, već se prožima zadacima obrazovanja ličnosti tj. ukopčava se u kulturne vrednosti, jer svaka društvena grupa — stalež, klasa, država — stara se da svoje sopstvene interese zasniva i opravda kulturnom tradicijom, koja pretenduje na nadsocijalno (nadstaleško, nadklasno, naddržavno) važenje. Zato društveno vaspitanje (»obrada individue«) dobija karakter pravnoga vaspitanja, jer pravo je taj elemnat uz čiju se pomoć duhovno biće providi u društvenom biću. Ukoliko je snažnije u datom društvu naprezanje duhovnoga stvaralaštva i ukoliko je bogatija i životnija njegova kulturna tradicija, utoliko pravna organizacija društva udara jači pečat na društvo kao na duhovnu zajednicu, koja nije sjedinjena samo cementom vlasti, već i zajedničkim kulturnim vrednostima. Otuda to veliko značenje pravnoga vaspitanja, koje mu Heslen pridaje, i koje je po njemu suština pravilno shvaćenoga državnoga vaspitanja.

§ 10 Religiozna pedagogika

Jedan od simptoma unutrašnje slabosti pravoslavne crkve u Rusiji krajem njenoga sinodskoga perioda, koji je nju doveo do potpunoga potčinjavanja državnoj vlasti i koju je državna vlast iskoristila kao oruđe političke borbe, — ogleda se u odsustvu krajem XIX i početkom XX veka originalne pedagoške misli koja bi stajala na tlu pravoslavlja. Pokušaj S. Račinskoga da veže narodnu školu sa parohijom i da u nju ulije pravu religioznu struju (u 80 god. prošloga stoleća) iskoristio je K. P. Pobjedonoscev u stvaranju mreže »crkveno-parohijskih škola«, kojima je birokratski upravljala sinodska uprava i koje su zamišljene kao jedno sredstvo »smrzavanja« Rusije, posebice kao sredstvo u borbi protiv nezadržljivoga širenja rada zemske i gradske samouprave u oblasti narodnoga obrazovanja. Ovo potčinjavanje crkvene škole političkim zamislima vlade nije moglo a da ne okuje razviće religiozno-pedagoške misli u Rusiji. »Među pratstavicima pravoslavno-crkvene pedagogike, koji su, na primer, držali katedre pedagogike u duhovnim Akademijama, u XX veku nema nijednoga poznatijega imena«, kaže V. Zjenjkovski. Najznačajniji među ruskim religioznim misliocima krajem XIX veka, Vl. Solovjov, nije se bavio vaspitnim pitanjima, a ova pitanja su tako isto ostala izvan vidnoga polja i religiozno-filozofskoga pokreta, koji je od 1906—1912 god. bio karakterna pojava ruskoga duhovnoga života. Ovaj pokret, nalazeći se pod jakim uticajem Vl. Solovjova i docnije davši svoje plodove u filozofiji, sociologiji (vidi u ovom zborniku referat N. Loskoga i N. Aleksejeva) i literaturi, težio je obnavljanju pravoslavne crkve i njenome oslobodenju od države, ali do pretresanja pedagoških pitanja ipak nije došlo. Revolucija je izmenila ovaj stav postavivši crkvi oslobođenoj zavisnosti od države, koja je gušila njen unutrašnji život, zadatak njenoga obnavljanja a potom i samoodržanja pred gonjenjem koja su počela od strane sovjetske vlasti. Razume se, u Sov. Rusiji nije moglo biti reči o štampanju ma kakvih radova iz oblasti religiozne pedagogike. Ali ona je veći uticaj dobila izvan granica Rusije, u emigraciji.

V. V. Zjenjkovski²⁵⁾ je glavni pretstavnik religiozne pedagogike u emigraciji. Po njegovom shvatanju pedagogika mora da savlada kako naturalizam (u pedagoški naturalizam po Zjenkovskom ulazi i sociologizam sovjetske pedagogike), tako i idealizam, čiji je glavni nedostatak u tome, što on shvata oblast vaspitanja kao

²⁵⁾ V. V. Zjenjkovski (r. d. 1883 g.), docent Kijevskoga un-a, docnije profesor Ruskoga pedagoškoga instituta u Pragu, od 1927 god. profesor Bogoslov. instituta u Parizu, stalni rukovodilac Ruskog hrišćanskog studentskog pokreta za granicom. Glavni su mu pedagoški radovi Психология детства, Лайпциг, 1924 (postoji srpski i poljski prevod), Проблемы воспитания в свете христианской антропологии ч. 1. Париж 1934. — Rasprave je štampao u časopisima „Русская школа за рубежом“, „Путь“, Вопросы религоз. воспитания и образования“. „Бюллетен религ. — педагог работы“. Uporedi tako isto referat za vreme Oksfordske konferencije pretstavnika hrišćan. crkve 1937 g. „О взаимоотношении церкви, общества и государства“ (Štampano u izdanju: Church. Community and State in Relation to Education, London, 1938 i njegove „projekte memoranduma pravoslavnihi pedagoga“ u Бюллетень, 1938, No 3—4), koji su ispravke s pravoslavne tačke gledišta memoranduma, koji je primljen u Oksfordu od strane protestantske većine učesnika konferencije.

autonomnu oblast, tj. sa strane formalne strukture škole i nezavisno od sadržaja vaspitanja, ili nezavisno od »borbe gledišta na svet, koja se sad vodi«. Prava »celosna škola« moguća je samo na osnovi celosnoga gledišta na svet. »Pored sve svoje nezgodnosti sov. pedagogika prilazi bliže ovim temama nego pedagoški idealizam, koji ne može da izađe izvan granica problematike, koja je vezana s formom pedagoškoga procesa.« Odbacujući podjednako naturalistički optimizam Rusoa i Kantovo učenje o »radikalnom zlu« čovečje prirode, Zjenjkovski hoće u svome učenju o dečjoj duši da »postavi oba ova učenja i da ih potčini svome učenju o liku Božjem (u čoveku) i učenje o grešnosti, koja je ušla u čovečje biće i može se odstraniti samo onda ako se otkriju i ojačaju duhovne sile čovečje«. Adekvatno s ovim »cilj pedagoškoga uticaja« on određuje kao »otkriće lika Božjeg u deci kroz njihovo pripremanje za život u ovom svetu i za život večni«. Zajedno sa idealizmom Zjenjkovski smatra, da »glavni proces u životu čovečjem nije fizička i nije psihička strana u njemu, već duhovna, koja je dublja od podele fizičkoga i psihičkoga sveta i koja nosi zalogu celine«. Međutim, pod »duhovnom stranom u čoveku« Zjenjkovski ne shvata ono, što idealizam naziva duhovnom kulturom (moral, nauka, umetnost), koja po Zjenjkovskome ima samo »instrumentalno značenje«, već shvata »religiozni proces odgajivanja«, koji »obrazuje pravu i poslednju temu vaspitnoga uticaja na decu«. »Ne obrazovanje intelekta na prvom mestu; intelekt hijerarhiski nema prvo mesto, već potpomaganje duhovnoga rastejanja, u kome se nalazi ključ za opšte zdravlje mlade duše. Nužno je, da se u školi otkrivaju i ojačavaju religiozne sile duše... Ovo ističe pitanje o celosnoj školi, koja ne sme biti dovoljna po sebi, već mora biti funkcijom života i čuvati dečju dušu od... preobraćanja velikih tema života u teme naučnoga, estetičnoga ili moralizatorskoga odnosa«. Pošto je otkriće i ojačanje duhovnih sila čoveka »moguće samo u Crkvi i kroz Crkvu«, onda »škola može pravilno da radi svoj posao samo onda ako je ona sama crkvena škola, škola koja živi u Crkvi. To ne znači ni administrativno potčinjavanje škole Crkvi, ni dominiranje religioznih predmeta u školi, već to označava unutrašnje prodiranje duha Crkve u teme, u stroj, u odnose škole, da ne bi dopala u opasnost unutrašnje sekularizacije... Osvetljenje svekolikoga života u duhu Crkve, otkriće celosti hrišćanskoga života u svima formama kulture i stvaralaštva mora preći u školu i razvijati kod dece takvu duhovnu strukturu, da ona budu svesna svoga poziva u borbu za hrišćanstvo«. Jer »vreme neutralne kulture je prošlo« i »mi sada stojimo, osobito u Rusiji, pred grandioznom borbom religiozne i antireligiozne kulture«.

Nepravilno bi bilo pripisivati Zjenjkovskome nekakve »totalitarne« poglede. On je odlučni protivnik totalitarizma i ne samo zato što ovaj odriče slobodu duha, koja je glavni postulat hrišćanstva. Pozicija Zjenjkovskoga je vrlo bliska pozicija nemačkih katolika (J. Schroteler), a tako isto enciklici »Divini Illius Magistri« pape Pija XI, iako Zjenjkovski odlučno omeđava svoju pravoslavnu antropologiju (osobito u učenju o grehu od praroditelja) kako od protestantske, tako i od katoličke tačke gledišta. Međutim, ostaje nejasno na koji se način ideal potpunoga ocrkavljenja života ili »crkvene kul-

ture« sjedinjuje sa naglašenim odricanjem »spoljašnjega potčinjavanja vaspitanja crkvenome kliru«, osobito što Zjenjkovski pokazuje javnu sklonost da identifikuje Crkvu, kao mističko telo Hristovo, sa istoriskom organizacijom Pravoslavne Crkve. Pedagogika Zjenjkovskoga nije samo religiozna pedagogika, nije čak i samo veroispovedna, već je ona crkvena pedagogika. Po njegovome mišljenju »sudbonosni nedostatak« Oksfordskoga memoranduma je u tome, što »on ne uzima Crkvu za polazni pojam i glavni faktor hrišćanskoga vaspitanja« i što Crkvu taj memorandum shvata na protestantski način, kao ljudsku organizaciju, a ne kao bogočovečansku ustanovu i čuvarku natprirodne blagodati.

S rukopisa preveo
Mil. R. Majstorović

Проф. Д-р Ник. Алексејев

Руска социологија у XX веку

Један од интересантних, али заборављених руских писаца четрдесетих година прошлога века, В. Н. Мајков (брат песника Аполона Мајкова), с великом снагом изразио је убеђење, да свака социјална филозофија мора имати национални печат. Зато је он и захтевао стварање такве руске социјалне науке, која би била у хармонији са природним настројењима нашега разума.¹⁾ Ја нећу да тврдим, да је овај смели задатак стварно извршен у доцнијој историји руске социјалне мисли. Али, у сваком случају, може се рећи да је руска мисао била узрок читавог низа веома оригиналних социолошких и социјално-филозофских теорија од којих су многе освојиле светско признање. Ограничен постављеним оквирима, ја не могу улазити у појединости и могу да истакнем само најважније појаве у руској социологији и социјално-филозофској литератури. Али ја ћу имати у виду не само „социолошке“ теорије у ужем смислу те речи, већ и посебне погледе руских писаца у области социјалних наука уопште.

Руска социологија XX века развила се на наслеђу које је руска мисао примила од претходнога века. Главни правци, који су били израђени у XIX веку, одразили су се и на нашој новијој социолошкој литератури. Од тих праваца и треба почети наше излагање. То су била три владајућа правца: позитивна социологија, субјективна социолошка школа и руски марксизам. Њиховој карактеристици биће посвећен први део моје расправе.

I

1) Позитивна социологија у Русији

Најистакнутији претставници позитивне социологије у смислу Огиста Конта и францускога позитивизма били су код нас у XX веку Е. В. де Роберти и М. М. Коваљевски (иако је њихов рад почео у

¹⁾ Цитирам по књизи Сакулина, Руская литература и социализм, ч. I, изд. 2-ое 1924.

прошлом столећу).²⁾ У чисто јуридичким наукама социолошки метод, у духу францускога позитивизма, примењивали су код нас многи правници, од којих именујем два најпознатија: В. А. Муромцева³⁾ и Г. Ф. Шершеневича. По учењу ове школе, социологија је нека универзална друштвена наука, круна и завршетак не само свих друштвених наука, већ и свеколиког човечанског знања уопште. Социологија се схвата као природна наука о људском друштву, као наука која се користи истим методима као и друге природне науке. Међутим, социологији није приступачан експеримент на коме се изграђује физика и хемија. Слично биологији, социологија је по преимућству описна наука, али то јој не смета да у исто време буде и апстрактна наука, а не само описно-конкретна, другим речима да буде наука која је способна да описује опште појава и да утврђује опште законе социјалнога живота.

По идеји социолога поменуте школе, људско друштво је виши ступањ у развићу природних појава. „Живот у друштву, како је говорио де Роберти, мора се разматрати као сложенији органски живот.“ Поменути аутор одређује друштвене појаве, као појаве надорганске, подвлачећи тиме да су оне изашле из органских појава, да су у себи задржале њихове црте, али да у исто време испољавају читав низ специфичних ознака којима се и разликује социјални свет од органскога света. Ова околност и служи као разлог за разлику између социологије и биологије. Ма да социологија и користи аналогистички метод, у неком смислу подражава биологију, ипак ова аналогија не мора да пређе у истоветност. Посебице већина руских позитивиста XX века не пада у крајности, у које су падале присталице аналогистичког метода и љубитељи упоређивања друштва са организмом у XIX веку, како на Западу, тако и у Русији. По мишљењу де Роберти, свуда где се посматра образовање надорганских појава запажа се у исто време противстављање биолошких јединки другим јединкама. Јединке добијају на тај начин неку самосталност, коју немају органски делови биолошкога тела. Између јединки (личности) надорганске целине врши се увек неко нарочито психичко међусобоно утицање. Међутим, то међусобоно утицање де Роберти не сматра за искључиво психичко. Оригиналност гледишта де Роберти је у томе, што по његовом мишљењу, психичке појаве могу постати само у социјалној средини. На тај начин, социјално има приоритет над индивидуално-психичким. Психичке

²⁾ Е. В. де Роберти, Социология, СПб. 1880. — Истога, Новая постановка вопросов социологии, М. 1909, где је назначена и друга литература. Именовани писац ушао је у историју францускога позитивизма и француске социологије. Види о томе Verrier, Roberty, le positivisme russe et la Fondation de la Sociologie, Paris, 1934. Не мали утицај у круговима францускога позитивизма имао је и М. М. Ковалевский. Његова су дела: „Социология“, СПб., 1910; „Генетическая социология“, СПб, 1910 „Современная социология“ СПб, 1905.

³⁾ С. А. Муромцев, Определение и основное разделение права, М. 1879. Оцену његових радова види у зборнику чланака: „С. А. Муромцев“, М. 1911. Тако исто Т. М. Яблочков, Муромцев, как ученый, Ярославль, 1910. — Г. Ф. Шершеневич, Общая теория права, вып. 1—3, М. 1910. Његова је Социология, М. 1910. Позитивизму се приближио Ю. С. Гамбаров, Задачи современного правоведения, Журн. Мин. Юстиции, СПб, 1907, Јанварь.

појаве не постају друкчије, „већ под утицајем јављања или предаје од једнога мозга другоме, у унутрашњости те зоолошке врсте, претстава, емоција, жеља итд.“ По де Роберти социјалне појаве издвајају се у нарочиту категорију, оне добијају онтолошко значење, претстављају сасвим нарочиту и примарну нинашто не сводљиву форму бића.“ Разуме се, каже он, на први поглед може изгледати да се већи део појава, које се зову друштвене, могу лако свести и на психолошке чињенице. Али наша теорија оспорава правилност таквога закључивања. Она му противставља обрнути закључак, свођење психолошке чињенице на друштвену појаву.“ Де Роберти претпоставља, да се социјалне појаве јављају у првобитном виду већ у сваком међусобном утицају, да имају зачетак у нервно-можданим енергијама. Социјално се подудара с облашћу „интерпсихичкога“ или „међудуховнога“ и претставља собом нешто што је првобитно и што се не може свести на нешто друго. У људском друштву ми имамо посла са вишим манифестацијама тога интерпсихизма.

Де Роберти издваја четири групе чињеница, које по његовом мишљењу, претстављају реализацију „интерпсихичкога“ у животу људских друштава. То су: наука, филозофија (и религија), уметност и практично делање (акција). Он се старао да докаже, да се свако „психолошко узајамно утицање своди на предају или на размену неких филозофских идеја, неких научних идеја, неких естетичких појмова и, најзад, неких идеја и осећања техничкога и практичнога реда (тј. појава, које припадају првим поменутиим категоријама, али су већ преображене вољним процесима и преобраћене у акцију).“ На тај начин су ове четири групе чињеница „социјалне“ по преимућству, и социологија де Роберти преобраћа се у изучавање главних грана „културе“, коју аутор зове „цивилизација.“ Не улазећи даље у изучавање појединости ове социологије,⁴⁾ ми ћемо само нагласити, да је крајњи идеал друштвенога развића де Роберти видео у доследном потчињавању наших естетичких осећања и наших веровања науци и филозофији. По њему, као и по Ог. Конту, виши стадиј развића подудара се са влашћу научнога гледишта на свет, са оригиналним „позитивним периодом“, коме тежи развиће људских друштава.

Социолози позитивне школе тако исто су сматрали, да је крајњи циљ развића друштва у развићу друштвене солидарности. Идеја солидаризма створена је код њих не само под утицајем Ог. Конта, већ је била и наслеђе оних оригиналних учења о друштвеној солидарности која су се развила на руском тлу.⁵⁾

2) Субјективна школа у социологији

Ма да ова школа припада прошлом веку, ипак се поред ње не може проћи ћутке, кад је реч о карактеристици руске социологије XX века. Са субјективном школом у тесној вези је и зачетак рускога

⁴⁾ Погледи пишчеви изложени су у „Новой постановке вопросов социологии“.

⁵⁾ Упореди П. Кропоткин, Взаимная помощь, как фактор эволюции, 1907, са ослањањем на Кеслера, Труды СПб Общества Естествоиспытателей, Т. XI који је „подигао узајамну помоћ на висину закона, који има у еволуцији већи значај него закон борбе“.

марксизма, који је у облику лењинизма и стаљинизма сад званична политичка и социјална доктрина совјетске државе. Све до револуције 1917 године, ова је школа била врло утицајна. Познати руски месечни часопис све до револуције проводио је њене идеје („Русское Богатство“). Најважнија после социјал-демократа, револуционарна странка уврстила је идеје ове школе у своју идеологију (социјалисти револуционари).

За карактеристику ове школе можемо се ограничити на погледе рускога публицисте и критичара, идеолога и вође рускога „народњаштва“, *Н. К. Михајловскога*.⁶⁾ Михајловски је тако исто позитивиста и учио је искључиво искуствено порекло наших знања. И по њему, као и по другим позитивистима, друштво је чисто природна појава. Али за разлику од позитивиста обичнога типа, Михајловски је сматрао да социјална наука мора почети не са изучавањем објективних процеса друштвенога живота и друштвенога развића, — не, социологија „мора почети од утопије.“ Она мора „признати нешто за жељено или нежељено,“ „наћи услове остварења тога што се жели или отстрањења тога што се не жели.“⁷⁾ Као што је познато, Платон је тако почео изучавати своју државу. Михајловскога међутим најмање смемо убрајати у платоновце у друштвеној науци и политици, ма да је он у позитивистичким терминима поставио тај проблем. Михајловски остаје присталица „научне социологије.“ Он схвата противречност која се појавила између „утопије“ и „науке.“ Како се може засновати социологија, пита он ако она, као наука мора задовољавати само потребе знања, а као социологија, мора имати посла са категоријама моралнога и неморалнога, које су потпуно независне од категорије истинитога и лажнога..“ *Н. Михајловски* тежи да отстрани ту тешкоћу приближно на овај начин. У свима наукама, каже он, неизбежан је неки субјективан елемент, у сваком сазнању на неки начин изражавају се симпатије и антипатије испитивача, које су условљене разликом друштвенога положаја, социјалним разликама и предрасудама које спречавају људе да туђе мисли претставе као и своје. Међутим, у другим наукама субјективни елемент може да се савлада, у социологији пак он не може и не мора да се савлада. Природњак може рећи: „Ја желим да избројим врсте некога инсекта;“ али он није у праву рећи: „ја желим да врста овога инсекта буде толико.“ Михајловски каже, да социологија мора непосредно истаћи: ја желим да сазнам односе, који постоје између друштва и чланова, али осим сазнања, ја желим још и да остварим неке моје идеале чију снагу оправдања прилажем.“

„Субјективни метод“ у социологији врло многи су исмејавали, говорећи, да је наука објективна и зато „субјективни метод“ не може постојати. Међутим проблем, који је поставио Михајловски, није тако груб иако је изражен у појмовима који су мало успешни.

⁶⁾ *Н. К. Михайловский*, Сочинения, т. 1—VI, СПб., Упореди литературу о њему: *Ранский*, Социология Михайловскаго, СОБ. 1901. — *Лункевич*, Михайловский, М. 1906. — *Колосов*, Принцип простой и сложной кооперации у Михайловскаго, 1908. — Чланци *Красносельскаго* у „Русском Богатстве“ од 1904 год. *Б. Горев*, Михайловский, 1926, М.

⁷⁾ Сочинения, т. 3, стр. 104.

Етичко питање у социјалним наукама, питање о оном што треба, о вредностима и о идеалу ствари није отстрањено. Можемо само да се споримо зашто је ово питање искључиво „субјективно.“ Новија филозофија врло много је говорила о „објективним“ вредностима, о „општеобавезној и неопходној дужности“ итд. Неки неокантовци поставили су питање о томе, да ли могу културне и социјалне појаве бити одређене без одношења на неке објективне културне вредности. Михајловски је сматрао овај вредносни момент у друштвеним наукама као искључиво „субјективни,“ исто одговара његовом чисто позитивистичком гледишту на свет. Треба приметити, да су се руски социолози, који су били блиски Михајловскоме, тако исто изражавали против његове терминологије.⁸⁾

Социологија Михајловскога ниуколико није у супротности са филозофским натурализмом, који је одлика позитивне школе. По Михајловскоме друштво је неки виши степен у сталном и непрекидном развићу биолошких организама. „Поред све своје одвратности према органској теорији, оправдано примећује један његов критичар, г. Михајловски *готово признаје* да друштво има тенденцију да се развија по законима органскога развића.“⁹⁾ Други критичар налази, да је Михајловски органиста у већој мери него Спенсер, пошто руски социолог сматра, да сама природа гура човека на то, да он постане део вишег друштвеног организма.¹⁰⁾ Критика је више пута наглашавала, да између биолошког натурализма социологије Михајловскога и његовога „субјективнога метода“ постоји нека непомирљива противречност. Ако је човек стварно унапред одређен да постане део вишег друштвеног организма, онда како се може с овим борити. Михајловски се свеколиког свога живста, с гледишта свога идеала, своје „утопије,“ борио с овим и протествовао против тога.

Главни мотив социологије Михајловскога је у томе, што је он звао „борбом за индивидуалност.“¹¹⁾ Полазећи од познатог Спенсеровог учења о еволуцији, као постепеној диференцијацији и интеграцији, Михајловски је подвлачио вечни антагонизам између појединих индивидуа и њихових органских делова, а тако исто и између индивидуе и виших циљева, у које она сама као део улази. Свака индивидуа тежи да преобрати своје делове у органе, да их лиши самосталности и да сведе њихову делатност на просте органске функције. Али у исто време и свака целина, у коју улази сама индивидуа, тежи да постане то исто што и индивидуа. Између индивидуе и целине постоји вечна борба чији су исходи различити. Час побеђује индивидуа, час побеђује целина. Таква борба постоји и у самом човеку и у људском друштву. У човечјем организму целина

⁸⁾ Види на пр., Ю ж а к о в, Социологическiя зтюдi, т. 1—2, СПБ, 1891—96. Осим Јужакова субјективној школи припада Н. Кареев, Введение в изучение социологии, 2 изд. СПБ. 1907. Његове књиге су и: Введение в изучение социальных наук, СПБ, 1907, Теория личности Лаврова, СПБ. 1907 и друге. П. Л. Лавров може се сматрати за оснивача школе, али његова дела припадају прошлом веку.

⁹⁾ М. М. Филиппов, Литературная деятельность Н. К. Михайловского, Русск. Богат., 1887, № 2.

¹⁰⁾ Ранский, цит. соч., тако исто Л. С. С., Мнимая социология, „Вестник Европы“, 1889, № 5.

¹¹⁾ Сочинения, т. 1.

је победила делове и преобратила их у зависне ћелице и органе. У људском друштву ова борба је у пуној распламтелости и њен исход још није јасан. Друштвени организам хоће да начини од човека ћелицу, човек пак брани своју индивидуалност и неће да се потчини друштву. Друштво је утолико савршеније, уколико су му више потчињени и несамостални, с гледишта своје индивидуалности, мање савршени његови чланови. Човечја јединка утолико је савршенија, уколико је мање потчињена друштву, уколико је самосталнија и независнија. Људско друштво у својој еволуцији тежи да прогута личност, да је преобрати у несамостални, функционални свој део; личност пак тежи да буде самостална и не пристаје на улогу обичне функције друштвенога организма.

У вези са изложеним учењима стоји и учење Михајловскога о такозваној „простој“ и „сложеној“ кооперацији. Просто сарадничтво међу људима карактерише се тиме, што људи улазе у групу са „свом својом разноликошћу“, услед чега сва група у целини постаје једнородна. Обратно, у сложеном сарадничтву „сваки члан групе губи, час један, час други део своје индивидуалне разноликости; чланови постају једнородни, а свеколика група добија у већој или мањој мери оштро обележени карактер разноликости. У друштву, које је изграђено по типу простог сарадничтва, ми видимо једнородне, једнаке, слободне и независне чланове; у друштву, које је изграђено на сложеној кооперацији, чланови нису једнаки, нису слободни, већ су специјализирани и распоређени у неком хијерархиском реду. Као пример првога типа друштва може да служи раднички артељ, где људи помажу један другом у једном истом послу и не специјализирају своје функције; као пример другога типа јесте фабричка подела рада, о чему је учио Адам Смит и која је стављена у основ савременог индустрискога система. Марксисте су јако нападали на ово учење, заборављајући на то, да се његови зачеци налазе и у самога Маркса, у младићком периоду развића његових погледа. „Сагласно извршеној подели рада, читамо у „Немачкој идеологији,“ сваки има одређени, искључиви круг делања, који му је натурен и из кога он не може изаћи: он је ловац, рибар или пастир, и то мора остати, ако неће да изгуби средства за живот; у комунистичком пак друштву, где свакој јединки није одређен искључиви круг делања и где се свака може развијати у свакој грани рада, друштво регулише свеколику производњу и наине зато ствара за мене могућност да данас радим једно а сутра друго, јутром да ловим, после подне да се бавим риболовом, а увече да се бавим сточарством. . . Па ипак, ја због тога нисам постао ни ловац, ни рибар, ни пастир.¹²⁾

Из овога постаје јасна и „формула прогреса“ Михајловскога: „Прогрес је поступно приближавање целини недељивих, могућој потпуној и свестраној подели рада између органа и што је могуће мањој подели рада између људи. Неморално је, неправедно, штетно и глупо је све што задржава ово кретање. Морално је, праведно је, паметно је и корисно само то, што смањује разнородност друштва и самим тим појачава разнородност његових појединих чланова.“

¹²⁾ Сочинения т. I, стр. 149.

3) Марксистичка социологија у Русији

Постоји мален број књига, које су специјално посвећене „марксистичкој социологији,“ иако је марксистичка литература уопште јако обилна. Социологија није марксистичка тема зато што сам марксизам претендује на неки нарочити *социолошки метод*, претендује на *универзално* значење и према томе, конкурише свакој другој „социологији,“ ма како се она схватала. По учењу ортодоксних марксиста овај метод може да се примени на сваку научну област, почињући од математике, физике и биологије и завршујући са политичком економијом, правном науком, науком о држави, историјом итд. У крајњем случају, тако се схвата марксизам у сов. Русији.

Руски марксизам има историју свога развића, а осим тога, он није једнородан. У аспекту марксистичке социологије, он треба да се изучава по периодама и по типовима.

А. — *Рани марксизам*. Марксизам, као пространи правац, јавио се код нас крајем прошлога века.¹³⁾ Али врло је тешко описати специфичне црте, које одликују руски рани марксизам од европског марксизма.

Он је у нас популарисао европске марксистичке идеје. Осим тога, по своме духу, ортодоксни марксизам није волео велике новине и био је тумач онога, што су утврдили његови оснивачи и учитељи. У том погледу постоји нека психолошка сродност између марксизма и рецимо, томизма у филозофији. Ако у нечем треба видети карактеристично лице првобитног руског марксизма, то пре свега треба гледати на нарочити ред његове појаве на руском земљишту. Он се појавио у борби са руском социологијом која му је претходила и то првенствено са учењима руске субјективне школе. Перипетије ове борбе разиграле су се крајем прошлога века и прешле у садашњи.

Код нас марксисти су почели са заштитом објективног метода у социологији, али, што ћемо доцније видети, њихов објективизам је имао јако релативан карактер. Врло је интересантно то што су објективни момент у социологији, као науци, по преимућству наглашавали они руски учени марксисти, који нису имали непосредно учешће у револуционарној борби па чак нису ни били у потпуном смислу социјалисти (Н. А. Берђајев, С. Н. Булгаков, П. Б. Струве).¹⁴⁾ За марксисте револуционаре, који су одлучно стајали на класном гледишту, научно знање није могло а да не буде тако исто производ

¹³⁾ Најистакнутији претставник и теоретичар рускога дореволуционарног марксизма био је Г. В. Плеханов. „Полное собрание сочинений“ издао је Госиздат у 24 свеске. У историји постанка рускога марксизма треба поменути: П. Б. Струве, Критические заметки по вопросу об экономическом развитии России, СПб., 1894. — М. И. Туган-Барановскогo Теоретические основы марксизма, 3 изд. СПб., 1906. За оријентацију у раној руској марксистичкој литератури треба имати у виду старе марксистичке часописе, који су издавани у Русији, као „Начало“, „Научное Обозрение“, делимично „Мир Божий“ и „Жизнь“.

¹⁴⁾ Упореди нарочито Н. А. Берђајев, Субективизм и индивидуализм в общественной философии, СПб., 1902 Од поменутих претставника нашега легалнога и нереволуционарногo марксизма нико није одржао марксистичке позиције: С. И. Булгаков је примио свештенички чин и основао је богословску школу (софијанство), Н. А. Берђајев постао је религиозни филозоф, П. Б. Струве десничарски публициста.

класне психологије, дакле, у извесном смислу морало је имати неки печат „субјективности.“ Али ма како да је било, руски марксизам је иступао под заставом објективне науке, изграђене тако исто на методу природних наука, одбацујући готово увек све природно-научне аналогije. Марксизам је бранио аутономију свога социолошког метода. Један од најистакнутијих марксиста тога периода, *Г. В. Плеханов*, оштро је нападао Михајловскога за то, што је овај покушавао да изгради своју социологију на биолошкој основи. По Плеханову то је значило стајати на застарелом гледишту француских сен-симониста двадесетих година прошлога века.¹⁵⁾ „Свакоме, ко хоће да се бави социологијом, говорио је Плеханов, потребно је пре свега да даде себи јасан одговор о томе, где се налази главни узрок од кога у последњој линији зависи свеукупност друштвених појава“... „где треба тражити супстрат друштвених појава.“ Тај супстрат никако се не може тражити у психологији... Он се, напошетку, своди на неопходност за човека да одржава свој живот, позајмљујући човеку потребне ствари из спољњег света. То претпоставља нужност одређенога утицаја човечјег на природу, која и јесте то, што се, у ширем смислу те речи, може назвати *производњом*, производним процесом. Али, производећи и утичући на тај начин на природу, обрађујући природу, човек у исто време мења своју сопствену природу. Из тога следује примарна улога оруђа производње и производних процеса у друштвеном животу. Производни односи и из њих постала подела друштва на економске класе јесте реална база, прави супстрат свакога друштвеног живота. На тој бази израстају друштвене „надградње,“ идеје разних врста или „идеологије“: религија, филозофија, наука, уметност, етичке претставе, право, држава, укратко речено, све то, што социолози-идеалисти сматрају за јединствено биће друштва. О друштву треба судити не по томе што човек мисли, већ по томе каквим је економским процесима његов живот условљен. Марксистичка социологија противставља се свима другим социологијама, као реалистичка и чак *материјалистичка* — противставља свој „историски или економски материјализам.“

Руски материјализам је пребацивао присталицама субјективне школе зато, што су они преувеличавали улогу човечје личности у историји и животу људских друштава. И историју не креће човек појединач, не креће „критички мислећа личност,“ већ крећу реални економски процеси и на њиховој основи постала класна борба. Личност у историји може да игра улогу само тада, кад она делује у сагласности са друштвено-економском нужношћу. „Слобода је сазната нужност,“ човек је слободан утолико уколико је сазнао законе економског развића и делује у сагласности с њима. Марксисте су бранили постојање нарочитих закона историског развића, које је Маркс открио а које игнорирају други социолози. У заборављеној, али не без интересантности књизи, која је посвећена чисто социолошкој теми — „Социални закон“ *Б. Љвова* (СПБ, 1899) проводила се мисао о мноштву самога „природног закона.“ Друкчији смисао имају закони чистих природних наука, механике и физике,

¹⁵⁾ Сочинения, т. IX, стр. 55.

друкчији закони емпириских наука. Аутор изриче занимљиву мисао, која у наше време има доста присталица, наиме мисао, да су, може бити, сви природни закони само вероватни закони. „Наш одговор скептицима, говори поменути писац, који одричу постојање социјалних закона, састоји се у томе, да се ови закони, чак ако их и сматрамо за просте емпирске генерализације, разликују само по степену од закона тих наука, које се поносе својим математичким методима, заборављајући на скромне искуствене премисе, без којих би сва њихова зграда била као зграда зидана на песку.“

Руски марксисти нарочито су подвлачили саобразно закону карактер руске друштвене еволуције, коју су игнорирани, по њиховом мишљењу, народњаци и субјективисти. Ови нису били свесни тога, да је Русија ступила на пут економског развића, који је откривен у Марксовом „Капиталу.“ Са овога пута она никако не може сићи. У историским путевима Русије остварује се неки неумитни закон, који вуче нашу отаџбину на тај пут, који су пре ње прешле западне државе. Русија је ступила у стадиј капиталистичког развића и мора поднети све незгоде капиталистичких земаља. Само на рушевинама капитализма може се изградити социјализам, чији је долазак, како су веровали марксисти, са степеном научне тачности Маркс доказао.

Б. — *Лењинизам и совјетски марксизам.* Погледи првобитног руског марксизма могу се сматрати за мало оргиналне јер су понављали само оно, што су казали оснивачи марксистичког учења и западни марксисти. Међутим, руски марксизам је битно изменио своје лице у тумачењу Лењина,¹⁶⁾ нарочито након тога, кад је група марксиста око Лењина узела власт у Русији после октобарског преврата у 1917 год. За двадесет година постојања званичног марксизма у Русији се образује сасвим нарочита форма марксистичке доктрине, која се јако разликује од учења западних марксиста. Карактерне особине совјетског марксизма могу се свести на следеће.¹⁷⁾

а) Лењинизам је марксизам који је изгубио веру у то, да капитализам, развићем својих сопствених унутрашњих потенција, може довести до социјализма. Лењинизам означава разочарење у марксистичку веру у милостиви ток социјално економске еволуције, — у тај „закон“, који је Маркс открио, по коме социјализам није ништа друго већ природна нужна последица капиталистичког система. Лењин је видео то, што није видео Маркс, да може постојати „презрео“ капитализам са „развратном“ радничком класом, која неће социјализам. Зато је социјализам могућ не као производ еволуције, већ као резултат револуционарне акције.

б) Руски марксисти-бољшевици решили су да изграде социјалистичко друштво у земљи незрелог капитализма, што не одговара основној социолошкој Марксовој концепцији. Због тога настапа прелом у свима главним појмовима марксистичке социологије. Идеја је, такорећи, обишла историју, прескочила кроз економске односе. Од простог рефлекса економских односа, она је постала

¹⁶⁾ Сочинения Ленина (Ульянова) издао је Госиздат у 20 свезака.

¹⁷⁾ Подробније о томе види: Н. Н. Алексеев, Пути и судби марксизма, Париз, 1936. N. N. Alexeiev, The marxist anthropology у зборнику „The-christian Understanding of man by I. Jessop, R. Calhoun, N. Alexeiev, A. Farrer, W. Horton, P. Maury, London, 1938.

руководиља и организаторска идеја! Тиме се радикално мења главно Марксово учење о приоритету економије над идеологијом. После октобра 1917 у Русији не управља економска база „надградњом“, већ, обратно, „надградња“ управља базом. Комунистичка планска привреда могућна је само онда кад постоји вођство економије посредством идеје.

в) У Лењинизму личност добија нарочити значај у историји. Историја не води личност, већ личност постаје вођа историје. Ово се нарочито осећа у култу вође у лицу Стаљина.¹⁸⁾

г) У руском марксизму-лењинизму нарочито јако је истакнут класни момент науке, филозофије, етике итд., што је довело до одрицања саме идеје објективности у социологији. У совјетској литератури наилази се чак и на рехабилитацију Михајловског и његовога „субјективнога метода.“ Михајловскоме се ставља у заслугу то, што је он одрицао могућност „изучавања друштвене науке мирно и објективно, као природне науке.“ Иза те привидне научности скрива се „оправдање постојећег зла.“¹⁹⁾

Прегледајући све ове тачке у целини, немогуће је не признати, да је у лењинизму извршен одлучан препорођај рускога марксизма и то у страну рускога народњаштва. Али осим тога на лењинизму су се оправдале неке мисли Михајловскога, које је он изрекао у вези са „борбом за индивидуалност.“ Удубљујући се у крајњи идеал комунизма, који је Лењин изобразио, идеал у коме је ред постао инстинкт, право навика, а човек-аутомат у процесу друштвене производње, ми нехотично долазимо до убеђења, да је овај идеал чисто биолошки, идеал човечанскога мравињака, идеал поново обновљеног друштвеног организма. Излази, да је у тој борби за индивидуалност, о којој је учио Михајловски, победила друштвена целина и да би ова победа за човека била прихватљива и слатка адекватни друштвени строј проглашен је за најсавршенији, за строј који даје наду на благостање и срећу.²⁰⁾

В. *Право и држава у руском марксизму.* У совјетској литератури има доста књига, које се посвећују проблемима права и државе. Ове се књиге могу с пуним правом назвати „социолошке,“ јер одражавају социолошке теорије руских марксиста у правно-политичкој области. Руска марксистичка теорија права и државе проживела је за последњих двадесет година три следећа периода свога развића.

1) Првих година после октобра руски марксисти-лењинисти гледали су на право као на свеукупност техничких норми, које служе за обуздавање буржоазије. Држава је у овој концепцији била искључиво апарат класне принуде, организације диктатуре пролетаријата над буржоаским класама. Услед вере у непосредни тријумф комунизма сматрало се, да су право и држава означени на брзо изумирање. У комунистичком друштву неће бити ни једног ни другог.²¹⁾

¹⁸⁾ Упореди на пр. Камарри, О роли личности в истории, „Под знаменем марксизма“, јауар—фебруар, 1935.

¹⁹⁾ Види Б. Горев, Михайловски, М. 1926, стр. 32.

²⁰⁾ Упореди моју књигу, Пути и судьби марксизма.

²¹⁾ Претставник ових погледа био је Стучка, Учение о государстве, М. 1922.

2) У епоси нове економске политике (НЕП) и у првим годинама индустријализације и расађивања колхоза у Русији била је истакнута теорија, чији је био најистакнутији претставник, сада пали у немилост, *Б. Пашуканис*. По овој теорији, социјалистичко и совјетско право је свеукупност норми, које се приписују искључиво дужности. „Пуномоћија“ или „субјективна права“ сматрају се за плод буржоаског система привреде и категорију буржоаског права. Совјетско право замишљало се као искључиво јавно право, које је позвано да постепено истисне норме приватног права. Теорија брзог изумирања државе, као и раније, сматрала се за главну теорију.²²⁾

3) Од нове совјетске конституције однос према праву и држави оштро се изменио. Почиње период вербалног култа права и законитости. Не само јавно, већ и приватно право преобратило се у један од ослонаца „бескласног“ друштва. Старе теорије означене су као „штетне“. Држава је призната као нешто неопходно, не само за прелазни период од социјализма на комунизам, већ и за све време док се комунизам не уведе на свој Земљиној лопти.²³⁾

Ова еволуција показује, да је у сов. Русији остало врло мало од старога, класичнога марксистичког гледишта на државу и право. Социолошка теорија, с чије је тачке гледишта држава била организација класне принуде, а право њено оруђе, постепено се сменила читавим низом политичких идеја, које, ма како их ми оцењивали, са социологијом у марксистичком смислу те речи имају мало чега заједничкога.

Г. Засебни правци у марксистичкој социологији: У совјетском марксизму било је више унутрашњих, идејних несугласица, али су оне ишле по филозофској, економској и историској линији, а не по линији социолошких гледишта у ужем смислу те речи. За 20 година постојања Сов. Државе било је издано неколико специјално социолошких књига, али оне су биле прилог лењинској идеји у неком њеном тумачењу. „Марксистичка социологија“ на совјетском језику значи неки популарни „течај марксизма-лењинизма.“²⁴⁾

Али неправилно би било не поменути у овој вези име једног марксистичког филозофа, који није био лењинист, али који је био доста самосталан мислилац и формулирао читав низ социолошких погледа, који нису без интереса. Реч је о *А. Богданову* (псеудоним *А. А. Малиновског*) са којим је упорно полемизирао Лењин у својој

²²⁾ Његово главно дело: *Общая теория права и марксизм*, М. 1929. Био је уредник часописа „Советское государство“, у коме је штампао низ чланака.

²³⁾ За упознавање с овим обртом могу послужити реферати и говори *В и ш и н с к о г о*, штампани у часопису „Советская законност“ за 1938 г., а тако исто издан у 1938 нови званични „Краткий Курс Истории ВКП(б)“

²⁴⁾ На пример *Б у х а р и н*, *La théorie du matérialisme historique. Manuel populaire du sociologie marxiste*, Bibliothèque marxiste, Paris, 1927. Ја имам при руци само француски превод. Осим тога *В о л ф с о н*, *Социология брака и семьи*, 1929 и *Семья и брак в их историческом развитии*, М. 1937. У овом делу је, по самом пишевом исказу, према новим захтевима исправљен низ неправилних тврђења и погрешних заснивања питања о развићу породице. Нарочито је исправљена антмарксистичка тачка гледишта о изумирању породице у социјалистичком друштву. *О р а н с к и й*, *Основы марксистской социологии*, Л. град, 1929. Писац ми чини велику част, говорећи на стр. 147 своје књиге, да сам један од најобјективнијих „буржоаских“ испитивача марксизма.

књизи „Материјализам и емпириокритицизам“.²⁵⁾ За разлику од ортодоксног марксизма, Богданов је подвлачио психолошки карактер друштвених појава. „Социјални живот у свима испољавањима, говорио је он, јест свесно-психички живот... Социјалност је нераздвојна од свесности. Друштвено биће и друштвена свест, у тачном смислу те речи, истоветни су.“ Богданов је назвао своју филозофију „монизмом“, с чијег су гледишта физичке и психичке појаве елементи једног различито организованог искуства. Психичко је индивидуално организовано искуство, физичко је социјално организовано искуство. То, што ми зовемо „телом“, није „супстанција“ или „ствар по себи“, већ нарочита „организација осећаја“, у почетку индивидуална, па онда социјална. Објективност је резултат социјалне срганизације искуства. На тај начин идеја „социјалнога“ има код Богданова гносеолошки карактер. У своме учењу о друштву Богданов је применио Марксову идеју о „фетишизму робе.“ Он је сматрао да ће фетишизам ишчезнути тада, кад се уведе прави комунизам. С ове тачке гледишта, он је хтео да опише црте будућег друштвеног строја, по аналогји са првобитним комунистичким друштвом. Код Богданова се запажа у јачем степену биологизам, зоологизам у претстављању будућег друштва, који смо већ нагласили у Лењина.

II

Социолошки погледи које смо досад разгледали нису били обичне академске теорије, већ су они надахњивали читаве друштвене правце у руском животу. Чак и руски позитивизам био је друштвена струја, а да не говоримо о народњаштву и марксизму. Ми ћемо сад прећи на теорије чисто академске и научне.

I Психологизам у социологији

У Русији није створена никаква нарочита школа колективне или социјалне психологије, иако су неке идеје, не без интереса, биле изречене у овој области од стране *Н. К. Михајловског* у чланцима, који су посвећени теми о „херојима и гомили“.²⁶⁾ Ове идеје као да се потврђују новијим испитивањима из колективне психологије од *С. Фројда*, *М. Дугала* и др. Треба тако исто подвући у овој вези и покушај примене на колективни живот људи идеје условног рефлекса у смислу *И. Павлова*. Говорим о „колективној рефлексологији“ *Бехтерева*, која, узгред буди речено, није код нас имала много присталица.²⁷⁾ Код нас имао је успеха врло интересантан покушај, да се истумаче социјалне појаве са гледишта индивидуалне психологије. Она је везана с именом *Л. И. Петражицкога*, по пореклу По-

²⁵⁾ Богданов, Емпириомонизм, т. 1–3, 1905–06. Његова наука Об общественном сознании, 1914, даље Всеобщая организационная наука (тектология), Берлин, 1922 и Падение великого фетишизма, 1910.

²⁶⁾ Сочинения, т. II.

²⁷⁾ Изашла 1921. Тумачење социјалних појава помоћу рефлекса налази се у самога *И. Павлова*, Двадцатилетный опыт объективного изучения причин высшей нервной деятельности, Л. 1924.

љака, који је научно радио у Русији, на Петроградском универзитету, где је створио читаву школу ученика и следбеника.²⁸⁾

Петражицки, као правник по струци, интересовао се такође и социолошким питањима. Он је спремио за штампу велики социолошки рад, који није био публикован за време његова живота и, као што знамо, постоји у рукопису у Варшави. У његовим штампаним правничким делима има доста показивања на идеју социологије, како је њу схватио писац „психолошке“ теорије права. Петражицки је дефинисао социологију као теорију „друштва, друштвених процеса и друштвенога развића. Он је противстављао социологију правној науци или „теорији права,“ која је истакла за свој циљ објашњење питања шта је право, „о чему је реч, кад говоримо о праву.“ Само се по себи разуме, да је предмет социологије по овом схватању шири, него предмет науке о праву. Социологија има у виду сазнање порекла и развића свих других облика друштвенога живота: обичаје, веровања, нарави, естетичке оцене итд. Социологија права је само део социологије у целини. Ми видимо, да у схватању Петражицкога „теорија права и морала“ претходи социологији, постаје њена пропедевтика. Примењујући савремену филозофску терминологију, може се рећи, да код Петражицкога „теорија права и морала“ има посла по преимућству са питањима „структурним,“ тј. тежи да опише стварни „скелет“ одговарајућих феномена. Таква теорија с неким правом може се назвати „феноменологија“ права и морала, а социологија је само „тумачећа генетика.“

У духу погледа Петражицкога основа свих социјалних процеса је феномен индивидуалне психике, па зато индивидуална психологија има код њега карактер темеља за све социјалне науке. По њему, кључ са објашњење свих појава социјалног живота налази се у изучавању психике поједине човечје душе. Због овога писац се негативно понаша према свима покушајима објективирања социјалнога процеса. Теорије, које виде у социјалном животу, у праву, у држави итд. испољавање неких наиндивидуалних стварности, на пример, објективнога духа, нарочитих социјалних организама итд., по мишљењу Петражицкога, имају „фантастични“ карактер и изграђене су на пројекцији појединих својстава човечје душе „на спољашност,“ на преобраћање наших доживљаја у измишљене „субјективне“ стварности, укратко, у то што Петражицки назива

²⁸⁾ Најглавнија дела: О мотивах человеческих поступков, Введение в изучение права и нравственности, СПб, 1905. — Теория права и государства в связи с теорией нравственности, изд. 2-ое. Т. 1—2, СПб, 1909. О њему Е. Н. Трубецкой, Вопросы философии и психологии за 1901 год. У истом часопису за 1903 г. види П. И. Новогородцева, К вопросу о современных философских исканиях, и за 1909 расправу В. Гинцберга, Учение Петражицкого о праве. Упореди књигу Г. Иванова, Психологическая теория права в критической литературе, СПб, 1913. У часопису „Юридический Вестник“ за 1913 (књ. 1, 3, 4) студије Новгородцева и Н. Алексејева, а тако исто студију самога Петражицкога, К вопросу о социальном идеале. Расправе ученика Петражицкога које су изашле у СПб зборницима под заједничким именом „Новые идеи в науке“ у одељку „Новые идеи в правоведении“. Оцену Петражицкога с гледишта нових филозофских погледа, види у мојој књизи: „Основы философии права“ Прага 1924. У будућем излагању ја се придржавам „Теории права и государства“ (социолошке идеје у гл. VI, т. 2).

„пројецирањем“ психичкога у спољашњи свет. На таквом „пројецирању“ основано је учење о праву, као некој „објективној“ појави. У самој ствари у праву не постоји ништа „објективно“, све оно састоји се од пројецираних психичких емоција, тако исто као и држава, коју Петражицки назива „емоционалном фантазмом.“

Петражицки у својим филозофским погледима никако није био „солипсиста.“ Он је признавао реалност туђег „ја“ и мноштво људских психика у реалноме свету. По њему социјални процес слаже се из разноликих односа између људских „ја“, али Петражицком је туђ појам „психичког узајамног утицаја“ у оном смислу о коме се о њему обично говори. Погрешно је мислити, да у додиру с људима једна „психичка сила“ или „воља“ „излази“ из човечје душе, „продире“ у другу душу и доводи је у покрет, како то видимо у судару механичких сила. Психичка веза по Петражицком је то, што се може назвати „обостраном заразом.“ То је једновремено постојање у различитим „ја“ сличних и подједнаких психичких стања, која гоне људе на једна иста спољашња делања и стварају нарочиту врсту координираног понашања, које чини могућим заједнички живот људи у друштву. Слична „обострана зараза“ има строго емоционални, ирационални карактер. За социолошке погледе Петражицкога карактеристична је борба са свима врстама социјалнога рационализма, који верује да у социјалном процесу главну улогу играју свесно постављени циљеви, свесни интереси, паметни рачуни итд. У „зарази“ главну улогу играју емоције разних врста, често потпуно несазнане, које делују мимо свест и вољу. Истина, неке од таквих емоција везане су са одређеним претставама и имају на тај начин „интелектуални састав.“ Међутим то нису претставе свесно постављених циљева и размишљања, већ нарочите „емоционалне претставе“ у којима је емоционални елеменат тесно везан са интелектуалним. Сличне претставе Петражицки назива „акционе.“ Ако се узме у обзир хиљада извршених свакодневних телесних покрета, то их човек само у појединим случајевима врши са свешћу о раније постављеном циљу, тј. говорећи себи: „ето, ја морам из неких рационалних разлога да се умијем, запалим цигарету итд.“ У душу човека не продире ови свесни циљеви, већ неке жеље и хотења сједињена с претставама познатих предмета, на пример хладне воде, мирисних и укусних осећаја, који су везани с пушењем итд. Под утицајем сличних емоција и с њима везаних претстава, човек врши све радње у току дана, почиње с њима дан и с њима га завршава. На тај начин покретачки моменти социјалнога процеса нису утицаји једнога човека на друге људе, већ емоције и акционе претставе. У социјалном процесу не покрећу једни људи друге људе, већ емоционално-интелектуалне идеје. И сама власт човека над човеком постаје могућа због присуства у сопственим актима таквих интелектуалних идеја.

За социјалну теорију Петражицкога важно је још и то, што се по његову мишљењу, те интелектуално-емоционалне мотивације, које имају „масовни карактер и одређују координирано понашање људи у друштву, изграђују у нарочитом процесу, који је несвесан и аналог природној борби за живот и природном одабирању у смислу дарвинизма.“ Једне, мање подесне претставе истискују се дру-

гим, подеснијим претставама. „На тај начин, каже Петражицки, у разним областима социјалнога живота збивају се процеси несвеснога прилагођавања, усавршавања и изграђивања несвесних генијалних продуката: несвесно-генијалне технике самога језика, главнога оруђа процеса који нас интересује, и његових несвесно успешних класификација различитих предмета.“ Социјални процеси изграђују „средњу равнотежу“ човечјега понашања, средње типове индивидуалних реакција на разне догађаје у животу или поступке људи. Ове „средње равнотеже“ калеме се на људе већ од детињства и порекло њихово човеку је уистини „непознато.“

Ма како ми оцењивали изложене погледе немогуће им је не признати необичну оригиналност. Оригиналношћу се и објашњава тај утицај, који је имао Петражицки за време свога живота, утицај, који ће — ми не сумњамо — оставити трага и у будућности.

2. Филозофска реакција против натурализма у социјалним наукама

У руској социологији, као што смо се могли уверити, приметно је преовлађивао натурализам. Сматрало се, да социологија и уопште друштвене науке могу бити изграђене једино помоћу преносења природно-научних метода на област социјалних испитивања. Натуралистички је био и марксизам, натуралистичка и психологија у смислу Петражицкога. Природно је, што се против овога натурализма јавила филозофска реакција, чији су разнолики претставници разним путевима покушавали да се ослободе од притиска природних наука и од подражавања природно-научним методима у различитим областима друштвених наука. Мислим, да сам потпуно правилно одредио дух ове реакције, кад сам 1912 године написао у предговору књиге „Друштвене и природне науке и однос њихових метода“ следеће речи: „Од првих и раних корака социјално-политичке мисли лекари, природњаци и чак математичари претендовали су на првенство да буду учитељи човечанства у решењу социјалнога питања.“ Сумња у то право била је главна тема моје књиге, као и многих других књига, које су пре и после мене написане. Ми смо поставили питање: „Да ли је могућна и како је могућна социологија, као природна наука?“ Писац ових врста одговорио је на питање одречно и тежио је да заснује свој одговор на објашњењу неких основних категорија социјалне науке, које не подлеже натуралистичким одредбама (на пример, појам личности, конкретност „социјалнога“, његов историски карактер).

Филозофска реакција против натурализма изазвала је читав низ социјалних и социјално-филозофских испитивања чији је заједнички циљ било објашњавање специфичног карактера науке о друштву по упоређењу са природним наукама. Диапазан, с којом је испитивана ова тема, био је врло широк. Били су испитани историски коренови идеје „социјалне физике“, почињући са XVII веком (Е. В. Спекторски, Н. Н. Алексејев, А. С. Лапо-Данилевски).²⁹⁾ Дата је критика најјачег и са спољашње стране заснованог покушаја засни-

²⁹⁾ Е. В. Спекторский, Проблема социальной физики в XVII веке, т. 1—2. Варшава 1910 и Киев 1917. Осим моје књиге види такође доле цитирана дела Лапо Данилевскога.

зања ове идеје у марксизму (П. И. Новгородцев и Н. Н. Алексејев).³⁰⁾ Читав низ испитивача подвргао је филозофској анализи идеју „социјалнога закона“ и дао низ огледа о заснивању од стране натурализма узете туђе методологије историје (С. Ј. Хесен, А. С. Лапо-Данилевски, Г. Г. Шпет, Л. П. Карсавин и др.³¹⁾ А. А. Чупров развио је извесну противстављеност „хомографских“ наука „идиографским“ у области статистике, која је од времена Кетлеа била оригинални бедем социолошкога натурализма.³²⁾ П. Б. Струве у својој економској књизи „Привреда и цена“ поставио је социолошки проблем у везу с појмовима социјалнога „реализма“ и „номинизма.“ Питање се сводило на то, да ли постоје у социјалном животу неке „реалне заједничности,“ „универзали социолошког мишљења,“ или су реалне само поједине јединке. Струве се придржава „плурализма“ друштвених форама, свдећи различите типове друштвених веза на три врсте: „укупности“ или агрегати (обична „гомила“); „системи“ или реалне укупности (спајање индивидуа, уједињених узајамним дејством) и, напослетку, „цела јединства,“ или „организми“ (Струве ту убраја државу). У овој подели буквално се обнавља класификација заједничности, коју су изводили стари претставници органске науке о држави у почетку XIX века.³³⁾ Идеју социјалнога „реализма“ и „номинализма“ шире од Струвеа, проводио је Спекторски.³⁴⁾

Укратко речено, то је био расцвет социјално-научне руске мисли, која је у многоне репродуковала западне европске идеје и теорије, али их је оригинално формулисала и освештавала. Руска мисао брзим корацима пошла је својим путем, али није одбацивала и европске путеве. Овом периоду припадају тако исто и огледи састављања оригиналних социолошких и социјално-филозофских система на антинатуралистичкој филозофској бази.

3 Критички идеализам у социологији

Најистакнутији претставник овога правца у руској социологији био је Б. А. Кистјаковски.³⁵⁾ Заједно са својим учитељем, Гергом Јелинеком, он је сматрао да велики део спорних питања у социјалним наукама проистиче из тога, што оне још нису нашле свога Канта. Зато је он и почео своја испитивања од питања социјално-научног сазнања и од методолошких проблема. Критичка методологија социјалних наука угледала је пре свега многостраност предмета

³⁰⁾ П. И. Новгородцев, Об общественном идеале, изд. 2-ое. Берлин 1922.

³¹⁾ S. Hessen, Ueber individuelle Kausalität, 1909. — А. С. Лапо Данилевский, Методология истории, Вып 1—2, Петроград 1917 и посмртно издање 1923. Г. Г. Шпет, История, как проблема логики, М. 1916. — Л. П. Карсавин, Теория истории, Петроград 1919. С марксистичком нијансом: Р. Виппер, Очерки теории исторического знания, М. 1911.

³²⁾ А. А. Чупров, Очерки по теории статистики, СПб, 1910.

³³⁾ П. Б. Струве, Хозяйство и цена, М. 1913. вып. I. Упор. класификацију „јединства“ у Fr. Schmitthenner'a, Ueber den Churunfer und die Aufgaben unseres Zeit in Beziehung auf Stant und Staatswissenschaft, 1 Heft, 1832, стр. 5—6.

³⁴⁾ Е. В. Спекторский, Номинализм и реализм в обществоведении Юрид. Вестник, кн. IX, 1915.

³⁵⁾ Th. Kistiakowski, Gesellschaft und Einzelwesen, Brl. 1899, Б. А. Кистьяковский, Социальные науки и право, М., 1916.

социјалних наука и разноликост путева, по којима оне морају ићи. Друштво је један невероватно сложен предмет, сложен из различитих планова постојања, зато никакав монизам и није могућ у његовом изучавању. Отуда следује методолошки плурализам у социјалним наукама, који заступа ова школа. У његову заснивању, Кистјаковски је урадио, можда, више него Јелинек, који је само у општој форми бацио поменути идеју. Положивши јој темељ у своме раноме делу које се појавило на немачком језику („Друштво и јединка“), Кистјаковски је у својој последњој великој књизи („Социјалне науке и право“) установио четири главна метода, који су нужни за сазнање државе: метод историско-политички, социолошки, психолошки и филозофско-идеолошки. У овом тумачењу социологија престаје бити нека универзална наука. Она се преокреће у један од метода. Главне црте социолошкога метода одређују се тиме, што је он метод каузални и генетички. Целокупно и потпуно знање социјалнога објекта може се постићи само после примене свих различитих методолошких путева, које је утврдио критички плурализам.

Кистјаковски је дефинисао друштво као врсту психичког обоностраног утицаја међу људима. Међутим, та околност што друштвене појаве немају никакве „супстанције,“ поред те која се испољава у животу посебне човечје личности, ни у коме случају не преобраћа друштвене појаве у индивидуално-психолошке (како је мислио Петражицки са својом школом). Психичко узајамно дејство, како учи Кистјаковски, условљава у свести сваког појединог човека низ стања, која имају потпуно друкчију природу него индивидуална преживљавања човечје душе. На тлу индивидуално-психичких појава јавља се на тај начин сасвим нарочити свет социјалнога бића, слично улози како се јавља психички свет на основи физичкога бића. Да бисмо схватили особитост овога новог света, довољно је да се потсетимо на то, да утицај на нашу душу туђега осећања или туђе воље има сасвим друкчији карактер од утицаја утисака физичкога света, на пример, дивнога предела који нас окружује. Посебно ово треба рећи и о вољним утицајима. Човек искључиво и једнострано утврђује своју вољу у односу на спољашњу природу, али он је склон да скрати и обузда своје вољне импулсе при сусрету с другим човеком. Као пример Кистјаковски наводи „заповест“ једнога човека другоме. У резултату заповести воља може бити уопште угашена и умртвљена. Даље, потребно је нагласити утицај гомиле и „масе“ на поједину човечју личност. Масови живот нагони човека да одлучно промени линију свога индивидуалнога понашања, израђује у човеку сасвим друкчији карактер. Друштво се, говори Кистјаковски и састоји из таквих „узајамних утицаја,“ који се свде на промену индивидуалне свести у човеку. Међутим, „положај места“ социјалних појава продужује да живи и по Кистјаковском у индивидуалној души. Зато је он против оних социолошких учења, која приписују „социјалноме“ нарочиту природу, која постоји мимо субјекта. Објективно социјално нераздвојно је од односа индивидуално — психичкога, иако се у последњем не раствара без остатка. Органска теорија друштва откида „социјално“ од психичкога и у томе је њен недостатак; психолошка теорија пати од супротнога недостатка, растварајући „социјално“ у индивидуалном.

По Кистјаковском социјално поседује нарочиту реалност, која није ни физичка, ни психичка. Он одбацује распрострањено мишљење, по коме постоје само две врсте реалних предмета, две реалности: реалност телесног света и реалност психичких преживљавања. Од ове претпоставке полазио је Петражицки, као аутор психолошке теорије права. Супротно Петражицкоме, Кистјаковски је спроводио гледиште, које тврди мноштво реалности. Постоји, учио је он, још и реалност „културних добара,“ која је нематеријална и непсихичка. Никоме не пада на ум, на пример, да одриче објективну реалност литературе и поезије. Литерарни производи налазе се „у нама“ у неком смислу, али се они не могу идентификовати са реалношћу обичних психичких преживљавања. Литература је у исто време и „изван нас,“ у књигама, у историји књижевности, укратко речено, у објективним вредностима културе. Такву реалност има тако исто и објективно право. Право, по Кистјаковскоме, није само норма, како уче нормативисти. Немогуће је „што је потребно“ или норму безусловно противставити бићу. Неправилно је на предмет сваке етике, чак социјалне етике, гледати као на нешто искључиво задато, што је потребно да буде. Пре свега само емпириско биће делом бива не само дато, већ и задато. Емпириско биће је вечно покретљиво, рађа се, постаје, јесте само могуће, само жељено. С друге стране, и „што је потребно“ јавља се у стварним формама, појављује у облику етичких решења, реализује се у акцијама. Из задатог оно се увек преобраћа у дато. Ова област *остваренога морања* претставља нарочити свет културе, који се уздиже упоредо са светом природе и прераста га. Свет културе састоји се из низа отеловљених, материјализованих вредности, из система објективираних производа човечјег духа. У једним производима културе материјални елеменат чини битни део, на пример, у архитектури. У другима он је мање важан, на пример, у музици. Реалност права, каже Кистјаковски, „треба поставити на средину између реалности производа културе и живописа, с једне, а производа литературе и музике, с друге стране. Али ипак мора се признати, да је право ближе реалности прве врсте културних добара, неко другој. Свакако је јасно, да право не може постојати без супстанцијалних елемената друштвене организације, који чине његов нераздвојни део.“

4 Идеја социјалне филозофије

У филозофским круговима нашим било је доста раширено мишљење, да основна и врховна социјална наука није социологија, већ социјална филозофија. У новије време ово мишљење изразио је врло сликовито С. Л. Франк.³⁶⁾ „Социологија, каже он, и поред велике количине литературе, још нема тачно одређен предмет, ни опште признате методе и научне традиције. Досад, у суштини говорећи, не постоји социологија као одређена наука.“ Овај неуспех, по мишљењу аутора, следује из природе самога предмета социологије. Сазнање друштвеног живота има карактер *самосазнања човеком самога себе* и тај, ко види у сазнању друштвених појава само једну њихову објективну страну (објективни предмет, који сазнаје пози-

³⁶⁾ С. Л. Франк, *Духовные основы общества*, Париз, 1930.

тивна наука), тај затвара себи пут у дубину — а овде, у овој дубини, и налази се биће друштвенога живота. Франк не одриче, да се може изучавати и спољашња, „предметна“ страна друштва, али мисли да она ни из близа није главно у социјалним појавама. Треба подвући, да се ово позивање у „дубину“ никако не тумачи у смислу психологизма. Јер и психологија је наука „предметна“ и позитивна Франк неће да каже, да се биће друштва открива у дубини непосредних преживљавања, која су нам пре свега приступачна у религији, етици и уопште, у непосредности унутрашњег духовног (а не душевног) живота.

Франк је књигу написао у емиграцији, откинут од Русије. Али се она ипак, по своме општем духу, у целини односи на онај круг идеја који смо раније одредили као „философску реакцију против натурализма“ у социјалним наукама. Франк сматра, да је главна тема социјалне филозофије питање: „шта је друштво, какав значај оно има у животу човека, у чему је његово право биће и на што нас оно обавезује.“ Франк биће друштва види у неком полазном, првобитном јединству међу људима, које једино и чини могућним саму појаву додира са људима, везе њихове. Та веза никако се не може претставити као сусрет два „првочетна и довољна собом „ја.“ Ако би таква „ја“ стварно постојала, онда она никад не би могла доћи до сусрета са другим „ја“. Да би некако дошло до сусрета са туђом свести, потребно је имати појам „не мога „ја“. Кад оно отсуствује, онда то, што се назива „туђом свести“ не може се усвојити као „ја“; оно се усваја, као мртви објекат или у крајњем случају, као понављање мога „ја“, а не као „туђе ја“. „Туђе ја“ није дато изван мене, већ је од искона присутно мојој унутрашњости. „У сваком додиру, каже Франк, не врши се просто укрштање два зрака, који иду супротним правцима, у сусрет један другоме; у самом пролазном сусрету два ока остварује се нека циркулација једнога живота, нека заједничка духовна циркулација“. Зато други човек или „ти“ је неопходна корелација мога „ја“. Без „ти“ „ја“ не може се замислити. По мишљењу Франка, само „ја“ констатује се актом диференцијације, која преобраћа неко сливено духовно јединство у везу „ја“ и „ти“ која је у узајамном односу. Ово прво јединство Франк изражава помоћу појма „ми.“ „Ми“ никако није „производ“ добијен умножавањем „ја“. „Ми“ је прво јединство првога и другога лица, јединство „ја“ и „ти“. „Ми“ је нека примарна категорија личног човечанског, па због тога и социјалнога бића. Ма колико важна била за лично биће човека подела на „ја“ и „ти“ или на „ја“ и „они“, таква подела је могућна само на основи вишег, јединства „ми“ које га обухвата. Такво јединство Франк назива „унутрашњим, надемпирским слојем друштвености“ или „саборности“ и разликује га од површнога спољашњег слоја друштвенога бића, од „друштвености“ у ужем смислу те речи.

Франк не одриче постојање законитости у друштвеном животу. Упоредо са законима реално-емпириским он указује на постојање „идеалних“ законитости, које проистичу из самога логички-предметног садржаја друштвенога бића. Тако, на пример, из самога појма друштва већ следује, да оно мора имати неки поредак. Констатовање ове чињенице јесте утврђивање „закона“, али не емпи-

риског, већ идеално логичкога закона. Конкретно-емпириске законитости осветљавају питање о томе под утицајем каквих општих услова ова идеја поретка добија у овом или оном друштву овакву или онакву конкретну форму. Франк, даље, разликује законе телеолошки — органске, које човеку прописује природа, тако да кад се они не испуњавају, онда друштву прети смрт. Писац не верује напослетку у постојање закона друштвене еволуције или прогреса, у који су веровали позитивисти. У учењу о друштвеном идеалу Франк се ближи П. Н. Новгородцеву, налазећи да је идеја „утопије земаљскога раја“ лажна идеја. Такве утопије, место очекиваног раја, доводе до утврђивања пакла на земљи. Могућ је само релативан историски идеал, али он се мора управљати по општим принципима, који следује из природе друштва. Франк види ове принципе у начелу служења, солидарности и духовно просветљеној слободи, друштвеној хијерархији и једнакости.

Франково учење о „саборности“ води нас правце руској религиозној социологији, која претставља нарочиту тему и о којој ћемо рећи неколико речи.

III

У закључку ја ћу прећи на неке новије правце у руској социјалној мисли, која се јавила у оним круговима, који су напустили Русију и били принуђени да продуже свој рад у различитим државама садашње руске дијаспоре. Међународно признање, које имају неки од ових праваца, само нас може уверити, да су тражења руских социолога и социјалних филозофа била врло плодносна.

1. Руска религиозна социологија

До ње нас доводе већ неке идеје, које је изрекао С. Л. Франк. Реч је о идеји саборности или „екуменичности“, која у новије време служи као предмет интересантне међународне социолошке дискусије.³⁷⁾ Коренове ове идеје, тако исто као и уопште руске „религиозне социологије“ треба тражити код славенофила, у познатим размишљањима В. Хомјакова о појму цркве, а тако исто и код Вл. Соловјова. У овом кругу идеја и сазрео је појам о најсавршенијем друштву, које мора да служи као образац сваке друге социјалне организације, друштву које је оличено у идеји Цркве. Наглашавамо, да овде развијена учења имају не само богословски и конфесионални смисао, она имају и чисто социолошку страну, која може да се изучава без примене на неку вероисповедну идеју. Од новијех теолошких испитивања идеју саборности нарочито је истакао С. Булгаков. По њему, саборност је својство друштва, које има карактер духовнога организма а у коме су чланови везани особитом једно-

³⁷⁾ Упор. S. Boulgakoff, *L'ortodoxie*, Paris, 1932. Од многих књига Н. Берђајева, социјално-филозофских проблема се тичу: *Философия свободного духа*, т. 1—2, *Я и мир объектов, Дух и реальность* и издате су последњих година у Паризу. Преведене су на многе језике. — Л. П. Карсавин, *О личности*, у *Commentationes ordinis philologorum universitatis lithuanae*, V, 3. Kaunas, 1929. С. Sweitlinsky, *La Conception sociologique de l'Oekumenicité dans la pensée russe contemporaine*, Paris 1938. — *Social teaching in modern Russian orthodox Sociologie*, Evanston, 1934.

душношћу, само та веза није спољашња, већ унутрашња — духовна. Основе овога друштва не треба тражити у емпириској социјалној свести, већ у некој „надсвести,“ која се рефлектује у емпириској души. У таквом друштву „ја“ има корен и засновано је у „ми“. Други руски религиозни филозоф, *Л. П. Карсавин*, назива такво савршено друштво „симфониском личношћу“ и образац његов гледа у хришћанском учењу о тројичности Божанства. Најзад, овамо спада учење *Н. А. Берђајева* (који је најпризнатији и најчитанији филозоф за границом и који је превен на све језике) о два форма друштвености: „саопштења“ (*communauté*) и „везе“ (*communio*). Прва помишља на разједињеност и немање везе различитих „ја“; друга означава „узајамно здруживање“, истинско сједињење једне душе с другом, пријатељство и сливање у љубави. За разлику од других религиозних филозофа, Берђајев одриче, да се истинска веза отеловљује у видљивој Цркви, која је сва изграђена на спољашњој симболици, на томе, што Берђајев назива „социјална објективација.“ Означене идеје подргавају се оштрој критици у круговима римокатолика, а признају се у учењима „хришћанске социологије“ код Енглеза.

2. Учење о културно историским типовима

Његове историске коренове такође треба тражити код славенофила. Славенофилство, по главним својим задацима, било је покушај да се формулирају нарочите црте словенскога света, као самосталнога културно-историскога типа. На земљишту славенофилства постало је познато учење Данилевскога о „културно-историском типу“ — учење, које је претходило доцнијој Шпенглеровој идеји културне „морфологије“ и делимично неким идејама немачких историчара (на пр. учење *Е. Мајера* о „културним круговима“, разлика између културе и цивилизације *М. Вебера*). Оригинално развиће учења о „културно историским типовима“ је евразијство. *Евразијство* је истакло читав низ нових појмова, чији се социолошки карактер не може оспоравати. Ту, на пример, долази појам „културнога света“ и с њим везано учење о мноштву културних типова, о развићу, растењу, опадању и умирању култура, учење које је развио *Н. С. Трубецкој* једновремено са Шпенглером али потпуно независно од њега.³⁸⁾ Даље, *П. Н. Савицки* је истакао појам „место развића“ те спољашње културне средине, која показује велики утицај на сву структуру дате културе. Евразијанству су пребацивали понекад нарочито „географски“ материјализам, који све културе хоће да сведе на географски фактор, што није тачно, пошто евразијство има задатак да утврди структурну законитост између различитих саставних делова културе, а не да утврди неки социолошки монизам. Није узалуд подвући, да појам „место развића“ узима од евразијства и неутрални историчар руске културе *П. Н. Миљуков* (у последњем издању својих „Нацрта историје руске културе“).

³⁸⁾ *Н. С. Трубецкој*, Европа и человечество, София, 1920 и К проблеме русского самопознания, Париж 1927. *П. Н. Савицкий*, Россия особый географический мир, Прага, 1927 и Географические особенности России. Осим њих, евразијске идеје развијане су у периодичним издањима: у „Евразийском Временике“, „Евразийской Хронике“ и др.

Тежња да се утврде „синохронички типови“ структурног карактера навела је *Н. С. Трубецкога* и *Р. О. Јакобсона* да установе особиту типологију језика, којима говоре народи који насељавају евразијско „место развића“.³⁹⁾ То је било оригинално откриће, о коме се доста говорило у области савремене лингвистике. Напоследку, у теорији државе евразијски утицај довео је до стварања нарочитог социологизма, који спроводи писац ових врста као супротност јуридизму.⁴⁰⁾

С његове тачке гледишта, теорија државе мора престати да се идентификује са теоријом државнога права. Формални услов таквога савлађивања јуридизма јест увлачење у орбит испитивања државне теорије свих могућих држава са различитим културама, а не ограничење поља испитивања на „правну“ државу новог времена. Теорија државе мора бити, напоследку, ослобођена од политичких утицаја којима је она препуњена у својој прошлости. Она мора постати „теорија“ а не скривено прибежиште разних политичких принципа и норми. Напоследку, у области изучавања руске историје, евразијство је извршило смотру улоге „туранскога елемента“ у њој.⁴¹⁾ Ако је утицај овога елемента био унеколико и преувеличан од стране евразијства, мучно се може одрицати следеће: у садашње време руска историја не може се изграђивати без узимања у обзир истинских утицаја, чија се улога од ранијих историчара није довољно оцењивала.

3. Новији правци

Остаје ми да кажем неколико речи о неким новијим правцима у социологији, који се само са извесним ограничењем могу назвати „руски“. Њихове претставници, будући исељеници из Русије, утолико су се аклиматизирали на страном тлу, да их већ с пуним правом можемо убројати у претставнике иностране социолошке школе. Али више од свега то је значајно, што и поред све аклиматизације, они продужују да носе собом многобројне утицаје, које су претрпели од руске социјалне мисли. Још више, руске традиције су им у многоме помогле да се истакну у иностраној науци и да заузму видне положаје, које они сад заузимају. Ја ћу навести два руска социолога, професора Харвардскога универзитета, *П. А. Сорокина* и професора Штразбуршкога универзитета *Г. Д. Гурвича*.

Први носи традицију рускога емпиризма, позитивизма и социјалнога натурализма. Будући ученик Петражицкога, он се потпуно ослободио од крајности његова психологизма, али је сачувао многе његове утицаје, тако исто као и утицаје руске позитивно-научне мисли уопште.⁴²⁾ Сорокин сматра индуктивни метод за једини пра-

³⁹⁾ Упореди о томе студију Савицкога, в »Monde Slave«, 1931, Т. 1, стр. 364 и студију Исаченка, у »Orient und Occident«, Heft 17, Leipzig, 1934.

⁴⁰⁾ Н. Н. Алексеев, Теория государства, Париж, 1931.

⁴¹⁾ Упор. Г. В. Вернадский, Начертания русской истории, Прага, 1927 и Опыт истории Евразии, Прага, 1934.

⁴²⁾ П. А. Сорокин, Система социологии, т. 1—2, Петроград, 1920—1921 (Српски превод с енглеског од д-р Иконића), Елементы социологии, 1921; Категория должного и ее применимость к общественным явлениям, Юрид. Вестник, 1917. Његова студија о социологији П. Л. Лаврова штампана је у „Сборнике статей в память Лаврова“, Петербург, 1922.

воверни метод у социологији. По мишљењу Сорокина, само је помоћу њега социологија могла ући у ранг правога научнога знања. Писац се одлучно бори против свих спекулација у социјалној науци, нарочито против увођења у њу метафизике и непотребне филозофије. Социологија мора да базира на посматрању чињеница и на проналажењу узрочних веза. По мишљењу Сорокина, у савременој социологији има много „неплодних цветова“ као и свакога „корова“. У „коров“, он рачуна пре свега различита вредносна суђења и оцене. Аутор је одлучно противан зближавању вредносних суђења са научним суђењима. По њему, идеја „објективне вредности“ је уистини празан звук. Он у целини живи у претставама, које је изврсно био формулирао Михајловски, да је свака вредност субјективна. Али, у исто време, он је и против „субјективнога метода“ у социологији. Задатак науке је да изучава оно што постоји, а не оно што треба да буде. Оцене не улазе у њен садржај. У одређењу бића социологије, Сорокин дословно следује Петражицкоме. Он се користи следећом „теоремом“, коју је формулирао Петражицки: ако постоји n врста сличних предмета, онда теориских наука о овим предметима мора бити $n + 1$. У самој ствари ако једна наука изучава разред предмета А, а други разред Б, онда упоредо с ове две врсте дисциплина, које изучавају А и Б, мора да постоји још једна родовска, која изучава А и Б као чланове општега рода, њихове заједничке црте и њихове односе. Појмљиво је да таква наука, која изучава и културу, и географију, и становништво, и економију, и историју, и право, и државу итд. јесте нека универзална наука, неке врсте стара антропологија, која претендује да изучава дословно све што се односи на човека. Тако и социологија мора да изучава све, што се односи на друштво. Овде је руски позитивизам спојен са американском терминологијом, која има наклоност да зове „социологијом“ сваку науку која се односи на друштво. Ова неомеђеност социологије ограничава се у Сорокина тиме, што је он социологији поставио неке специјалне циљеве. Социологија је позвана да изучава односе између различитих разреда социјалних феномена (на пример, између религије и економије, између породице и морала итд); даље, односе између социјалних и несоцијалних феномена (географских, биолошких и др.); и напослетку, карактерне црте свих социјалних феномена уопште. На утврђивање ових разноликих односа, врло често уз помоћ статистичкога метода, своди се огроман садржај нових Сорокинових радова, који изненађују обиљем материјала и великим знањем у свима областима живота.

Супротно Сорокину, Гурвич је чувар руских филозофских традиција.⁴³⁾ Он се истакао својим радовима у области „социјалнога права“, који не припадају социологији у ужем смислу те речи. На

Sorokin, Les théories sociologique contemporaines, Paris, Payot, 1938 и Système de sociologie, Paris. Нису ми била при руци америчка издања П. А. Сорокина.

⁴³⁾ G. Gurvitch, L'expérience juridique et la philosophie pluraliste du droit, Paris, 1935 (социологија на стр. 83). Истога: Morale théorique et science des Moeurs, Paris, 1937, Essai d'une classification pluraliste des formes de la sociabilité, Paris, 1938. У доследном излагању моме у тексту имам углавном у виду: G. Gurvitch, Essai de sociologie, Paris, 1938.

социолошке теме прешао је релативно недавно. Он задатке социологије своди на три основе: 1) На утврђивање самих социолошких чињеница и на њихово издвајање из шаренила стварности. Овде се код Гурвича напипавају трагови утицаја „феноменолошке школе“ (Хусерл). 2) На свођење ових чињеница на „типове“, то што он назива „типологијом“, као знања која се налазе између тоталне индивидуализације у историји и између доследних генерализација номотетичких наука. Гурвич овде има у виду све што је урадила филозофска реакција против натурализма (упореди тај одељак). 3) На увођење социолошких чињеница и типова у „ансамбл“ социјалног живота конкретног друштва, на утврђивање узрочних веза и генезе ових чињеница. Код Гурвича методолошки плурализам кантоваца прелази у онтолошки плурализам, у учење о мноштву *форама социјалнога бића*. Гурвичева оригинална мисао је та, што он у извесном, нарочитом смислу рехабилитује метод атомизације социјалних појава, који је код нас осуђен у социјалној физици XVII века (Спекторски, Алексејев, Лапо Данилевски). Он се у социологији позива чак на примере савремене микрофизике, која изучава специфичну природу првих елемената ствари. Гурвич мисли да стари атомисти, врсте Хобеса, нису били у праву само у томе што нису успели да пронађу истинске елементе социјалног живота. По његовом мишљењу постоји права социјална микросоциологија, којој противставља макросоциологију, постоје прави социјални елементи. То су главни „ типови социјабилности“, који се могу у социјалном ансамблу спојити међу собом у разнолике целокупности. То су различити начини спајања људи у друштвену целину. Њихова класификација, коју је Гурвич израдио, није без интереса и несумњиво рефлектује на себи утицаје руске социјалне филозофије и религиозне социологије. Главне друштвене форме, по Гурвичу, деле се на две главне врсте: на „социјалност спонтану“, или непосредну (то, што Франк зове саборност) и на социјалност која је вештачки организована. Прва се дели на две врсте: на социјалност, која је образована узајамним прожимањем свести, и на социјалност, која је основана на неком спољашњем односу њиховом, на подударању по узајамном дејству. Само у првом основном разреду (у „спонтаној“ социјалности) човечанска „ја“ заснована су и имају корен у „ми“ (сасвим као код Франка). У другом разреду, они су првобитно подељени. Главни раздели социјалности, која је основана на узајамном прожимању јесу они типови социјалних веза, који се зову „масом“, „задругом“ („*communauté*“) и саборношћу („*communión*“) (упореди Берђајева). Међутим, и поред неке сличности са руском социологијом, класификација Гурвича разликује се од ње, што типови које је она обележила немају карактер *вредности*, нису распоређени у извесној вредносној хијерархији, као што видимо код различитих руских социолога и социјалних филозофа. Осим тога, Гурвич је мишљења да је његова класификација израђена на принципу радикалног емпиризма, док конструкције руске социјалне филозофије имају јаван метафизички и социјално-филозофски смисао.

С рукописа превео
Мил. Р. Мајсторовић

Проф. Д-р Николај Лоски

Руска филозофија у XX столећу

Руска филозофска мисао XX в. претставља значајну културну појаву, која има вредност не само за нас Русе него и за духовни развитак других народа. Прво да расмотримо литературу из *гнозеологије (теорије сазнања и логике)*. За руску филозофију карактеристична је у овој области већ давно започета борба против гнозеологизма и иманентизма, који су доскора били јако раширени у западно-европској, нарочито пак у немачкој литератури. Речи „гнозеологизам“ ја означујем тенденцију да се емпириски дата реалност дедуцира из сазнања и мишљења. Такав карактер има новокантовство, иманентна филозофија, трансцендентални идеализам Рикертове школе, трансцендентални идеализам Коенове школе и др. Гнозеологизам условљава и методу филозофирања и садржај тих филозофских учења о свету. Са стране методе он се карактерише уверењем да је гнозеологија *основна наука*, темељ свега филозофског, а уједно с тим и научног сазнања. Што се пак тиче садржаја учења о свету, гнозеологизам води идентификовању сазнања и бића, али тако да *приоритет* припада сазнању, пошто биће испада зависно од свести која сазнаје. Метафизика (онтологија) овде или се негира, или се губи у гнозеологији, или се пак идентификује с логиком (на пр., код Шупеа, Коена, Хусерла). Гнозеологизам готово увек прати иманентизам, тј. учење да биће које се сазнаје не постоји друкчије него у свести која сазнаје, јер зависи од ове потпуно или неком својом страном.

У руској филозофији има доста претставника гнозеологизма и иманентизма. Међу њима се нарочито истиче утицајем и дугогодишњом педагошком и литерарном активношћу професор Петроградског универзитета *Александар Иванович Веденски* (умро 1925 год.). Он је претставник нарочите гране новокантовства коју он зове „логизам“. Гнозеологију, као науку о *границама* људског сазнања, он заснива на логици доказивања општих синтетичких судова.

Непосредна констатација чињеница искуства, каже Веденски, може да оправда само појединачне или партикуларне судове. Према томе, оправдање *општег* синтетичког суда није могућно друкчије до путем *закључка*. Међутим, закључивање које заснива општи синтетички закључак треба да има међу својим премисама *бар један синтетички суд* (чак и код идуктивних закључивања закључак следује не директно из појединачних опажања, него из њихове комбинације са принципом једнообразности природе).

Из овога јасно је да систем сазнања, који у себи садржи синтетичке судове, може да се изграђује и развија само под претпоставком да у његовом основу лежи неколико општих синтетичких судова, *апприорних*, тј. који нису доказани, нити се могу доказати, који су узети у систем сазнања због њихове подесности да служе као последњи основ научног сазнања. Заједно са дефиницијама (које Веденски, следујући Канту, сматра за аналитичке судове) и чињеницама искуства, апприорни судови служе као основ закључивањима која дају у закључку нове опште синтетичке судове.

Какве предмете ми сазнајемо путем тих закључивања? На ово питање проф. Веденски одговара, полазећи од свога учења о *логичкој* вези и своје теорије о закључку, која је изграђена на основу тог учења. Логичка веза (веза између субјекта и предиката аналитичког суда, као и веза између премиса и закључка), каже он, јесте веза коју траже закони противречности и искључења трећег. Из ове теорије (коју ја зovem *аналитичком*, пошто она схвата закључак као систем аналогни аналитичком суду) следује да су закључци могући само у односу на објекте који потпадају под закон контрадикције. То су, према мишљењу проф. Веденског, само наше претставе. Што се пак тиче *мишљења*, оно није подложно под закон контрадикције (може се, на пр., мислити: округли квадрат и сл.). Према томе закључци су могући само о претставама, о бићу које се јавља (о бићу како нам се претставља). За свет правог бића, за ствари по себи, ми не знамо да ли су подложни закону контрадикције, те зато закључци о њима нису могући. Према томе, метафизика, као наука, неостварљива је.

Оригиналане мисли у новокантовску гнозеологију унео је такође проф. *И. И. Лапшин* (рођ. 1870 год., бив. професор Петроградског универзитета, прогнан из СССР. 1922 год., живи у Прагу). У свом делу „Закони мишљења и форме сазнања“ он развија теорију да су простор и време категорије; даље, истичући да у временској сукцесији објект може да има контрадикторне одредбе, Лапшин покушава да утврди да је *просторност* предмета услов да се на њега може применити закон контрадикције.

У релативно млађој генерацији руских филозофа многострано су заступљени различити облици трансценденталног идеализма. Најважнији су његови претставници: С. Гесен, Г. Гурвић, В. Сеземан, Ф. Степун, Б. Јаковенко, Г. Ланц, В. Саваљски, Н. В. Болдирев и др. Присталица Хусерла је Г. Шпет у делу „Појава и стварност“. О набројаним претставницима трансценденталног идеализма и о еволуцији њихових погледа биће говора ниже, на крају излагања о руској религиозној филозофији.

Као што је речено, оригиналан дух руског филозофирања није заступљен у трансценденталном идеализму, који носи обележје немачког генија, него баш у делима која истичу себи за циљ борбу против гнозеологизма и иманентизма. Гнозеолошко испитивање врши се у тим делима у духу *онтологизма*, како у погледу методе, тако и по садржају. Методолошки то се изражава у синтези гнозеологије са онтологијом, наиме у тежњи да се пронађу услови могућности истине и да се објасне њена основна својства, развијајући уједно учење о сазнању и о структури бића. И у погледу садржаја ова учења имају карактер онтологизма, јер тврде *присуство бића* у сазнању, те уз то истичу приоритет бића пред сазнањем, независност бића од субјекта који га сазнаје. То је могуће само у случају, ако се сазнање постиже путем *интуиције*, тј. путем непосредног увиђања (контемплације) управљеног на предмет у оригиналу

Потенцирано *осећање реалности*, које се противи субјективирању и психологизирању садржаја опажања, изгледа, претставља карактеристичну црту руске филозофије. Још су славенофили, како

је то доказано у чланку *Е Радлова* „Теорија сазнања славенофила“ (часопис Министар. нар. просвете 1916, јануар), развијали учење о непосредном постигнућу реалности, обележавајући ову врсту сазнања термином „вера“. Истим је путем пошао *Вл. Соловјов* (умро 1900 год.). Мистичко сазнање Соловјов, као и славенофили, зове „вера“. Међутим, не треба да нас збуњује тај израз. Под њим не треба разумети субјективно уверење о егзистенцији независне од нас стварности, него *интуицију*, тј. непосредно увиђање (контемплацију) туђе битности.

После Соловјова даље развијање теорије интуитивног сазнања налазимо у делима професора Московског универзитета кнеза *С. Н. Трубецког* (умро 1905 год.) и кн. *Е. Н. Трубецког* (умро 1920 год.). Обојица уче да индивидуа која сазнаје постиже истину путем партиципирања у *наиндивидуалној свести*, коју *С. Н. Трубецкој* замишља као универзалну („саборну“) свест Светске Душе, а *Е. Н. Трубецкој* као *Апсолутну божанску свест*. Обојица сматрају да су чулне чињенице искуства (садржаји осећаја) *трансубјективне*: *С. Н. Трубецкој* то чини на темељу свога учења о *универзалној чулности* Светске Душе, док *Е. Н. Трубецкој* у вези са својим учењем о *Апсолутној свести* као „*конкретној интуицији*“ која је управљена на свеукупност бића.

Независно од низа наведених учења о интуитивном сазнању, која су се развијала у генетичкој међусобној вези, *Николај Онуфријевић Лоски* (рођен 1870 год.; бив. професор Петроградског универзитета; прогнан из СССР 1922 год; сада живи у Прагу), написао је дело „Заснивање интуитивизма“ („Обоснование интуитивизма“) и низ других радова из теорије сазнања. До свога учења о интуицији он је дошао, можда, под утицајем органског схватања света и интуитивизма Шелинга и Хегела („конкретна спекулација“ Хегелова несумњиво је интуиција). Своје учење о сазнању Лоски гради непосредно на анализи свести, показујући при томе да је свест, управљена на спољни свет, *кординација субјекта и објекта*, који су по своме бићу независни један од другог. Захваљујући тој вези, све што се догађа у неком појединачном бићу егзистира не само за њега него и за сва остала бића: *све је иманентно свему*. Сва целокупна стварност, уколико је дата субјекту, дата је у његовој *претсвести*. Према својим интересима и међусобној активности субјекти управљају своје интенционалне акте пажње, спознавања и препознавања час на једне, час на друге елементе у том мору несвесног, те их уздижу у сферу своје свести и знања.

Присталица интуитивизма такође је и *С. Л. Франк* (рођ. 1877 год.; бив. професор универзитета у Саратову и у Москви; прогнат је из СССР 1922 год.; живи у Паризу). У свом делу „Предмет сазнања. О основима и границама апстрактног сазнања“ Франк даје онтологију и гнозеологију у најужој међусобној вези под именом „*прве филозофије*“. Могућност интуиције, као сазнања о бићу које је независно од сазнања, он објашњава тиме што је биће индивидуе укорењено у *Апсолутном* као у „*Свејединству*“.*) Услед тога сваки је предмет *пре сваког сазнања* о њему близак нама потпуно непо-

*) Немачки: All-Einheit. (Прев.)

средно, јер „смо с њим спојени не преко сазнања већ у самом нашем бићу.“ Никакво логички апстрактно сазнање није могуће друкчије него на основи тога свејединства. У ствари, логички одређен објект је објект који је потчињен законима идентитета, контрадикције и искључења трећег, јесте А које је контрадикторно свему „другом“, тј. сваком поп — А. На тај начин одређеност А може да се замисли само као „члан комплекса (А + поп — А).“ Овај однос чланова комплекса не може да се заснује друкчије до целином која се уздиже изнад одређености А и поп — А, која, дакле, претставља *металогичко јединство*, тј. јединство које се не покорава закону контрадикције. Ово је област „подударавња супротности“ (coincidentia oppositorum); тачније, у њој *никако нема супротности*; дакле, „закон контрадикције не обара се овде, већ просто нема своје примене.“ Никаква одређеност не може се издвојити друкчије до из овога свејединства; према томе логичко сазнање „могућно је само на основи овог металогичког сазнања“, на темељу „интуиције јединственог бића“. Логичко сазнање, пошто има посла са елементима издвојеним из целине, има *апстрактан* карактер, те долази у нижи слој бића, који је дисконтинуиран и нема у себи живота; оно је дато у контемплативној интуицији. Све живо биће, које се развија у времену, у облику непрекидног (континуираног) стваралачког постојања спада у област *металогичког*. Ради његовог постигнућа није потребна контемплативна интуиција, сазнање — мисао, већ „живо сазнање“, знање — живот, које се постизава оних тренутака када наше „Ја не само да посматра објект (тј. има га ванвременски) већ и живи њиме.“

После Лоског и Франка млад и талентиран њихов следбеник Д. В. Болдирев (рођ. 1885 год.; био је доцент универзитета у Перму; за време грађанског рата умро у затвору у Иркутску 1920 год.) предузео је посао разрађивања учења о непосредном сазнању бића у оригиналу, називајући тај правац *објективизмом*. Његово је дело „Знање и биће“ остало недовршено; 1935 год. њега је штампала Болдиревљева удова у Харбину са предговором Н. Лоског. У том делу Болдирев је на врло оригиналан начин развио учење о *интензивној величини*, тј. о степену егзистенције предмета, која се мења према удаљености предмета у простору и времену. Друкчије речено, Болдирев тврди свуда присутност ствари — лика у простору и времену у разним степенима, те формулира став: „све постоји у свему“, који има основно значење за „објективизам“ и интуитивизам. Дубинску међусобну везу свих предмета и непрекидан континуитет између њих, који лежи у основи њихове сличности, Болдирев је искористио за своје оригинално учење о *фантазији*, према коме слике фантазије нису субјективне.

Гнозеолошка истраживања у духу интуитивизма објављивана су још у Совјетској Русији у доба када цензура још није забрањивала све што прелази оквир марксизма и материјализма. Тако на пр., у Москви се појавио још године 1926 зборник „Путеви реализма“ са чланцима Б. Бабиница, Ф. Бережкова, А. Огњева и П. Попова. Они зову свој правац *интуитивистички реализам*, истичући при томе сродност руског интуитивизма са енглеско-америчким неореализмом Александера, Аерда, Монтеги-а и др.

Проблемом религијског искуства нарочито се бави Василије Васиљевић Зењковски (бив. доцент Кијевског универзитета, сада професор психологије Православног богословског института [академије] у Паризу), у чланку »Die religiöse Erfahrung«. У свести постоје религијске датости које су неизводљиве и које се могу објаснити једино на основу активности између субјекта и транс-субјективног начела.

Сва набројена онтолошко-гнозеолошка испитивања, одбацујући кантовство и трансцендентални идеализам, узимају ипак у обзир вредне резултате које су постигли ти правци, те их укључују у своје системе, у новој светлости. *Наиндивидуални* карактер свести, *ослобођење од психологизма*, заснивање општости и нужности *синтетичких* судова, истраживање *идеалних* логичких елемената сазнања, испитивање *математичких* облика, што је преко потребно ради заснивања математичке природне науке (на пр., код Франка учење о броју на основи категорије количине, [квантитета], квалитета и релације; код Габриловића у чланку »Über Bedeutung und Wesen der Elementarbegriffe«, теорија квалитета) — сви су ови проблеми обухваћени оквиром интуитивистичке гнозеологије и решавају се у духу онтологизма.

У последње време гнозеологија и метафизика нарочиту пажњу поклањају сфери *металогичког*. Испољавају се два различита третирања ове области. Једно од тих третирања назвао је Е. Н. Трубецкој, у полемици против њега, *мистичким алогизмом*. Њега заступа П. Флоренски, С. Н. Булгаков (у делу „Светлост невечерња“) и Н. А. Берђајев. Оно се изражава у уверењу да наш ум, оштећен грехом, не докучује Јединствену Истину, него увиђа само „одломке Истине међусобно неконгруентне“, нужним начином антиномичне и у себи противречне.

Друкчији став према предметима мистичке интуиције заузимају Владимир Соловјов, браћа Трубецки и Лоски. Садржај мистичке контемплације они не изражавају у антиномичком облику, налазећи да садржај металогичких предмета није подељен у контрадикторно-контрарне елементе, те зато истине о тим предметима могу се изразити у ставовима који су слободни од унутрашње противречности.

У руској литератури из *логике* треба истаћи покушаје да се изгради теорија *несилогистичких* закључака. Одлучну борбу против тежње логичара да се сви закључци на вештачки начин укалупе у облик *силогизма* започео је још године 1880 М. М. Карински (умро 1917 год., проф. Петроградске духовне академије; присталица критичкога реализма) у свом изванредном делу „Класификација закључака“.

Н. Лоски изградио је систем *логике* у вези са својим *интуитивизмом* и *идеал-реализмом*, желећи да доврши дело које је започео Кант учењем о *синтетичким*, а у исто време, нужним (априорним) судовима. Кант је пронашао *синтетички-рационалне* елементе сазнања, категоријалне везе, те је искористио свој проналазак само у заснивању нужности *синтетичких* судова; међутим, у теорији *закључка* остао је на старом гледишту, по коме *закључак* следује из

премиса на основу закона контрадикције. Лоски оспорава то гледиште, позивајући се на то да закључивање проширује сазнање, тј. даје у закључку нова сазнања којих нема у премисама. Из тога следује да је систем закључивања аналоган систему синтетичког суђења, те према томе логичка веза у њему (веза између премиса и закључка) не може да се оснива на закону контрадикције. Везу између разлога и последице, која садржи прелаз од А ка Б које је различито од А, Лоски назива *синтетичком нужношћу следовања*. Такве везе нужног следовања постоје између узрока и последице, између два члана математичке функционалне зависности и сл. Пошто пак биће у оригиналу улази путем интуиције у свест индивидуе која сазнаје заједно са целом својом структуром, онтолошке везе функционирају у свести као логичка веза, као веза разлога и последице између субјекта и предиката у суду, као и између премиса и закључка у закључивању. По овом учењу сваки суд, чак и суд непосредног опажања (на пр., „вода у овом казану кључа“), садржи нужну онтолошку везу (у овом примеру узрочну везу), а уједно с тим — са гледишта свести која сазнаје — и логичку везу разлога и последице. На тај начин, сваки суд, чак и непосредно констатовање искуства, заснован је не само емпириски већ и логички (садржи у себи не само емпириско него и логичко образложење), наиме, подвргнут је *закону довољног разлога*, који се при томе тумачи као синтетички логички закон, док су принципи идентитета, противречности и искључења трећег аналитички логички закони. Закључке дели Лоски у две врсте: у *формално-синтетичке* и *материјално-синтетичке*. У прву врсту долазе закључци (на пр., силонизми) код којих су материјални елементи исти као и у премисама, само је формално-логичка страна нова (нова веза између разлога и последице). Материјално-синтетичким назива Лоски она закључивања чији закључци садрже у себи не само нов формално-логички елеменат, него и појам с новом садржином (такви су сви несилонистички посредни закључци, на пр.: А је веће од Б, Б је веће од В; дакле, А је веће од В).

Као што се руска гнозеологија карактерише интуитивизмом, тако руска метафизика има ове карактеристичне црте: 1) узима за основ стварности *конкретна* начела; 2) садржи учење о *органичном јединству* света; 3) учење о *трансубјективној* реалности чулних квалитета; 4) тврђење да постоји *идеално*, тј. надвременско и натпросторно биће. Према томе, схватање света од стране руских филозофа — који претстављају главну и карактеристичну струју руске филозофске мисли — може се назвати *конкретним идеалом — реализмом*. Дух ове филозофије дубоко се разликује од *апстрактног идеала — реализма* (на пр., Шупе-а, Коена и др.), који се развио на темељу кантовства. Овај правац схвата свет као систем конституисан само апстрактним формама, као што су математичка начела, формални принцип узрочности, форма супстанцијалитета и сл.; он замишља тај систем као врсту категоријалне синтезе, и сл. Међутим, конкретни идеал — реализам схвата све те апстрактне принципе као нешто што је подвргнуто живим конкретним начелима, која стоје изнад њих, наиме замишља их, као облике активности ових начела.

Колико је раширен у руској филозофији конкретни идеал-реализам види се из тога што му припадају: Влад. Соловјов, С. и Е. Трубецкој, П. Флоренски, С. Булгаков, Н. Берђајев, Н. Лоски, Л. Карсавин, С. Франк, Б. Вишеславцев, В. Зењковски, Д. Чижевски, И. Илин. Сродни су духу овога правца такође и претставници конкретног идеализма типа Лајбницевог монадологије: А. Козлов (професор Кијевског универзитета, умро 1901 год.), Л. Лопатин (професор Московског универзитета (умро 1920 год.), С. Алексејев (Аскољдов).

Као највиши услов светског јединства сви набројени филозофи сматрају Апсолутно, док у унутрашњости света његово органско јединство и повезаност одржавају конкретно-идеална надвременска и натприродна начела или металогичка начела. Конкретност идеалних начела од стране руских филозофа схвата се, на пример, на овај начин: Према Соловјову, свако је индивидуално биће сила одуховљена идејом, која је лик Божји, наиме изражај божанског свејединства у једном од његових аспеката. На сличан начин Е. Трубецкој, такође Флоренски и Булгаков, схватају идеју као живо биће уколико је она моменат Софије, Премудрости Божје као „Идеалне личности света“ (Флор. 326). Као све што је живо, идеје, које припадају интелигибилном (умном) свету Софије, имају, по учењу Булгакова, једну реалну страну, оне су оваплоћене; али њихова телесност није груба материјалност, већ укупност чулних садржаја: светлосних, звучних и сл., и то таквих који су пуни савршене лепоте.

Лопатин, Козлов, Лоски, Алексејев (Аскољдов) означавају идеално начело које лежи у основи индивидуе термином „супстанција“, не подразумевајући под њим ни апстрактни принцип јединства, ни Кантову категорију супстанције, већ живо конкретно биће. Нарочито су много учинили Козлов и Лопатин да би доказали да душевни живот има супстанцијалну основу. Лопатин, осим тога, у низу расправа даје ванредно јасно тумачење везе између супстанције и њених испољавања у времену, те на тај начин отклања замерке против тог појма од стране оних који не могу да схвате како се може измирити непроменљивост супстанције са променљивошћу њених манифестација.

Лоски примењује учење о надвременском и натпросторном карактеру супстанцијалног агенса на решење проблема о континуитету и прекидима његових манифестација у времену; затим у теорији о корелативности просторних и временских садржаја бића; у теорији о условима могућности интуиције, памћења и др. У делу „Слобода воље“ полази од учења о Ја као конкретно-идеалном металогичком начелу, које се не може изразити у апстрактним појмовима, шта више, неупоредљиво је с њима: стваралачка је моћ Ја суперквалитативна (изнад квалитета); вршећи акције у времену и простору, Ја ствара квалитативно одређене садржаје реалног бића (реалности); дакле, Ја детерминира догађаје, али се не детерминира од њихове стране, пошто они не садрже у себи никакве стваралачке моћи. Ја, као металогичко начело, не зависи од свога емпириског карактера: стваралачки вршећи одређене акте, Ја изграђује свој емпириски карактер, али увек остаје способно да га и преради. Го-

сподарење Ја над својим манифестацијама у простору и времену јесте *формална слобода*, као услов могућности доброг или рђавог владања. Ако пође путем добра, наиме, путем јачања љубави према Богу и свим његовим створовима, Ја постиже све већу позитивну *материјалну слободу*, тј. све већу моћ стварања.

С. А. Алексејев, који, како изгледа, примењује појам „изнад времена“ само на Бога, развија оригинално учење о врстама, одн. облицима времена: осим нашег времена, у коме нови садржаји бића потискују старе, он тврди да је могућ поредак у коме прошлост не ишчезава већ живи поред нових садржаја, који стално расту.

Кад се узме у обзир дух конкретног идеал-реализма, који прожима руску филозофију, онда се мора признати да се нису случајно баш у руској литератури појавила три одлична дела о Фихте-у и Хегел-у, која откривају конкретан карактер учења тих филозофа. Прво дело, „Етика Фихте-а“ припада Б. Вишеславцеву (бив. доцент филозофије права на Московском универзитету, сада је у Паризу), који је проучио конкретну етику Фихте-а у последње доба његовог филозофирања. Друго је дело Г. Д. Гурвића (сада професор универзитета у Штрасбургу) »Fichtes System der konkreten Ethik« (1924); он разликује у Фихтеовом развоју три ступња: 1) панлогички морализам, 2) ирационалистички романтички морализам, 3) чисти морални спиритуализам. Треће дело („Хегелова филозофија као конкретно учење о Богу и човеку“, Москва, 1917) написао је И. А. Илин (бив. професор филозофије права у Московском универзитету, прогнан из СССР 1922 год.). Писац је показао како је погрешно врло раширено схватање да је Хегелово учење систем апстрактног панлогизма, те утврђује да је идеја код Хегела *конкретно начело*, а да је конкретна спекулација *интуиција управљена* на конкретно-идеално биће. Програм оригиналне обраде етике у духу конкретног идеал-реализма скицирао је Д. Чижевски у расправи „О формализму у етици.“

Код свих споменутих метафизичких расправљања испољава се поштрено осећање за *унутрашње везе* између елемената светског бића. Трансцендентални идеализам у Немачкој пажљиво је проучио односе који чине услов могућности математичке природне науке, објаснио њихову *идеалну природу*, те је на тај начин оборио механистички-материјалистичко схватање света и утврдио постојање *духовне основе стварности*. У томе је његова заслуга. Међутим, он је извршио тај задатак у духу апстрактног идеал-реализма: зато је редуцирао духовне основе стварности на укочене форме и законе. *Конкретни* идеал-реализам руске филозофије дубље продире у светску структуру, те налази интимније, присније односе између појединих страна бића. Он истиче на прво место *унутрашње живе везе* између саставних делова стварности, на пр., љубав као извор примања од стране личности нижег реда садржаја који се налазе у бићу личности вишега реда (народа, човечанства, Бога). Акцептирање таквих живих основа јединства света не води одбацивању апстрактних идеалних форми које је пронашао трансцендентални идеализам. Конкретни идеал-реализам води о њима рачуна (на пр., у системима В. Соловјова, браће Трубецкој, Лоског, Франка); међутим, он их схвата као облике активности конкретних духовних

основа потчињене конкретно-идеалним начелима. На тај начин светска целина добија много пластичнији карактер него у излагању апстрактног идеал-реализма.

Појам јединства многих бића, наиме појам супстанцијалног јединства, обележен изразом „једносушности“ (хомоусија, рус. „јединосущие“), који је израдила хришћанска догматика у примени на Божанско Тројство, узима Флоренски (рођ. 1882 год., професор Московске духовне академије, сада у прогонству негде у северној Русији) такође и у основ свога учења о светској множини. Теолошки спорови IV века о супстанцијалној сличности (ὁμοούσια)* и супстанцијалном идентитету (ὁμοούσια, „једносушности“)** по Флоренском, имају битни значај за свеукупно наше схватање света. „Рационалистичка хомоусијанска филозофија“ дозвољава само генеричку (родовну) сличност многих бића, затварајући свако од њих у мртвој подвојености; напротив, „хомоусијанска“ филозофија јесте филозофија стваралачког полетног акта личности, која путем љубави излази из себе и постиже идентитет са другим бићима. „Крајња је мета љубави: да двоје буду једно“ (finis amoris, ut duo unum fiant). Љубав која води поистоветовању два бића, разуме се, није субјективно-психички процес, него је „супстанцијални акт који прелази са субјекта на објект и који се ослања на објект“ (стр. 75); тај акт онтолошки преображава бића која се међусобно воле. Такво је савршено пријатељство; оно води потпуној једнодушности између два бића (431), ствара од њих нову духовну суштину. „То апсолутно пријатељство јесте гледање себе кроз свога друга у Богу“ (458).

Не само пријатељство између два бића него и свака права љубав није могућа без учешћа Божје моћи: „волећи, ми волимо преко Бога и у Богу“ (84), јер је за љубав неопходно потребно савлађивање граница своје усамљености и улажење у нову стварност, где на свему лежи сјај лепоте. Ослањајући се на дела великих аскета (Макарија Великог, Исака Сирина и др.), затим на записе пустињака као и на уметничка дела, Флоренски нарочиту пажњу поклања лепоти света у коме живи човек који је своју усамљеност савладао путем љубави. Пред умним (духовним) погледом аскете открива се „вечита и света страна сваке ствари“ (316), све што је створено он гледа „у праизворној лепоти која триумфује“ (310); „код њега се потенцира осећање природе“. „Све што ме окружује гледао сам у дивној лепоти: дрвеће, биљке, земља, птице, ваздух, светлост — све као да ми је причало да постоји за човека, да сведочи љубав Божју према човеку; и све се моли, све опева славу Божју“ (317). „Аскетика“, каже Флоренски, ствара не толико доброд, колико прекрасног човека, те карактеристична особина светих аскета није доброта већ духовна лепота, лепота која зрачи светлост која заслепљује, а која никако није приступачна „телесном човеку“ — (99).

Целокупна светска стварност стопљена уједно љубављу према Богу и озарена лепотом Светога Духа, јесте Софија, најтежи

*) Од грч. речи: ὁμοιος = сличан и οὐσία = супстанција.

**) Од грч. речи: ὁμός = исти и οὐσία = супстанција.

предмет теолошке спекулације, који даје повода најразноврснијим интерпретацијама. Учење о Софији, као „Светској Души“, израђено од В. Соловјова, акцептирао је Флоренски. С. Булгаков је унео у то учење разлику између створене Софије и Божанске Софије. Божја природа (ὁσια), по њему, је Божанствена Софија, *Ens realissimum*, Свејединство.

Попут Булгакова, Н. Лоски је применио појам „једносушности“ на решење основних метафизичких и аксиолошких проблема. При томе он разликује два облика „једносушности“: апстрактну *једносушност*, која условљава форму космоса и принципе његове структуре подвргнуте законима (Апстрактни Логос) и конкретну *једносушност*, чија се крајња граница постиже у Царству Божјем на основи савршене љубави према Богу и свим његовим створовима, а разликује се у „саборном стварању“. Идеал савршеног добра постиже се само онда, ако су материјални процеси подвргнути душевним и духовним процесима. Учење о потчињености материјалних процеса Лоски је изложио у делима: „Свет као органска целина“ и „Типови схватања света“. Писац овде износи динамичку терију материје и схватање да су материјални и психички процеси испољавања истих супстанцијалних агенса, те да су тако међусобно спојени да сваки материјални процес има *психоидно-механички* или *психомеханички* карактер, наиме, збива се под вођством свесно постављеног циља, или бар под истим импулсом психоидне тежње.

Прелазећи на учење о Апсолутном, о Богу и његовом односу према свету, потребно је нагласити да се у руској филозофији, почевши од В. Соловјова, све више шири покрет који тежи да изгради православно-хришћанско схватање света; он открива богату садржину и велику теориску као и практичку вредност основних догми хришћанства. Да би проценили колико се раширио тај покрет у руској филозофији, довољно је да истакнем да су у њему узели учешћа — у већој или мањој мери — ови филозофи: В. Соловјов, С. Н. Трубецкој, Е. Н. Трубецкој, П. Флоренски, С. Булгаков, Н. Берђајев, В. Ерн, В. Иванов, Д. Мерешковски, Н. Лоски, С. Алексејев, Л. Карсавин, С. Франк, В. Зењковски, Г. Флоровски, П. Новгородцев, И. Илин, В. Илин, Б. Вишеславцев, и др. Ово је једна опширна тема, која захтева специјално испитивање. Ја ћу овде додирнути само неколико њених тачака које стоје у уској вези са опште филозофским проблемима.

В. Соловјов је разрадио учење о Апсолутном као Божанском Ништа, које је несамерљиво (инкомензурабилно), одн. неупоредљиво са светским одређеним објектима. Ту теорију он је искористио у хришћанској филозофији, да би показао да је Апсолутно, премда је надлично (супериндивидуално), у својим манифестацијама личност. Поврх тога, апсолутно се не исцрпљује формом личности; стога за човеков ум постаје схватљиво учење да се оно манифестује чак не у једном већ у три Лица. Према Соловјову, Апсолутно је Свејединство које обухвата у себи Бога и свет, као два своја пола, који су нужним начином међусобно повезани: Бог је Апсолутно *биће*, а свет Апсолутно које *постаје*. Е. Трубецкој, испитујући Соловјовљево схватање света, показао је да учење о Апсолутном као о Свејединству, приближавајући превише Бога и свет једно другоме, даје

филозофији Соловјова, противно његовој вољи, пантеистичку боју, те доводи до неизлазних тешкоћа. Према Трубецком, ослобођење од пантеизма није могуће друкчије до путем схватања да је свет ванбожанско биће и да је његов постанак „безусловно слободан акт: стварање света из ничега“. Само на основи таквог учења, тврди Трубецкој, могуће је доследно замислити: 1) слободу Бога од света, 2) слободу светских бића од Бога и 3) слободу Бога од светског зла. Све је то неизводљиво за пантеизам.

И поред приговора од стране Е. Н. Трубецког, у руској филозофији наставља се разрађивање учења о Апсолутном као о Свејединству. Овамо долазе радови С. Булгакова о Божанској Софији, С. Франка и Л. Карсавина (рођен 1882 год.; бив. професор историје средњег века у Петроградском универзитету; прогнан из СССР 1922 год.; сада је професор у Ковну). Наслањајући се на Николу Кузанског, два последња филозофа примењују учење о Апсолутном као Свејединству у решавању свих најзначајнијих религијских и филозофских проблема. „Апсолутност је, каже Карсавин, изнад нашег разумевања, изнад нашег појма о апсолутном које се ставља у нужну супротност према релативном“ (Филозофија историје, стр. 72 с.).

Што се тиче створеног бића, оно је само слободан (тј. постали од ништа) супстрат, који је Бог створио од ништа; сам по себи оно није никакво „нешто“; тек примајући Божанствену „садржину“, оно постаје личност. Уколико сваки садржај стварности постаје путем неког партиципирања у Логосу, цео створени свет јесте теофанија („О личности“, стр. 85, 175).

Несавршенство створеног бића је само недостатак добра у њему, непотпуно примање од његове стране Божанског бића. Не савршенство бића може да постигне такав ступањ да оно добије карактер рудиментарно-личног (животиња) или чак потенцијално-личног (ствар) бића (127). Савршенство личности састоји се у потпуном примању од њене стране Божанствености, тј. у њеном „обожавању“.

Ништа мање него Карсавин удаљио се од система рационалних појмова Н. Берђајев (рођ. 1874 год.; прогнан из СССР 1922 год.; живи у Паризу; редактор религијски-филозофског часописа „Пут“) у изради свога схватања света, чије је релативно систематско излагање дао у делу „Филозофија слободног духа“ (I, II део. Париз, 1928). Основна супротност од које се мора поћи у изради схватања света није, према Берђајеву, психичко—физичко већ је супротност: дух — природа. Дух је живот, слобода, стваралачка активност, док је природа ствар, нужност, пасивно трпљење. Области природе припада све објективно-предметно, супстанцијално (под супстанцијом Берђајев разуме завршено, затворено у себе биће), подвојено и дато као множина; овде спада не само материја већ и психичка стварност. У сфери духа подвојеност је савладана љубављу; према томе, дух није ни објективно-предметно ни субјективно биће (35 стр.). Стога се дух и не открива у рационалном сазнању, већ у живом искуству. Бог као Дух присутан је у животу светаца, мистичара, код људи високог ступња духовног живота, присутан је као права стварност. Стога, ономе ко има духовно искуство, није потребан ни онтолошки ни ма који други рационалан доказ егзистенције Бога.

У својој дубини Божанство је ирационално и изнадрационално; сви покушаји да се Оно изрази у појмовима нужним начином су антиномички (стр. 103). У природном бићу Божанство се открива *симболички*. Симбол у религиозној филозофији у нужној је вези с митом. Такви су митови о Прометеју, о Адамовом и Евином греховном паду, мит о Откупљању и Откупитељу. Ово пак учење о симболизму религијских истина не треба замењивати са теолошким „модернизмом“, са „симболофидеизмом“ (Сабатје), који гледа у симболу само субјективни израз дубинског бића. Симболи о којима говори Берђајев јесу *право реално природно биће, које се узима у вези са његовим натприродним смислом.*

Шта Берђајев мисли о вези између Бога и света то се види, више-мање јасно, из његовог учења о слободи. Он разликује три врсте слободе: примарну ирационалну слободу, разумну слободу и најзад, слободу која је прожета љубављу према Богу. Ирационална слобода човекова има корена у „ништа“ из којег је Бог створио свет (240). Ово „ништа“ је основа, *Ungrund* (учење Ј. Беме-а), потенција, коју Бог није створио и која је претходила свету. Према томе, слобода није створена; „Бог је свемоћан над бићем, али не и над „ништа“, не и над слободом“ (233). Ова слобода претходи добру и злу; она је могућност добра и зла (185). Зло настаје онда кад ирационална слобода доводи до ремећења божанске хијерархије бића, до отпадништва од Праизвора егзистенције, услед охолости духа, који жели да себе стави на место Бога. Из тога произилази распадање, постаје материјално и уопште природно биће и ропство место слободе. Друга слобода, наиме разумна, узета без прве, води присилној врлини, тј. опет води ропству.

Излаз из ове трагедије може бити само трагичан и натприродан: Син Божји ступа у свет као Богочовек, остварујући јединство слободе и љубави. Откупљење се обавља, захваљујући Њему, не путем правничког (јуридичког) оправдања, (решења кривице), проливањем крви невиног (римокатоличко схватање), него путем преображавања, путем обожења природе (стр. 251). Остварење ове победе Логоса над тамом, над „ништа“ могуће је само, ако је „Божански живот трагедија“ (240). Тај преображај и обожење не могу да буду присилни него претпостављају слободну љубав према Богу. Према томе хришћанство је религија слободе, те споменуто Берђајевљево дело садржи ватрену одбрану слободу човекове душе у области вере и религијског живота.

Нарочито је друга књига тога дела посвећена теми о слободи и слободном стварању, које Бог очекује од човека као свога пријатеља. Црква треба да да религијску санкцију не само светости, која тражи лично спасење душе, већ и генију песника, сликара, филозофа, научника, реформатора који су се посветили стварању у име Божје (60 сс.). „Спасење душе још је мишљења о себи“; „стварање пак, према свом унутрашњем смислу, је мишљење о Богу, о истини, о лепоти, о највишем животу духа“ (64).

У глави „Теософија и гнозис“ Берђајев даје врло снажну критику данашње „теософије“: она нема Бога, има само „божанствено“, нема слободе, нема схватања зла; она је једна врста натурали-

стичког еволуционизма. Међутим, она саблажњује својим привидним гнозисом.

Берђајевљева етика, коју је он изложио у делу „О човековом опредељењу“, има парадоксалан карактер, како је то и истакнуто у њеном поднаслову. Као мото за ово своје ванредно дело Берђајев је узео Голољеве речи „Туга је, због тога што се не види добро у добру“. Целим садржајем своје етике Берђајев храбро открива жалосну истину да „у добру и добрим људима има врло мало добра. Због тога се са свих страна припрема пакао“ (303). Већ је и само разликовање добра и зла, као и оцене које отуда проистичу, по његовом учењу, последица пада у грех; овај пад је „испољаванье и испитиванье човекове слободе“, а то води откривању „стваралачког позива човековог“ (306). „Свет иде од првобитног неразликовања добра и зла, кроз оштро њихово разликовање, ка коначном неразликовању, које је обogaћено целокупним искуством разликовања“ (40); иде к Богу и рају у Богу, који стоје „с оне стране добра и зла“, пребивају у „наддобру“ (314). Са овога гледишта посматран, основни парадокс етике гласи: „рђаво је што се јавило разликовање између добра и зла, али добро је чинити ово разликовање кад је већ настало; рђаво је да је проживљено искуство зла, али добро је да ми познајемо добро и зло, кад је већ искуство зла проживљено“ (42).

Етика која види само разлику између добра и зла јесте етика закона. Ниуколико не смањујући етичке захтеве, напротив потенцирајући их, Берђајев показује колико се лицемерства, тираније, конвенционалности сакрива у етици закона и у хришћанству закона, који су притиснути захтевима социјалне свакидашњице, а никако нису вођени од стране „чисте савести“ (поред „критике чистог ума“, Берђајев тражи „критику чисте савести“). Служећи се резултатима испитивања Фројдове школе, Берђајев демаскира садизам строге педантерије закона, као и мрачне потсвесне изворе ригурозности многих бораца за „добро“. Берђајев нипошто не предлаже да се укине етика закона и правничке форме. Он само захтева трпељивост у борби против зла (100), те упућује на виши ступањ моралне свести, који се изражава у „етици откупљања“, у чијој основи лежи силазак у свет Богочовека и примање с Његове стране на се мука, из љубави према онима који су пали, као и, најзад, у етици стварања, која води у област „с оне стране добра и зла“, у Царство „Наддобра“. Овај највиши ступањ етике захтева преображавање зла и победу над злом. Она не даје мира „добрим“ све дотле док постоје „зли“, које растржу паклене муке. „Морална свест почела је питањем које је поставио Бог: „Каине, где је твој брат Авељ?“ Она се завршава другим Божјим питањем: „Авеље, где је твој брат Каин?“ (297).

Књига „Етика преображеног Ероса“, коју је написао Б. Вишеславцев, може да послужи као одлична допуна Берђајевљевом делу „Човеково опредељење“. На основу многобројних цитата из Еванђеља и посланица апостола Павла, Вишеславцев је показао да је хришћанство, по својој идеји, религија која на место робовања закону ставља слободу благодати, а на место етике закона етику сублимације „преображеног Ероса“. Закон не може да буде вр-

ховни вођа живота, пошто је он само апстрактна норма која забрањује преступ, негативна, без стваралачке моћи. Најгоре је то што императивни карактер закона и свесног напора воље изазива отпор („дух противљења“), који се диже из сфере потсвесних инстинката и тежњи, према „loi de l'effort converti“ пронађеном од стране нансијске школе (Куте, Бодуен). Хришћанство упућује на други пут: оно управља душевне снаге човекове према Апсолутном, према Богу и Божјем Царству као пуноћи бића, као апсолутној лепоти и савршенству; ово пробуђује према себи љубав, те подиже човекове снаге на слободно стварање, које налази правилно решење у сваком датом конкретном случају (20). Тај пут је сублимација душе помоћу Ероса ка Логосу (86). Највише вредности и светиње стоје пред душом хришћанина не у облику апстрактног закона, који не може да буде предмет љубави, већ у конкретном облику живе личности Богочовека Исуса Христа и живих личности светаца, које хришћанин воли, које га усхићују (76). Имагинација доводи у тамну област потсвести дивне слике; пробуђујући према њима љубав, преображава инстинкте, те на тај начин оваплоћује те слике, ствара, „на магијски начин“, нову реалност (75—82).

Уздизање овоземаљског бића од најнижих облика егзистенције до највиших условљено је, према учењу наведених филозофа, љубављу према Богу и Божјим створовима. Гледајући у хришћанству религију љубави, они наглашавају да је хришћанство уједно и религија слободе, јер љубав не може да буде присилна.

Пажња према метафизичким проблемима условљена је код набројаних филозофа не само теоријским већ и практичним интересима: сви они настоје да докажу да хришћанска етика, — која истиче идеал Царства Божјег као јединства свих бића на основи свеобухватне међусобне љубави, љубави која искључује свако насиље и борбу за опстанак, — не може да се заснује друкчије до путем хришћанске метафизике.

Међу радовима о специјалнијим проблемима интересантна су дела из области *филозофије језика*. У руској филозофској мисли постоје одавно, почевши од славенофила К. Аксакова, тежња да се изгради филозофија језика која утврђује органску везу између чулне и идеалне његове стране, као његове форме и материје. Детаљна обрада ове теорије изведена је од стране С. Булгакова. На жалост, његово дело досада није објављено. Међутим, основне мисли изложене су у његовом чланку „Was ist das Wort?“ у „Festschrift T. G. Masaryk zum 80 Geburtstag“ (I део, 1930). Према теорији Булгакова, звучна маса је *слова* (тело) речи, како су говорили стоичари; то је материја идеализована формом, смислом, идејом. Реч — идеја може да има различна оваплоћења: у звуку, у гесту, у писању. Међутим, као што су Бетховенове симфоније компоноване за оркестар, тако је за оваплоћење речи—идеје специјална материја звук човековог гласа. Веза идеје с њеним оваплоћењем није спољашња асоцијација. Булгагов тврди да се приликом постанка речи догађа двојаки процес, који се развија у супротним правцима: из самог бића ослобађа се његова идеја, која ствара себи у микрокозму човекове индивидуалности ново тело — реч, према гласовним и звучним могућностима човекове природе. Мноштво језика не ис-

кључује јединство „унутарње речи, као што се иста кинеска слова различито изговарају у разним покрајинама (39).

Независно од Булгакова, сличну филозофију језика, одн. говора изградио је А. Ф. Лосјев, на основи оригинално схваћене Хегелове филозофије, у којој се нарочито истиче момент конкретности, што је уопште карактеристично за руску филозофију. Лосјев је убеђени присталица дијалектичке методе, која у његовим делима претставља комбиновање Хегелове дијалектике (конкретна спекулација) с Хусерловим ајдетским гледањем (*Wesensschau*). Лосјев дефинише дијалектику као „логичко конструисање ејдоса“; под ејдосом он разуме „јединствен, испуњен смислом лик ствари“, који садржи у себи „спој противречних ознака, органски претворених у животно-егзистенцијални организам предмета“. „Основни закон формалне логике, закон противречности (контрадикције), не постоји за дијалектику, која располаже потпуно супротним законом: законом *подударности* контрадикција“. Дијалектика објашњава само ајдетску везу између категоријалних ознака ствари. Зато она није највиши ступањ сазнања. Изнад ње стоји *митологија*, тј. јединствено и целокупно сазнање које се бави живим стварима и живим светом, изван сваке апстракције“.

Од надегзистентног Једног, замишљеног као недокучивог од стране мишљења, Лосјев прелази на његово испољавање, на једно као, „егзистентно нешто“, те показује да се оно може замислити само у вези са „не-егзистентним“, „меоном“, са безобличним мноштвом као принципом развића и подвојености (60); затим он прелази на категорију постојања итд.

У делу „Филозофија имена“ Лосјев скицира цели филозофски систем. Реч, по њему, је спољња манифестација ејдоса ствари; та манифестација настаје са дијалектичком нужношћу у процесу развића бића, које долази до „постојања за себе“, тј. до самосвести.

Суштина као ајдетски смислени симбол је *унутрашња* реч света; она се нужно допуњује спољном речи, кад пређе у хилетско „биће за друго“ (меон као материја) и постане телесни факат (99). Ту, у телу, постизава се последње остварење (реализација). Тело је, тврди Лосјев, „покретачки принцип сваког изражавања, испољавања и остваривања.“ На тај начин идеал-реалистички симболизам Лосјева такође је *пансоматизам*. Слично учење налазимо код стоичара (вид. главу „Метафизика стоичара као потсвесни идеал-реализам“ у делу Н. Лоског „Типови схватања света“).

Ејдос који је постигао свој изражај у телесном „бићу за друго“ је спољашња реч, име, које чини нови симболички моменат у свету, симболички у смислу *предметности имена* (104). „У имену као симболу суштина се први пут јавља свему другоме, пошто баш у симболу струје исте енергије које, не напуштајући суштину, ипак је делимично откривају свему што је окружује“ (104). Цела стварност, цео свет, према овом учењу, реч је. „Разумна реч предмета јесте сам предмет у аспекту схватљивости и демонстративности (172).

У свом делу Лосјев готово ништа не говори о специјалним проблемима лингвистике. Међутим, кад би се нашло лингвиста способних да схвате његову филозофију говора, као и филозофију

говора С. Булгакова, они би наишли на потпуно нове проблеме, те би могли да нађу нова плодна објашњења многих појава из области говора. Они би, међу осталим, нашли путеве да се ослободе од асоцијационизма и екстремног психологизма као и физиологизма у теорији о језику.

Руска стварност у току последњих двадесет година давала је доста повода да се истакну проблеми филозофије социјалних наука, филозофије историје и филозофије права. Зато се не треба чудити што се у области тих дисциплина појавило доста радова који заслужују пажњу. Л. Карсавин прво је написао кратак „Увод у историју“ (Праг 1921), а затим је објавио „Филозофију историје“ (Берлин, 1923). У последњем делу он утврђује основна начела историске стварности, те испитује „значај и место историског у светској целини и у односу према апсолутном бићу“ (5). „Као највиши задатак историског мишљења“, Карсавин сматра, „сознање целокупног космоса, целокупног реалног свејединства као јединственог субјекта који се развија“ (77). Историја у ужем смислу има за свој садржај: „развитак човечанства као јединственог свевременског и свепросторног субјекта“ (85). Под развитаком Карсавин разуме процес код којег се нека целина (на пр., организам, душевни живот) „непрестано мења, непрестано постаје квалитативно друкчија, и то изнутра, из себе саме, а не путем додавања нечег споља“ (10).

Непрекидност развитака показује да се предмет који се развија не састоји од самосталних делова, од атома, већ претставља *јединствен субјект*, који није нешто различно од свога развитака, већ је реално дат у свом развитаку (Карсавин одбацује појам супстанције као начело различито од процеса), те је, према томе, „*свевременски, свепросторан, свекалитативан и свејединствен*“. Развитак субјекта је прелаз од једног момента ка другом, који је условљен дијалектичком природом самог субјекта, а не утицајима споља. Из овога се јављају последице значајне за методологију историје. Тако, Карсавин избацује из историског испитивања појам *узрочности*, као утицај споља (64). Такође и утицај природе на живот народа, по Карсавину, није спољашњи фактор: природа земље, као уопште и сви материјални елементи бића (на пр., одело, величина поседа итд.) не утичу на историски процес сами по себи у својој изолованости, већ само уколико се преламају у свести и претварају у *социјално-психички елемент* (95—100).

Појам развитака код Карсавина оштро се разликује од позитивистичког појма напретка (прогреса). Свим моментима у развитаку признаје се иста квалитативна вредност у свејединству бића; ниједан од њих се не деградира само на степен средства, само прелазног ступња на путу према циљу развитака. Емпијска разлика у њиховој вредности своди се на разлику у степену манифестације свејединства у њима. У историји сваке индивидуалности постоји момент најпотпунијег остварења свејединства; то је *апогеј, врхунац њеног развитака*. Критериј за одређивање момента који је био апогеј (врхунац) развитака може да се нађе путем испитивања религијског квалитета индивидуалности, замишљајући под тим изразом „специфичан однос индивидуе према Апсолутном“ (према истини, доброти, лепоти).

С. Франк у свом „Нацрту методологије наука о друштву“ и у чланку „Ја и ми“ посматра друштво, попут Карсавина, као *примарну вредност*, као јединствено биће; међутим, његови су погледи друкчије обојени, пошто их он развија у духу свога идеал-реализма, служећи се појмом надвременских и натприродних *идеалних начела*. Ослањајући се на своју теорију сазнања, као и на своје учење о човековој души, он доказује да свести појединих индивидуа нису изоловане, него су увек у извесној мери стопљене (на пр., у случају опажања једног истог дела стварности) и да је општење индивидуалних свести „првобитна особина, конститутивна црта сваке свести (на пр., у доживљајима љубави, пријатељства, мржње и сл., као и у сваком сазнању о туђем душевном животу, које може бити само непосредно). Индивидуална свест није примарна; она се постепено диференцира из опште свести („свести уопште“), никада се притоме не одвајајући од целине, тако да је „индивидуа у правом и најдубљем смислу речи дедуцирана из друштва као целине“ (68). „Ја“ је немогућно без антитезе „ти“, али се то противстављање савлађује кроз „ми“, које је јединство *категоријално разноврсног бића* („Ја и ми“ стр. 442). На тај начин су „ја“ и „ми“ првобитне (примарне) категорије личне (индивидуалне) и социјалне стварности. Пошто су оне корелативне, њихово *теориско постигнуће* као и *практично остварење* није могуће друкчије до путем уздизања ка највишем, апсолутно првом начелу, Богу, који је „истодобно и јединство које све споља обухвата и суштина која изнутра детерминира свако биће.“ „Право „ја“, као и право „ми“ — те према томе и право јединство њиховог двојства — може да се оствари само онда, ако „ја“ предаје себе и „ми“ предајемо себе највишем начелу „Богу.“ „Одавде се јасно увиђа у ком смислу и зашто је социјална стварност могућна само на бази религијске свести чланова друштва; јасно је да је слом (катастрофа) друштвене и индивидуалне егзистенције у вртлогу деспотизма и анархије неизбежна последица атеистичког и аутархистичко-хуманистичког схватања живота“ (447).

Иступајући против психологизма у наукама о друштву, Франк је показао да се социјална стварност не може да редуцира само на социјално-психичке феномене: све психичко налази се у индивидуалној свести; међутим, социјалне појаве су *наиндивидуалне*, прво, зато што постоје за многа лица, а друго, зато што су по свом трајању независне од трајања људског живота“. Правнички поредак, обичаји и начин живота, као облици социјалног живота, различити су од егзистенције друштвених осећања, мишљења и сл., с којима стоје у вези (Нацрт метод., стр. 47 сс). У сваком социјалном феномену постоји *идеална страна* одн. идеални момент (правничка норма, идеја брака и сл.) који има карактер *идеала*, тј. савршеног циља коме се тежи, а који делује „на људску вољу као свест о дужности да се тај циљ оствари“ (77). Идеалност ове врсте *нераздвојно повезану са конкретном реалношћу* Франк назива *живом идејом*, а сваку социјалну појаву сматра за идеално-реалну стварност (76 сс.). „Наиндивидуалитет“ социјалних појава објашњава се, наиме, њиховим идеалним моментом.

Споменути програм социјалне филозофије друштва Франк је

темељито разрадио у делу „Духовни основи друштва“ (Париз, 1930). Од нарочите је вредности изведено у делу испитивање дуалитета друштва, констатовање у њему два слоја: унутрашњег и спољашњег; први се састоји у јединству „ми“, док се у другом „то јединство распада у подвојеност, супротност и борбу многих „ја“ (98). Ова два аспекта социјалне стварности Франк обележава терминима „саборност“ и „спољашња друштвеност“ (100—119). Из њих он изводи нужно присуство у друштву, с једне стране, унутрашње-органског, а с друге стране, механичког са присилним спољашњим уређењем; дуализам морала и права, „благодати“ и закона, Цркве и света. Шта више, чак и у самом моралу, као и у праву Франк опет налази та два аспекта, на пр., кад истиче разлику између индивидуалног конкретног гласа савести и строге универзалности апстрактне дужности (172 сс.).

Циљ социјалнога процеса је по Франку, „што могуће потпуније оваплоћење у заједничком људском животу свеукупне божанствене правде“, остварење самог живота у највећој потпуности, дубини, хармонији и слободи његовог божанственог праснова (222). На том основу он дедуцира хијерархијску структуру принципа социјалног живота, између којих у првом реду стоје начела *служења, солидарности* и индивидуалне слободе (238 с.).

На граници између филозофије историје и филозофске публицистике стоје извесна дела Берђајева, као што су „Смисао историје“, „Филозофија неједнакости“, „Нови средњи век.“ Историски процес је, према Берђајеву, драма у којој се бори добро са ирационалном слободом зла. Време и вечност, земља и небо тесно су испреплетени у тој драми, пошто историју неба Берђајев посматра као драму љубави и драму слободе, која се одиграла између Бога и Његовог Пријатеља, кога Бог воли и жели његову узајамност“... „Првобитна драма или мистерија хришћанства је рођење Бога у човеку и човека у Богу“ (Смисао историје 65, 70), каже Берђајев. Добро се не може остварити друкчије него слободно; међутим, слободно биће може да пође и путем зла, путем самовољног потврђивања себе; онда почиње распадање бића, његово враћање у првобитни хаос, како је то у живим бојама описао Достојевски, нарочито у „Демонима“ („Гледиште на свет Достојевског“). „Није успео ниједан циљ који је био постављен у току историског процеса“ (Смисао историје, стр. 237). Средњи век није успео да оствари присилну католичку ни византијску теократију. Насупрот средњем веку, доба ренесансе и хуманизма — које се, према Берђајеву, завршава тек у наше време — „стоји у знаку пуштања на слободу стваралачких снага човекових“; „тежиште се преноси из божанске дубине у искључиво људско стварање“ (156), које тежи да унапреди живот путем освајања природе без Божје помоћи. Покушај освајања природе могао је да успе само захваљујући хришћанству, које је ослободило човека од спојености са унутрашњим животом природе, умртвљивши „великог Пана“ и ставило човека изнад природе, прекаливши његову вољу дисциплином калуђера и витеза. Из тога је никла перцепција природе као мртвог механизма, услед чега је постала могућна позитивна природна наука и техника, које су ставиле између човека и природе машину. Ова трећа снага (машина)

олакшава борбу с природом, али уједно и растрже човека на елементе његове природе; због тога он је почео да губи свој индивидуални лик, постаје безличан, те се покорава „вештачкој природи, коју је сам дозвоао у живот“ (189). На тај начин, доба екстремног индивидуализма завршава се губљењем индивидуалности; хуманизам доводи до „дехуманизације“ човека. Такав је крај и требало очекивати, пошто је човек који се отргао од највишег начела, човек који је престао да у себи остварује Божји лик осуђен на робовање најнижим начелима. На дневном реду стоји ново заробљавање човека, које се спрема од социјалистичке доктрине; социјализам је заменио праву „саборност“ основану на љубави и религиозном преображају целокупне стварности „лажном саборношћу“ (колективизмом), која се састоји у присилном служењу колективу, ради задовољавања материјалних потреба. Није случајно што је социјализам основао Јеврејин Маркс, претставник једног народа који, с једне стране, страствено тражи „савршену правду и правичност на земљи“ (108), а с друге, одбацио је право Месију, зато што се он јавио у виду роба, а не као земаљски цар — ослободилац. Чекајући још увек земаљски рај, Јеврејин, сав окренут према будућности, „спреман је да објави рат свакој историској традицији и светињи, свакој историској традиционалности“*) (108); он „лако постаје револуционар и социјалиста“ (119). Међутим, „социјализам у покушају свога остварења неће бити оно чему стреме социјалисти. Он ће открити нове унутрашње противречности у људском животу“; он никада неће постићи ослобођење човековог рада, што је Маркс хтео да постигне заробљавањем рада, неће никад дати човеку богатство, неће остварити једнакост, него ће створити нову мржњу међу људима, ново подвајање и нове, нечувене облике тираније“ (238). Међутим, историски неуспеси имају велику вредност у томе што побуђују вољу на *религиозни преображај живота* (266). Чак и економска активност људска треба из темеља да се промени: ослањајући се на „љубав према унутрашњем бићу природе“, она мора да постане снагом која *васкрсава*, док данашња техника требива у царству смрти (Филоз. неједнакости, 210 сс.). Прави пут навише претпоставља развитак личности која је способна да се преклони пред светином и да јој служи. Таква се личност васпитава у друштву које је бесконачно богато разноврсном садржином, где су прецизно разграничене једна од друге *квалитативно различите* индивидуалности у *хијерархијском међусобном односу*.

Неостварљивост савршеног друштвеног поретка у границама земаљске егзистенције, наглашена од стране савремене руске филозофије, врло је добро објашњења у делима проф. П. И. Новгородцева. „Криза данашње правничке свести“ и „О социјалном идеалу“. Своју тезу П. И. Новгородцев заснива на испитивању односа између индивидуе и друштва. Имајући у виду не генерички појам човека већ *конкретну индивидуалну личност*, Новгородцев са неотклоњивом убедљивошћу утврђује да се „антиномија између личног и друштвеног начела“ не може отклонити у границама земаљске егзистенције: „Хармонија личности са друштвом могућна је само у оним интели-

*) Туђој! В. П.

гибилном царству слободе где безусловна солидарност, која све прожима, постоји истодобно са бескрајношћу индивидуалних разлика“, тј. у Божјем Царству. „У условима историјског живота такве хармоније нема и не може да буде“ (О друштвеном идеалу, III изд. стр. 141). Стога постаје разумљив факат који констатује Новгородцев, наиме „слом вере у савршену правничку државу“, као и вере у социјализам и анархизам, уопште „слом идеје земаљског раја“. Новгородцев не одбацује релативну правичност коју постиже данашња правничка држава, као што не одбацује извесна стремљена социјализма и анархизма, али утврђује њихову *неконгруенцију са идеалом апсолутног добра*. Стога, да се не би дошло у неизлазан положај, треба градити идеал земаљског друштва с обзиром на „слободу бескрајног развитка“ личности, а не с обзиром на „хармонију апсолутног савршенства“ (25).

У руској *филозофији права* такође се енергично развија процес *савлађивања натурализма*. Као и у Немачкој, борба против натурализма ослања се на метафизички почетак XIX в. или на трансцендентални идеализам најновијег доба. Осим тога се у руској филозофији обележава дубљи начин савлађивања натурализма на основи *религиозно-филозофског схватања света*. Изврстан преглед целокупне литературе ове врсте дат је у часопису „Philosophie und Recht“, у специјалном броју „Russische Rechtsphilosophie“ (1922-23, 2 Heft). Тенденција да се право заснује на религиозним начелима оцртана је у том часопису у чланку *Новгородцева* „Ueber die eigentümlichen Elemente der russischen Rechtsphilosophie“. У чланку *Г. Гурвића* „Die zwei grössten russischen Rechtsphilosophen Boris Tschitscherin und Vladimir Ssolowijew“ упоређује се правац који се ослања на Кантов и Хегелов идеализам (Чичерин) са правцем који се ослања на религијску метафизику (Вл. Соловјов), те се показује значај дела П. Новгородцева за даљи развитак руске филозофије права у смислу синтезе ових струја. Психологизам *Петражицког* оцртан је у чланку *Г. Ландау-а*. Најзад у чланку „Uebersicht der neueren rusischen rechtsphilosophischen Literatur in Russland“ дата је слика целокупне руске литературе из филозофије права, између осталог дат је приказ радова *Г. Кистјаковског*, који су засновани на трансценденталном идеализму *фрајбуршке школе*, етичког персонализма *Ј. Покровског*, истраживања идеалних основа права у делима *Е. Спекторског*, *Н. Н. Алексејева* и др. Изгледа да је први задатак који је стављен на ред у овој литератури исти као и у делима из метафизике: да се елементи од вредности у данашњој трансценденталној филозофији и послекантовом метафизиком идеализму подвргну дубоком преображају, рекао бих, преображају на основу *хришћанске религиозне метафизике*

Руска филозофска мисао, ма како оригиналним путевима ишла, не кида везу са немачком филозофијом која се развила из Канта, и са своје стране, обратно, утиче на развитак трансценденталног идеализма. Нарочито се запажа утицај руског интуитивизма и конкретног идеализма и руских претставника трансценденталне филозофије, које смо горе споменули, што се јасно види кад се упореде њихови први радови са доцнијим. Прелазећи са проблема гнозеологије на проблеме аксиологије, етике, социјалне филозофије и сл.,

они све више наилазе на задатак да се сазна „жива“ стварност, којом се бави метафизика идеал—реализма. Међутим, од Кантовог доба филозофија стоји пред овом алтернативом: или постоји интуиција као непосредна контемплација предмета у оригиналу, — онда је метафизика могућа; или интуиције нема, како то тврди Кант, онда би се морало с њим заједно признати да метафизика, као наука, није могућа. Осетивши потребу за метафизиком, руски трансцендентални филозофи почињу да се оријентишу према интуитивизму, те развијају учење о многим врстама искуства и сазнања, одн. теорије о практичној интуицији, поред теоријске интуиције. Тако на пр., Г. Гурвић и С. Гесен (рођен 1887 год., бив. професор универзитета у Томску, сада унив. професор педагогике у Варшави) тврде да се у моралној и уопште у практичкој активности постиже нарочита врста докучивања стварности, које они зову „волезреније“ (Willenschau). Гурвић такође употребљава израз „l'intuition volitive“.

В. Сеземан (рођен 1884 год.; бив. професор универзитета у Саратову; сада унив. професор у Ковну) разрађујући учење о мноштву врста искуства, разликује предметно сазнање, Erkenntniss и непредметно знање, Wissen. У предметном сазнању постоји супротност између субјекта и објекта, отстојање између онога ко сазнаје и онога што се сазнаје. Друкчији карактер има непредметно гледање духовног бића, на пр., оно које се остварује у моралном, религиозном, естетском и сл. искуству. Ту нема подвојености субјекта од објекта: ту постоји „учествовање“ субјектово у религиозној, моралној, естетској и др. стварности која се проживљује; датост феномена ове врсте јесте датост доживљаја који су нужно везани са самосвешћу и „самосазнањем“. Такво познавање доживљаја „у свом примарном облику никад не може да постане сазнање формирно у појмове“ (211 с.).

Предметно сазнање у појмовима има универзални карактер, али је отргнуто од стварности (од бића), тврди Сеземан; оно подвргава биће перспективном деформирању (333); непредметно знање зароњено је у реално биће (у стварност), али нема универзалности. Апсолутни идеал сазнања могао би се постићи само у апсолутном самосазнању, где би била уклоњена трансцендентност између субјекта и објекта: биће би се откривало у целокупном свом јединству. За нас, ограничена бића, овај је идеал неприступачан; наша ограничена самосвест може да нам служи само као ослонац и полазна тачка за знање о егзистенцији (Dasein) стварности, док ради сазнања какво је биће, на који начин егзистира (Sosein), потребно је предметно формирање искуствених чињеница. Филозофија, откривајући преко самосазнања недостатке предметног сазнања, потстиче нас да што више прекорачујемо границе њихових стајалишта и да увек освајамо све новија непредметна стајалишта (343 с.). Тако се збива наше кретање према идеалу апсолутног сазнања.

О том истом приближавању идеалу савршеног сазнања врло оригинално говори Ф. Степун (рођен 1884 год.; 1925 до 1935 год.

*) Од рус. речи: воля. (= воља) и зреније (= виђење, гледање); дакле, виђење вољом, тј. сазнање уз учешће воље. Прев.

професор Политехничког института у Дрездену), разликујући две врсте доживљаја: доживљаје стварања и доживљаје живота.

Другим путевима него Сеземан и Степун иде према онтологизму Б. Јаковенко (живи у Прагу; издаје „Internationale Bibliothek für Philosophie“). Он истиче задатак да се ослободи путем критичке анализе од догматичких схема и предрасуда, које обавијају стварност у практичком животу, чулном опажању, научно-хипотетичком мишљењу, религиозној вери итд., те да се издигне до умног сазнања (рус. „умозрение“, vernünftiges Schauen) у ком је „присутно само апсолутно многоструко Све, онакво какво је по себи.“ Свој правац Јаковенко зове критички или трансцендентални интуитивизам, такође и филозофски апсолутизам, насупрот сваком релативизму и агностицизму.

Скептицизам Л. Шестова (1866—1938) не може да стане у оквир ниједног од набројених филозофских праваца; изгледа да је он проузрокован идеалом неостварљивог хиперлогичког апсолутног сазнања, који је истакнут у извесним делима претставника трансценденталне филозофије.

С. Гесен почео је своју филозофску активност дисертацијом „Individuelle Causalität“ у духу трансценденталног идеализма Рикертове школе. У значајном делу „Филозофија казне“ он полази од разликовања форме и материје казне.

У делу „Основи педагогике“* као и у чланцима посвећеним васпитању, С. Гесен је обрадио филозофске основе проблема васпитања и образовања, служећи се при томе вешто дијалектичком методом. Осим тога, последњих година он се истакао као одличан познавалац школских система и школске политике европских држава и СССР.

У обради проблема етике и социјалне филозофије руски мислиоци, почевши своју активност у правцу трансценденталног идеализма, све се више приближују општем духу руског конкретног идеалреализма. Као пример може да послужи чланак С. Гесена „Трагедија добра у делу Браћа Карамазови од Достојевског“. Писац не само да даје оригинално тумачење романа Достојевског већ и нацрт свог система етике, који се у многим слаже с етиком Берђајева изложеном у његовом делу „Човеково опредељење“, које смо горе окарактерисали. Према Гесеновом тумачењу, у три брата — Димитрију, Ивану и Аљоши — оваплоћена су три ступња добра и три одговарајућа искушења зла. Само пак зло у личности Смерђакова игра улогу слуге трију унакажених слика добра. Димитрије Карамазов је претставник „природног основа морала“, који се изражава у упола инстинктивним осећањима стида, самилости и пијетету (вид. о тим природним основама морала код Соловјова „Оправдање добра“). Спонтани, чулни карактер тог морала одликује се несталношћу, колебањем између две провалије: „идеалом Мадоне и идеалом Содома“. Сладострасност и гнев јесу изопачења тог морала. Димитрије сам признаје да је „могао и хтео“ да убије свога оца. Смерђаков је

* На српском „Основи педагогике“ превод М. Мајсторовића, Бд 1932. Преводацац.

знао за то, те је његова одлука да изврши злочин била потпомогнута сазнањем да се може бацити сумња на Димитрија.

Иван је претставник добра које је постало предмет рефлексije, те тражи рационални смисао живота. То је Кантово аутономно добро, које се састоји у слободном вршењу дужности без љубави. Изопачење добра на овом ступњу изражава се у охолости, која води аскетској негацији индивидуалног бића (Шопенхауер) или у „све је допуштено“ натчовека (Ниче). Иван, пошто се не руководи од стране љубави, која не тражи рационалних разлога, одлучује да му отац није вредан да живи. Смерђаков је ухватио ову Иванову мисао, као и његову тезу „све је допуштено“. Најзад, највиши ступањ добра, добро као љубав, оваплоћено је у Аљоши, који воли свако живо биће у његовој индивидуалној целини „ни због чега“, те сваког тренутка стваралачки суделује у животу других људи. Саблазан која може да изопачи овај ступањ добра је клонулост духа, као последица колебања вере у моћ добра. Аљоша се саблазнио „дахом распадања“ кад се тело старца Зосиме почело распадати, клонуо духом. Ма да то стање није трајало дуго, ипак га је спречило да се састане с братом Димитријем. На тај начин, и он је крив што је допринео сплету околности којим се користио Смерђаков да изврши убиство.

У старцу Зосими гледа Гесен претставника *изнад-етичког*, светог живота. Зосимина мисао да је сваки за све (људе) крив, одн. одговоран, он тумачи као алузију да Божје Царство и начело на коме оно почива стоји изнад супротности: добро — зло. Старац Зосима стоји, по њему, изнад етичке сфере, док Фјодор Павловић Карамазов испод ње.

Велико Гесеново дело „Проблем правног социјализма“ заслужује пажњу као покушај синтезе вредних елемената либерализма са вредним странама социјалистичког идеала. При томе Гесен настоји да покаже да пут „јуризовања“,* који он истиче насупрот етатизовању, постиже циљ да се отклони искоришћавање човека од стране човека на сигурнији начин него ли путем етатизма. Остварење социјализма могућно је само у облику правне државе. Социјализам је граница развитка демократије.

У свом великом делу на француском језику „L'Idée du Droit social“ Гурвић је изложио целу историју „социјалног права“, у којој доказује да је истинско социјализовање привреде условљено развртком социјалног права, а не етатизовањем. У том делу писац даје општу теорију права које се заснива на идеалу „саборности.“

Међусобно приближавање двеју група руских мислилаца, — о чијој је супротности Јаковенко умесно приметио да она у извесној мери потсећа на супротност између „западњака“ и „славенофила“ — може да да врло плодне резултате, што ће допринети решењу проблема који је наше доба наследио од средњег века; тај проблем стоји сада на дневном реду: да се изгради *систем хришћанског схватања света*, служећи се при том не само мисаоним благом из ризнице

*) Рус. „оправовленіе“ (неологизам) = остварење права у највећој мери у животу друштва Прев.

старог и средњег века већ и утанчаним методама и проналасцима науке и филозофије новог доба.

У култури сваког народа значајни покрети увек се прате, као неком врстом реакције, јављањем супротних струја. У данашњој руској филозофској литератури као противник хришћанске филозофије иступа дијалектички материјализам. У СССР постоји политички обавезан филозофски систем, наиме Марксов и Енгелсов материјализам, назван „дијалектички материјализам“ (скраћено „дијамат“). До 1925 год. многи од совјетских филозофа, нарочито пак природњаци, наглашавајући своју верност материјализму, ипак нису били начисто с разликом између дијалектичког и механистичког материјализма. Године 1925 први пут је штампан рукопис Енгелсов „Дијалектика природе“ (написан 1873, 1878—1882 г. г., али дотле није штампан); он је изазвао оштро цепање совјетских марксиста на „дијалектичаре“ и „механистичаре“. Распламтео се фанатички рат „на два фронта“: против „меншевичког идеализма и механистичког материјализма“. У овој борби јасно се оцртао дијалектички материјализам.

Суштина његова постаће нам јасна, ако га упоредимо са механистичким материјализмом. Али пре тога ја ћу покушати да тачно одредим термин „материјализам“. Том речи у строгом смислу треба означавати само она филозофска гледишта која тврде да је материја једина основна супстанција и да психички процеси (ако они уопште постоје) постају на подлози материјалних процеса, као *пасивна секундарна* појава (пасивна у том смислу што психички процеси не утичу узрочно на материјалне процесе). Под речи материја при том подразумева се непробојна, распрострајна реалност (делићи тродимензионалног облика), који се креће у простору.

Класични механистички материјализам потпуно одговара овој дефиницији. Материја је, према механистичком материјализму, непробојна маса која се креће у простору. Њене основне особине јесу само ове: просторни облик, непробојност и кретање. Свака је промена кретање у простору. Брзина и правац кретања делића материје не мењају се друкчије него под утицајем судара или притиска од стране другог делића материје, који се с њим сусреће у кретању у простору. Све су остале особине елементарног делића материје апсолутно непроменљиве. Законе промена проузрокованих сударом и притиском проучава механика. Према томе сви материјални процеси, све што се збива у природи, подвргнуто је законима механике, те се помоћу њих исцрпно објашњава.

Материја, према овом учењу, поседује само геометријско-механичке особине, које се могу изразити *квантитативно* математички. Особине, као што су боје, звуци, топлина, мирис и сл., механистички материјализам сматра за субјективне психичке реакције, назване осећаји, који се јављају у материји високог степена организације, тј. у посматрачеву телу онда када спољни материјални процеси утичу на његове чулне органе.

Психички процеси и свест, према механистичком материјализму, јављају се први пут само у телима са сложеном организацијом, те су каузално условљени сложеним механичким процесима. Они су потпуно *пасивни*, тј. никако не утичу на ток механичких

процеса. Механички су процеси основна стварност, док су психички процеси само „надградња“ (Ueberbau) изнад њих, само епифеномен.

У свету састављеном од непроменљивих по својој суштини елемената, који немају у себи никакве целисходности, каквог духовног начела које би се могло назвати смисао, не може се замислити никаква стваралачка активност која креира принципијелно нове садржаје стварности подложне друкчијим законима него су закони механике. Зато механистички материјализам сасвим доследно тврди да се сваки ступањ природе изнад неорганских процеса, наиме физиолошки, социјални итд. разликује од претходног само тиме што претставља сложенији комплекс истих елементарних процеса, наиме судара и притисака делића материје који се крећу, те се, према томе, може исцрпно објаснити на основу истих закона механике. У вези с тим, на пр., постоји у руској социолошкој литератури покушај да се социологија схвати као „колективна рефлексологија“ (Бехтерев).

Да видимо сада шта је то дијалектички материјализам. Присталице овог правца разликују два гледишта на материју: филозофско и физикално. Са филозофског, наиме са гледишта теорије сазнања, материја је, по њиховом тврђењу, „оно што изазива осећај, утичући на наша чула; материја је објективна реалност која нам се даје у осећају“ (Ленин. Целок. дела X св. „Материјализам и емпириокритицизам“, стр. 117). У овој се дефиницији садржи само признање објективне реалности, тј. њене егзистенције независне од наше свести и „чулно порекло нашег сазнања о њој“. (Биховски. Скица филозофије дијалектичког материјализма, стр. 78), али није речено какве су њене особине. При томе претставници дијалектичког материјализма тврде да се „материја не може дефинисати помоћу рода и специфичне ознаке, пошто је материја све што постоји, најопштији појам, род свих родова.“ Дакле, немогуће је наћи општији појам под којим би се она могла подвести (Биховски, *op. cit.*, 78; Ленин, *op. cit.*, 118).

На тај су начин, дијалектички материјалисти јако упростили свој задатак заснивања материјалистичког гледишта на свет. Без икаквих доказа они тврде да „све што постоји јесте материја“, „биће је по самој својој суштини материјална категорија“ (Деборин. Предговор за превод Хегелових дела, св. I, II изд. стр. XLI). Биће независно од свести је материја. Стога, пратећи проналаске савремене науке и филозофије, они могу да приписују „бићу“ најразноврсније манифестације, особине и способности врло далеке од материјалности, па ипак да зову своје учење материјализам, позивајући се на то да, према дефиницији, „материја је све што постоји“.

Пре свега, дијалектичари-материјалисти поричу егзистенцију непроменљивих истоветних најмањих делића материје и не допуштају да се квалитативне разлике редуцирају на квантитативне: материја је континуирано променљива; квантитет и квалитет не могу да постоје један без другог; квантитативне промене, кад постигну одређени степен, производе нагле промене квалитета и обрнуто (закон који је утврдио Хегел).

Два закона условљавају променљивост свега што постоји; њих је утврдио Хегел и ставио у основ свога учења о дијалектичком

процесу. То су: закон међусобног прожимања супротности и закон негације. „Свет је подвојено у себи јединство, јединство супротности, носилац унутрашњих контрадикција“, каже Биховски (ор. cit., стр. 213). „Објективна дијалектика“, тј. кретање кроз супротности, „влада у целокупној природи“, каже Енгелс (ор. cit., стр. 42). Када је једна ствар прешла у своју супротност њен првобитни негирани квалитет „не ишчезава без трага и успомене, него улази у нову особину као њен подређени момент“; „тако се апсорбује храна или кисоник од стране организма, трансформирајући се у њему.“ Даље, „једна ствар поново, по други пут, прелази у своју супротност. Значи ли то да се приликом другог негирања ствар враћа у своје првобитно стање?“ Не. Негација негације значи уклањање како прве тако и друге фазе развитка, уздизање изнад њих обеју“ (Биховски. Ор. cit. стр. 208 с.).

Овде се испољава дубока разлика између дијалектичког и механистичког материјализма. Присталица механистичког материјализма, каже Биховски, допушта само *спољашњу* контрадикцију између ствари и средине с којом се она механички судара; стога он држи да свако кретање може да настане под утицајем спољашњег дејства, на пр., под утицајем механичког импулса. Напротив, дијалектичар налази у свакој ствари *унутрашње* противречности, као покретачку снагу њеног развитка; стога развитак ствари он схвата као њено самокретање (213 с.). При томе се материјалиста-механиста руководи традиционалном логиком, те држи логички закон контрадикције за апсолутно непоколебљив (ниједно А није поп — А). Материјалиста-дијалектичар пак, напротив, сматра да свако биће које се развија садржи у себи оваплоћену контрадикцију.

Према Лењину (чланци „Карл Маркс“ и „О проблему дијалектике“) дијалектички развитак има *стваралачки* карактер; он је иманентано, спонтано самокретање, које садржи „унутрашње импулсе“. Из тога је разумљиво да се може говорити о прелазу од једног ступња егзистенције на други не само као о факту, већ и као о вредности: развитак је пењање бића са ступњева егзистенције од мање вредности. Због стваралачке природе развитка, виши ступњеви бића света квалитативно се дубоко разликују од нижих, те се зато не могу схватити само као све сложенији агрегати, нижих, простијих састојака. Ова мисао нарочито је наглашена код данашњег совјетског дијалектичког материјализма. Она га оштро одваја од механистичког материјализма. „Редуцирати сложено на просто то значи одустати од објашњења сложеног“, каже Биховски. „Редуцирати све разноврсне законе у свету на механичке законе то значи одустати од схватања ма које законитости, осим најпримитивнијих механичких закона, то значи ограничити своје сазнање на разумевање само елементарних облика кретања.“ „Атом се састоји од електрона, али се законитости у природи атома не исцрпују законима кретања појединих елемената.“ Механиста редуцира органске законе на механичке, „а уједно социјални закони редуцирани на биолошке губе се у законима механике“. За њега се социологија претвара у колективну рефлексологију (Бехтерев). Међутим, у стварности на сваком вишем ступњу владају своји посебни закони. „Ти специјални закони (букв. „законитости“), ти немеханички

облици развитка, не противрече механичким законима, не искључују их, него се уздижу изнад њих; механички закони играју подређену, секундарну улогу“ (Биховски. *Op. cit.*, стр. 202—204). Ова гледишта дијалектичког материјализма слична су оном правцу у данашњој енглеској литератури који се зове *emergent evolution*.

Проблем свести и душевног живота увек је био фаталан за материјализам: материјализам не може да га реши на начин који задовољава. „Осећај, мисао, свест,“ тврди Лењин, „јесу највиши продукти материје која је на нарочити начин организовања“ („Материјализам и емпириокритицизам“, стр. 39). Он каже да су „осећаји слике спољашњег света“ (стр. 81), наиме његова копија (*Abbild* или *Spiegelbild* по Енгелсу) (стр. 77). „Друкчије него преко осећаја ми ништа не можемо да сазнамо ни о ма којој форми материје, ни о ма каквом кретању; осећаји се производе утицајем материје која се креће на наша чула“. (*Op. cit.*, 254).

Из наведених цитата могло би се закључити да се Лењин придржава доктрине механистичког материјализма, према коме су осећаји, као и сва уопште психичка стања, узрочно условљени механичким процесима (кретањем), који се збивају у чулним органима и у можданој маси. (*Op. cit.*, стр. 38, с.). Ово гледиште увек је сматрано као сумњива страна материјалистичке доктрине. Материјалисте-дијалектичари свесни су тога, те га одбацују; међутим, код њих не налазимо јасног и одређеног позитивног учења о том предмету. Лењин каже да право мишљење материјалиста није у томе „што се осећаји дедуцирају из кретања материје или што се свде на њега, него у томе што се осећај држи за једну од особина материје која се креће.“ (*Op. cit.*, стр. 32). Логичка доследност захтева да се после реченог призна да поред кретања и осећај, односно нека друга, простија, али слична осећају особина, замишљена као унутрашње стање или психички процес, припада материји као првобитно њено својство. Такво тврђење ми и налазимо код Лењина: „Материјализам, у потпуном складу с природном науком, узима материју за примарну датост, док свест, мишљење, осећај држи за секундарну, пошто је осећај у јасно испољеном облику везан само за највише форме материје (органска материја)“, док „у темељима самог склопа материје“ може се претпоставити једино постојање способности сличне са осећајем; при том се Лењин позива на Хекслија, Лојда Моргана и Дидерота. Изгледа, он мисли на процесе сличне психичким, али простије од њих, који се могу назвати психидним процесима. Понављајући Лењинову мисао, материјалистички дијалектичари у исто време боре се против марксизма Плеханова, који брани хилозоистичко учење о панпсихизму материје. Међутим, остаје необјашњено: по чему се разликује Плехановљево учење од тврђења Лењина да чак и аорганска материја има унутрашња стања слична осећајима.

Биховски тврди да је „свест особина материје која је организована на извесан начин и која постаје на врло високом ступњу еволуције природе.“ Свест, која је својствена материји, као да је чини двостраном: физиолошки, објективни процеси праћени су својим унутрашњим рефлексом, субјективитетом.“ „Каква је пак ту врста везе између свести и материје? Може ли се рећи да свест узрочно

зависи од материјалних процеса?“ На ово питање писац одговара негативно: „материјална промена може да изазове само материјалну промену.“ Тешкоћу он покушава да отклони тиме што тврди: „Свест и материја нису хетерогене стари“. „Оно што „с лица“, тј. с објективне стране претставља физички процес, то се изнутра, од стране самог материјалног бића опажа као осећај, као вољна појава, као нешто духовно“ (Биховски, *Op. cit.*, стр. 83—84). Затим он додаје: „сама пак та способност, наиме свесност, јесте особина условљена физичком организацијом, као и све остале њене особине“ (*Op. cit.*, стр. 84). Овај додатак противречи његовом ранијем тврђењу да „материјална промена може да изазове само материјалну промену.“ Очеvidно је, дакле, да се Биховски приближава психофизичком паралелизму, али то не сме да призна, јер не би у том случају имао право да зове своју филозофију материјализам.

Такође и у питању пасивности психичких процеса совјетски су „дијалектичари“ отступили од теорије класичног материјализма, шта више и од учења ортодоксног марксизма. Раније, полазећи од Марксовог става да „не одређује свест биће, него биће одређује свест“, марксисти су тврдили да су све манифестације душевног и духовног живота: религија, право, морал, уметност, филозофија итд. пасивна „надградња“ (*Ueberbau*) на бази материјалних социјално-привредних односа (историјски и економски материјализам). Данас совјетски „дијалектичари“ (на пр., Познер у делу „Дијалектички материјализам — филозофија пролетаријата“, стр. 68), напротив, тврде да су политички и правни односи, филозофија, религија, уметност, као и остале идеолошке појаве „засноване на економској бази, али све оне утичу једна на другу и на економску базу.“ Интересантно је да на истој страни писац понавља и стару формулу: „не одређује свест људи њихову егзистенцију, него обрнуто: начин њиховог социјалног живота детерминира њихову свест“, не примећујући да пада у контрадикцију. Он хоће да буде материјалиста; међутим, материјализам, у тачном значењу те речи, нестаје кад се призна да психички процеси могу активно да утичу на материјалну стварност.

Онај ко хоће с правом да носи име материјалисте, тај треба да тврди да је свест нешто материјално. Заиста, совјетски су филозофи дошли до тог апсурда. Л. Мањковски у чланку „Материјализам Ђорђа Лукача“ наводи цитат из Маркса: „теорија постаје материјална сила кад је прихвати народна маса“; даље сам наставља: „људска свест је са онтолошког гледишта материјални фактор“; „да је уопште идеологија, специјално религија материјални фактор, то је већ било познато Спенсеру.“ Ништа није мање „оригиналан“ проналазак учинио Х. Гербер: „у борби против солипсизма Кант је морао да заузме став материјализма. Нарочито јасно се истиче Кант као материјалиста кад третира ствар по себи не као негативан појам већ као позитиван објект.“ Повод свим тим апсурдним изјавама дао је Лењин кад је рекао: „Када Кант претпоставља да нашим претставама одговара нешто ван нас, нека ствар по себи, онда је Кант материјалиста.“ (Материјализам и емпириокритизам., стр. 163).

Уопште ми не налазимо логичких разлога у прилог материјализма код материјалиста-дијалектичара. Они просто без доказа

тврде да је материја све што постоји. У даљем излагању свога учења они приписују основном бићу (сустанцији, тј. по њима материји) различите особине, као што су: „способност слична осећају“ стваралачка активност, способност *иманентног, спонтаног* развитка који иде у одређеном правцу и ствара нове ступњеве егзистенције све од веће вредности, и то тако да је биће на тим ступњевима подложно законима несводљивим на законе претходних, нижих ступњева еволуције. Има право Берђајев кад каже: „дијалектички материјализам марксиста-лениниста приписује материји божанске особине.“ Према томе је несхатљиво с каквим правом они зову „основно биће“ (супстанцију) материјом.

Марксиста „дијалектичари“ дају своје учењу изглед материјализма, допуштајући недоследности и нејасности у излагању, као и путем проширивања значења појмова. Важну улогу при том игра реч *кретање*, којом они означавају не само промену места у простору већ сваку промену, па чак и стваралачке акте који стварају нове квалитете, нове особине. Основну тезу дијалектичког материјализма они су узели од Хегела, наиме, логички неодржљиво учење о идентитету супротности и реализацији контрадикција, уз негирање логичког закона противречности. Примери које они наводе (на пр., електричне појаве као тобожње јединство супротности; материја као јединство протона и електрона итд.) илуструју само нераздвајиву везу између чланова супротности, а никако њихов идентитет, који тобоже негира закон контрадикције.

Заслужује похвалу тежња дијалектичког материјализма да се ослободи оскудности механистичког материјализма и да открије богату садржину сваке појаве. Међутим, дијалектика, која пружа сложеност, и материјализам, који је праћен оскудном једноликошћу, одвајају се једно од другог као уље и вода. Страх да не изгубе материјалистичку доктрину побуђује марксисте да се грчевито држе материјалистичких догми, које одузимају стварности њено богатство. Навешћу неке од тих догми: гледиште на свет, по мишљењу материјалиста, треба да буде *монистичко* (Биховски, *Op. cit.*, стр. 32 с.); целокупна стварност схвата се као просторно-временска; структура свести интерпретира се у духу *сензуализма*, тј. своди се на осећаје; свест се сматра *пасивном* (стварност детерминира свест, а не свест стварност); *детерминизам* се сматра као облигатан, слобода воље мора се негирати. Сва горња схватања с логичком доследношћу улазе у склоп механистичког материјализма. Материјалисти-дијалектичари су одбацили механистичко гледиште, али задржали његове последице, које су се зато претвориле у логички неоправдане догме.

НАЈВАЖНИЈА ДЕЛА РУСКИХ ФИЛОЗОФА XX ВЕКА

Л. Аскелъродъ (Ортодоксъ): Противъ идеализма, 1922; Въ защиту діалектическаго матеріализма, 1928.

Н. Н. Алексѣевъ: Науки общественныя и естественныя в историческомъ взаимоотношеніи ихъ методовъ 1912; Общее ученіе о правѣ, 1920; Основы философіи права, 1927.

С. Алексѣевъ (Аскольдовъ): Основныя проблемы теоріи познанія и онтологіи, 1900; А. Козловъ, 1911; Мысль и дѣйствительность, 1914; Сознаніе какъ цѣлое, 1918.

Н. Арсеньевъ: Жажда подлиннаго бытія; Из жизни духа; 1935.

Бабынинъ, Бережковъ, Огневъ, Поповъ: сборникъ „Пути реализма“, Москва, 1926.

Н. Бердяевъ: Субъективизмъ и идеализмъ въ общественной философіи. Критическій этюдъ о Н. К. Михайловскомъ, 1900; Sub specie aeternitatis, 1907; Новое религиозное сознаніе и общественность, 1907; Философія свободы, 1911; Смысль творчества, 1916; Міросозерцаніе Достоевскаго, J.M.C.A., 1923; Философія неравенства, 1923; Смысль исторіи, 1923; Новое средневѣковье, 1924; Философія свободнаго духа. Проблематика и апологія христіанства, 2 св. Парижъ, 1929; О назначеніи человѣка. Опытъ парадоксальной этики, 1931; Я и міръ объектовъ, 1934; Духъ и реальность. Основы Богочеловѣческой Духовности, 1937.

В. Бехтеревъ: Объективная психологія, 1907 (има немачки превод); Коллективная рефлексологія, 1921.

П. Блонскій: Ученіе Беркли о реальности, 1908; Философія Плотина, 1918.

А. Богдановъ: Емпириомонизмъ, 1905 – 06; Философія живого опыта; Всеобщая организаціонная наука (тектологія), 3 изд. 1925.

Д. Болдыревъ: Знаніе и бытіе, Харбин, 1935.

С. Булгаковъ: Отъ марксизма къ идеализму, 1904; Два града, 1911; Философія хозяйства, 1912; Свѣтъ невечерній, 1917; Петръ и Иоаннъ, два первоапостола, J.M.C.A., 1926; Купина неопалимая, 1927; Die Tragödie der Philosophie, 1927; Другъ Жениха, 1928; Лѣствица Яковля, 1929; Икона и иконопочитаніе, 1931; L'Orthodoxie, изд. F. Alcan, 1933; О чудесахъ Евангельскихъ, 1933; Агнецъ Божій (Христорологія), 1933; Утѣшитель, 1936 (пневматологія).

Н. Бухаринъ, Теорія историческаго матеріализма, 1921 (немачки и француски превод)

Б. Быховскій, Очеркъ философіи діалектическаго матеріализма.

А. Бѣлый (Бугаевъ), Символизмъ, 1910.

Н. Васильевъ: Воображаемая (неаристотелевская) логика, Журн. Минист. Народн. Просвѣщенія, 1913; Логика и металогика, „Логосъ“ 1912.

А. И. Введенскій: Опытъ построенія теоріи матеріи на принципахъ критической философіи, 1888; О предѣлахъ и признакахъ одушевленія 1890; Логика какъ часть теоріи познанія, III изд., 1917; Психологія безъ всякой метафизики, 1915.

А. Вейдеманъ: Предметъ познанія, 2 св., Рига, 1937; Трагика какъ сущность искусства, религіи и исторіи, 2 св., 1936.

Д. Викторовъ: Емпириокритицизмъ какъ философія чистаго опыта, 1909.

Б. Вышеславцевъ: Етика Фихте, 1914; Сердце въ христіанской и индійской мистикѣ, 1929; Етика преображеннаго Ероса, J.M.C.A., 1931.

С. Ј. Гессенъ: Основы педагогики, 1924 (преведено на польски, чешки, српски и бугарски језик); Проблема правового социализма, Современныя Записки, 1924 - 28; Трагедія добра в „Братьяхъ Карамазовыхъ“, Совр. Зап. 1928.

Г. Гурвичъ: Fichte's System der konkreten Ethik, 1924; Государство и социализмъ, Современныя Записки, 1926; Прудонъ и современность, Совр. Зап. 1926; Будущность демократии, Совр. Зап. 1927; Социализмъ и собственность, Совр. Зап. 1928; L'idée du droit social, 1931; Le temps présent et l'idée du droit social, Morale théorique et science des mœurs, 1937.

А. Деборинъ, Введение въ философію діалектическаго материализма, 1915.

В. Жирмунскій, Нѣмецкій романтизмъ и современная мистика, 1914.

В. Зѣньковскій: Проблема психической причинности, 1914; Психологія дѣтства, 1924 (има српско издање); Русскіе мыслители и Европа, 1926. (има срп. превод).

В. Ивановъ: По звѣздамъ, 1909; Борозды и межи, 1913; Dostojevski, Tübingen, 1931.

В. Ивановскій: Ассоціационизмъ психологическій и гносеологическій, 1909; Методологическое введение въ науку и философію, 1926.

И. А. Ильинъ: Философія Гегеля какъ конкретное учение о Богѣ и человѣкѣ, 1918; О сопротивленіи злу силой, 1925; Религіозный смыслъ философіи, 1925; Основы художества, 1937.

В. Н. Ильинъ: Загадка жизни и происхождение живыхъ существъ, JMCA, 1925; Шесть дней творенія, 1930.

М. И. Каринскій: Классификація выводовъ, 1880; Объ истинахъ самоочевидныхъ, 1902.

В. Карповъ, Основныя черты органическаго пониманія природы, 1912.

А. Коппе: Descartes und die Scholastik, 1923; La philosophie de Jacob Boehme, 1929; La philosophie et le problème nationale en Russie au debut du XIX s., 1929.

Л. Карсавинъ: Noctes Petropolitanae, 1922; Философія исторіи, 1923 (Берлин, изд. „Обелискъ“); О началахъ, 1925; О личности, 1929.

Б. Кистяковскій, Соціальныя науки и право, 1916.

Л. Кобылинскій-Еллисъ: Monarchia Sancti Petri; Christliche Weisheit, 1929.

С. Котляревскій, Власть и право, 1915.

П. Кропоткинъ: Взаимная помощь какъ факторъ эволюціи, 1907; Етика, 1921.

Г. Ланцъ: Das Problem der Gegenständlichkeit in der modernen Logik, 1912.

И. И. Лапшинъ: Законы мышленія и формы познанія, 1906; Проблема чужого я в новѣйшей философіи, 1910; Философія изобрѣтенія и изобрѣтеніе въ философіи, II изд. 1924; La synergie spirituelle, 1935.

В. Ленинъ, Матеріализмъ и эмпириокритицизмъ, Собр. соч. т. X.

В. Лесевичъ, Емпириокритицизмъ, 1909.

Л. М. Лопатинъ: Положительныя задачи философіи; Философскія карактеристики и рѣчи, 1911.

А. Лосевъ: Античный космосъ и современная наука, 1927; Діалектика художественной формы, 1927; Музыка какъ предметъ логики, 1927.

Н. О. Лосскій: Основныя ученія психологіи съ точки зрѣнія волюнтаризма, 1903 (има немачки превод); Обоснованіе интуитивизма, 1906 (има немачки и енглески превод); Міръ какъ органическое цѣлое, 1917 (преведено на енглески јез.); Основные вопросы гносеологіи, 1919; Логика, 1922 (на српски јез. превоо М. Мајсторовић; преведено на немачки јез.); Свобода воле, 1927 (преведено на енглески јез.); L'intuition, la matière et la vie, 1928; Цѣнность и бытіе, 1931 (преведено на енгл. јез.); Типы міровоззрѣній, 1931; Діалектическій матеріализмъ въ СССР, 1934 (има чешки превод); Чувственная, интеллектуальная и мистическая интуиція, 1938 (на енглеском јез. 5 брошура, изд. Русск. Научн. Изслѣдов. Объединенія въ Прагѣ).

А. Луначарскій: Основы позитивной эстетики, 1923; Очерки марксистской теоріи искусствъ, 1926.

И. Лупполъ, На два фронта, 1930.

Д. Мережковскій, Толстой и Достоевскій, 1901 (превед. на немачки и енглески јез.).

К. Мочульскій, Вл. Соловьевъ, 1936.

В. Несмѣловъ, Наука о человекѣ, 1898—1903.

Н. Николаевъ, Изслѣдованіе нашего сознанія. Духовно-монистическое міровоззрѣніе, 1929.

П. Новгородцевъ: Кантъ и Гегель въ ихъ ученіяхъ о правѣ и государствѣ. Москва, 1901; Кризисъ современнаго правосознанія, 1909; Объ общественномъ идеалѣ, 1917; чланак „Ueber die eigentümlichen Elemente der russischen Rechtsphilosophie“ у часопису „Philosophie und Recht,“ 1922—23, 2 Heft.

Л. Петражицкій: Очерки философіи права, 1901; Теорія права и государства въ связи съ теорією нравственности, 1907.

Г. Плехановъ, Къ вопросу о монистическомъ пониманіи исторіи, 1896.

В. Познеръ, Діалектическій матеріализмъ — философія пролетариата, 1933.

Е. Радловъ: Вл. Соловьевъ, 1913; Етика, 1921; Очерки русской философіи, 1920 (преведено на немачки и италијански језик).

М. Рубинштейнъ, О смыслѣ жизни, 1927.

В. Савальскій, Основы философіи права въ научномъ идеализмѣ, 1908.

W. S e s e m a n: Ueber gegenständliches und ungegenschändliches Wissen, Kaunas, 1927; Die logischen Gesetze und das Sein, Kaunas, 1932.

М. Селекторъ, Діалектическій матеріализмъ и теорія равновѣсія, 1934.

Вл. Соловьевъ: Кризисъ западной философіи, 1874; Философскія начала цѣльнаго знанія, 1877; Критика отвлеченныхъ началъ, 1877—1880; Чтенія о богочеловѣчествѣ, 1877—1881; Три рѣчи въ память Достоевскаго 1881—1883; Духовныя основы жизни, 1882—1884; Великій споръ и христіанская политика, 1883; Исторія и будущность теократіи, 1885—1887; *La Russie et l'Eglise universelle*, 1889; Смыслъ любви, 1892—1894; Оправданіе добра, 1895; Теократическая философія, 1897—1899; Три разговора, 1899—1900.

Е. Спекторскій: Очерки по философіи общественныхъ наукъ, 1907; Проблема соціальной физики въ XVII столѣтіи, 1910; Христіанство и культура, 1925.

Ф. Степунъ: Трагедія творчества, „Логос“ 1910; Трагедія мистическаго сознанія, „Логосъ“ 1911—12; Жизнь и творчество, 1923.

А. Столяровъ: Діалектическій матеріализмъ и механисты, 1928; Субъективизмъ механистовъ и проблема качества, 1929.

Д. Стрёмуховъ, *VI. Soloviev et son oeuvre méssianique*, 1935.

Князь Е. Трубецкой: Міросозерцаніе Вл. Соловьева, I, II, 1913; Метафизическія предположенія познанія, 1917; Смыслъ жизни, 1918.

Кн. С. Трубецкой: О природѣ человѣческаго сознанія, 1900; Основаніе идеализма, 1902.

Н. Ф. Федоровъ, Философія общаго дѣла, 1906, 1913.

П. Флоренскій: Столпъ и утвержденіе истины, 1914; Смыслъ идеализма, 1915.

Г. Флоровскій, Пути русскаго богословія, 1937.

С. Франкъ: Предметъ знанія, 1915; *La connaissance et l'être*, 1937; Душа человѣка, 1917; Духовныя основы общества, *JMCA*, 1930; *Die russische Weltanschauung*, 1926.

Г. Челпановъ: Проблема воспріятія пространства, 1896—1904; Мозгъ и душа, 1902; Объективная психологія въ Россіи и Америкѣ; Психологія или рефлексологія? 1926; Соціальная психологія или условные рефлексы? 1926.

Д. Чижевскій: Философія на Украины, 1926; Сковорода, 1935; Гегель въ Россіи, 1939.

Л. Шестовъ: Достоевскій и Ницше, 1903; Апофеозъ безпочвенности. 1905; Идея добра у Толстого и Ницше, 1907; Власть ключей, 1923; *La nuit de Gethsemanie*, 1925; На вѣсахъ Јова, 1929; *Athènes et Jerusalem*, 1938; *Kierkegaardt*, 1938.

В. Шилкарскій: Типологическій методъ въ исторіи философіи, 1916, Проблема сущаго, 1917; *Solowijew's Philosophie der All-Einheit*, Kaunas, 1932.

Г. Шпетъ: Явленіе и смыслъ, 1914; Исторія какъ проблема логики, 1916; Эстетическіе фрагменты, 1922; Введеніе въ этническую психологію, 1927; Очеркъ развитія русской философіи. I, 1922.

А. Штайнбергъ, Система свободы Достоевскаго, 1923.

В. Шулятниковъ, Оправданіе капитализма въ философіи Западной Европы, 1908.

В. Ернъ: Сковорода, 1912; Борба за Логосъ, 1911; Росмини и его теорія знанія, 1914; Философія Джоберти, 1916.

Б. Яковенко: О Логосъ, „Логосъ“ 1911; Что такое философія? Введеніе въ трансцендентализмъ, „Логосъ“ 1911—1912; Объ имманентномъ трансцендентизмъ, трансцендентномъ имманентизмъ и дуализмъ вообще, „Логосъ“ 1912—1913; Путь философскаго познанія, „Логосъ“ 1914; Мощь философіи, „Логосъ“ 1925; Vom Wesen des Pluralismus, 1928; Die Grundvorurteile des menschlichen Denkens, у „Der Russische Gedanke“, 1929—30; Zur Kritik der Dialektik; Zur Kritik des Psychologismus у истомъ зборнику; Къ критикъ русск. интуитивистическаго идеалреализма, у Зборнику; „Научн. труды Русск. Народ. Университета въ Прагъ, II, 1929.

Најважнији филозофски часописи и повремена издања: Вопросы философіи и психологіи (1889—1917), Логосъ (1910—1914).

У Совјетској Русији: „Под знаменем марксизма“, Москва
У емиграцији: Путь, Парижъ; Der russische Gedanke (1927—1930).

С рукописа превео **В. Пелипец**

N. Hans

Ruska škola u XX veku

I. Dve istorijske tradicije u istoriji ruske škole

Istorija ruske škole u XX veku može da se podeli u dva glavna doba: 1) pre revolucije (1900—1917 god) i 2) после revolucije (1917 god — 1937 god.) Prvo doba opet može se podeliti u две periode: време pre Dume¹⁾ i време od osnivanja Dume (1905 god.) do revolucije (1917 g.). Doba 1917—1937 god. takođe se jasno deli na три razdoblja: 1) 1917—1923 god. — време revolucije i građanskoga rata; 2) 1923—1930 god. време učvršćivanja sovjetske vlade i 3) 1930—1937 god. doba razvitka i stabilizovanja školskoga sistema. Međutim, sva izdvojena doba ne pretstavljaju oštro oraničene stupnjeve u razvitku. Naprotiv, svaki prethodni stupanj već sadrži početke sledećeg, a ovaj ima još mnoge crte prethodnog. Razvitak ruske škole u XX veku treba posmatrati kao celinu, dok obeležene granice služe samo za orijentisanje u procesu postepene evolucije. Šta više koren ruske škole XX veka je u XIX veku: две osnovne struje u ruskoj prosvetnoj politici bile su potpuno jasno izražene još pre sto godina.

Pod uticajem doba просвећености, francuske revolucije i engleskog liberalizma, Katarina II, Aleksandar I i Aleksandar II pokušavali su da zavedu demokratski školski sistem na osnovi jednakosti svih klasa, decentralizacije uprave i nezavisan od crkve. S druge strane, pretstavnici apsolutističke tradicije, Nikola I i Aleksandar III, pokušavali su da sprovedu strogo centralizovani školski sistem pod lozinkom apsolutizma, artodoksije i narodnosti. Demokratska je tradicija istakla ideal opšte-čovečanskog humanističkog obrazo-

*) „Duma“ je skupština (narodno pretstavništvo) Prevod.

vanja, donekle nasuprot istorijskim crtama ruske nacionalne svesti. Apsolutistička tradicija, obrnuto, podvlačeći nacionalnu i religijsku odvojenost ruskog naroda, udaljavala ga je od opšte-evropske kulture. Borba između te dve struje trajala je tokom celog XIX veka, te su u početku XX v. obe struje stajale jedna naspram druge. Car, vlada i crkvena organizacija s jedne strane, univerziteti, nastavnici, Duma i samoupravna tela, s druge, borili su se oko vaspitanja nove generacije. Samo u ovoj istorijskoj perspektivi događaji XX veka dobijaju svoj smisao i objašnjenje.

2. Poslednje doba apsolutizma 1900—1907 god.

Prilikom stupanja na presto 1894 god., car Nikola II nasledio je od svog oca Aleksandra III ne samo pravac prosvetne politike, nego i dva savetnika koji su ga rukovodili: ober-prokurora sv. sinoda Pobjedonosceva i ministra prosvete Deljanova. Pod njihovim uticajem on je pokušao da nastavi apsolutističku tradiciju, da potčini osnovne škole sv. sinodu, te da na taj način ostvari stari ideal: apsolutizam, ortodoksiju i narodnost. Međutim, vremena su se promenila. Pred kraj XIX v. industrijski razvitak Rusije doveo je do postanka mnogobrojne klase fabričkih radnika, među kojima je imala uspeha propaganda marksizma. S druge strane, razvitak ekonomskih odnosa na selu posle reforme 1861 god. (ukidanje kmetskog prava) doveo je do revolucionarnog pokreta među seljacima, koji su pod uticajem »Idenja među narod« »narodnjaka« počeli da traže »zemlju i slobodu«. Inteligencija i pretstavnici samoupravnih tela jasno su se opredelili u smislu ograničenja apsolutističke vlasti putem narodnog pretstavništva; čak su i birokratski krugovi sumnjali u mogućnost da se nastavi politika Aleksandra III. Međutim, Pobjedonoscev je zadržao svoj uticaj na cara i bio glavni inspirator prosvetne politike sve do 1905 godine. On je nastojao da potčini sve osnovne škole sv. sinodu i da smanji važnost samoupravnih (oblastnih »zemskih«) i gradskih škola. Državne dotacije crkvenim školama porasle su sa 875.000 zlatnih rubalja u god 1895 na 10 miliona u 1904 godini. Državna pak pomoć samoupravnim seoskim (»zemskim«) i gradskim školama za isto doba porasla je samo sa 1,500.000 zlatnih rub. na šest i po miliona. Međutim, predaja svetovnih škola sv. sinodu nije se dogodila, zahvaljujući protivljenju ministarstva prosvete i senata. Vlada je učinila koncesije zemaljskim samoupravnim telima i dozvola da se počnu pripremni radovi za sprovođenje opšte obavezne nastave. Pred kraj ovog doba načelo opšte nastave bilo je usvojeno od strane vlade, a pokušaj monopolisanja narodnog obrazovanja od strane sv. sinoda bio je zauvek napušten.

U oblasti srednje nastave kolebanja vlade bila su isto tako značajna kao i u oblasti osnovne. Pokušaj Aleksandra III da se uspostavi staleški sistem cara Nikole I nije imao uspeha. Vlada cara Nikole II priznala je taj neuspeh, ali se nije mogla da odluči za potpunu demokratizaciju srednje škole, te se ograničila na polovične mere. Javno mišljenje je tražilo da se sprovede sistem jedinstvene škole i da se ukine dvojstvo kako u pogledu daljeg postojanja gimnazija i realki, tako i u smislu paralelizma između osnovne i

srednje škole. Vlada je u principu priznavala nužnost reformiranja, ali nije mogla da izabere pravilno rešenje. Ministri prosvete su sastavljali komisije; komisije su izrađivale detaljne predloge, ali car nije ih potvrđivao. Jedino što je uspeo ministar Vanovski 1901 godine to je da se pomakne početak nastave latinskog jezika u gimnazijama u treći razred, te tako da se izjednače prvi razredi u svim školama. Međutim, broj đaka srednjih škola za ovo doba se udvostručio, a procenat radničke i seljačke dece popeo se na 50%.

U oblasti više nastave vođena je borba, oko univerzitetske autonomije i slobode rada studentskih udruženja. Univerzitetski ustav 1884 godine, koji je sproveo Deljanov, de facto je ukinuo autonomiju univerziteta, te ih je potčinio opšte-prosvetnoj vlasti («popečiteljima» školskih okruga). Posle smrti Aleksandra III akademski krugovi odlučno su se izjasnili za uspostavljanje autonomije. Borba studenata za slobodu svojih organizacija postepeno se pretvorila u borbu protiv carske vlasti. Studentske obustave rada ponavljale su se svake godine i izazvale stroge mere od strane vlade. Novo doba reakcije se završilo revolucijom 1904—1905 god. Vlada uplašena od snage pokreta popustila je. Univerzitetska autonomija bila je uspostavljena u jesen 1905 godine. Liberalan ministar grof I. I. Tolstoj sazvaio je sve izabrane rektore radi izrade novog statuta, ali je pojačanje reakcije sprečilo reformu. Tolstoj je podneo ostavku a obustave rada i represije se nastavljale — kao i pre. Čak i uvođenje konstitucije i »Državne dume« nije dovelo do povoljnog rešenja univerzitetskog pitanja. Međutim, i pored studentskih nereda i represalija, ova je perioda bila doba brzog porasta visokih škola. Osnovano je pet visokih škola za muškarce i petnaest »viših ženskih kurseva« u rangu fakulteta u toku vremena od 1900 do 1908 godine. Broj studenata se popeo od 28 hiljada na 60 hiljada.

3. Desetogodišnje doba Državne dume (1907—1917)

Prve su dve Dume bile raspuštene. 1907 godine promenjen je izborni zakon u cilju da se dobije konzervativnija većina narodnih predstavnika. Stvarno su druga i treća državna дума imale konzervativnu većinu, kojoj je vlada morala da čini ustupke, pošto bi vraćanje apsolutizmu odmah izazvalo nered.

Pritisak javnog mnjenja bio je tako jak da je vlada morala da sprovodi reforme na svim poljima narodne prosvete. To je bilo doba bujnog razvitka svih tipova škole i demokratizovanja celokupnog školskog sistema.

U oblasti osnovnog obrazovanja opšta nastava bila je cilj koji su svi usvojili, te su u zakonodavstvu Dume položeni praktički osnovi za dalji razvitak. Prvi je projekat opšte nastave podneo drugoj Dumi 20 februara 1907 god. ministar Kaufman. Taj je projekat poslužio kao temelj zakona od 3 maja 1908 god. koji je usvojila treća Duma. Po tom zakonu zemaljska samoupravna tela («zemstvo») i gradske opštine trebali su da predlože planove sprovođenja opšte nastave. Posle njihovog potvrđivanja ministarstvo prosvete moralo je da isplaćuje svake godine po 390 zlatnih rubalja na svakih 50 đaka i osim toga po 250 zlat. rubalja jednovremene pomoći svakoj

školi za nabavku nameštaja i učila. Za podizanje školskih zgrada bio je osnovan naročiti fond, koji je nosio ime Petra Velikog, iz kojeg su se davali beskametni zajmovi u tu svrhu samoupravnim opštinama. Duma je predlagala da se sve osnovne škole stave pod upravu ministarstva prosvete, te da se na taj način ukine dualitet. Međutim, vlada je bez pristanka Dume odredila ogromne sume novca za crkveno-parohijske škole i preduzela mere da sačuva njihovu nezavisnost od samoupravnih vlasti i ministarstva prosvete. Dualizam nije bio ukinut čak ni u ovo doba, te je suparništvo dva sistema trajalo na štetu opšteg razvitka školstva. Izdavanje subvencija lokalnim samoupravama od strane ministarstva prema tom planu počelo je 1907 godine, te pri kraju ovog doba sva je Evropska Rusija bila na putu ka brzom sprovođenju opšte nastave. Ova tabela prikazuje napredak u izvođenju plana.

Godine	Broj okružnih samouprava	Broj gradskih opština	Izdaci za osnovnu nastavu (u hiljadama zlatnih rubalja)		
	Koje su usvojile plan		Ministarstva prosvete	Sv. Sinoda	Svega
1907	17	2	9 681	9 433	19 114
1908	122	14	15 920	9 533	25 453
1909	185	38	22 230	10 647	32 877
1910	303	51	29 364	12 416	41 780
1911	326	61	39 650	14 357	54 007
1912	381	151	48 155	16 505	64 660
1913	390	228	56 153	20 233	77 386
1914	400	257	62 256	19 988	82 244
1915	414	334	64 977	18 000	82 977
1916	421	376	72 337	17 237	89 575
1917	438	494	n e m a p o d a t a k a		

Do 1917 godine nisu podnele planove samo 3 okružne samoupravne opštine i 295 gradskih opština (uglavnom, mali gradovi). U gubernijama gde nisu postojale mesne samouprave (»zemstva«) Ministarstvo je samo sprovodilo plan u 96 okruga (»ujezda«). Do 1915 godine 15 okružnih samouprava i 33 velika grada sproveli su svoje planove, a 31 okružna samouprava ih je završavala. Prema planu trebalo je još pet godina (1915—1920) da se sprovede sveopšta nastava u Evropskoj Rusiji. Broj osnovnih škola ministarstva prosvete porastao je sa 46.000 u 1908 god. na 80.000 u 1915 godini, a broj đaka od tri i po na šest miliona. Broj crkveno-parohijskih škola, naprotiv, smanjio se od 39.000 godine 1908 na 34.000 godine 1915; broj pak učenika ostao je isti (oko dva miliona). Uporedo sa kvantitativnim razvitkom škola obavljala se i njihova kvalitativna reforma. 1911 godine trećina lokalnih samouprava i sva veća mesta uveli su četvorogodišnju nastavu umesto trogodišnje; pri kraju ovog doba većina škola pretvorena je u četvorogodišnje.

U srednjoj nastavi brzi kvantitativni razvitak škola bio je praćen postepenom promenom programa i demokratizovanjem socijalnog porekla đaka. Međutim, Dumi nije uspelo da sprovede sistem

jedinstvene škole, zbog otpora od strane vlade. Revolucija 1905 godine samo je promenila opšti duh srednje škole, ali nije dovela do reforme programa i ukidanja dualiteta koji je postojao između osnovne i srednje nastave. Jedino nasleđstvo od 1905 godine bili su »roditeljski komiteti«, koji su donekle ublažavali birokratski karakter srednje škole. Pokušaji Državne dume da sprovede »jedinствену школу« sa tri stupnja (svaki po četiri godine) imali su za posledicu samo uvođenje dva stupnja narodnih škola; međutim, srednja škola ostala je kao i pre specijalan put za privilegisanu manjinu. Tek 1915 godine grof Ignatjev je uspeo da reformira programe i izjednači u pravima realke sa gimnazijama.

Njegov predlog jedinstvene škole bio je odbačen od strane vlade, te je grof podneo ostavku uoči revolucije 1917 godine. U ovo doba sve »sreske« i građanske škole bile su reformovane u »više osnovne škole« (drugi stupanj narodne škole — 4 godine). 1915 godine broj tih škola se popeo na 1.600 sa 200.000 đaka. U nekim mestima, kao njihov nastavak, bile su osnovane naročite srednje škole trećeg stupnja sa trogodišnjom nastavom, ali to su bili izuzeci. Broj srednjih muških škola porastao je sa 380 godine 1906 na 744 u godini 1914, a broj đaka sa 141.000 na 233.000 za isto vreme. Broj ženskih gimnazija popeo se od 583 na 978, a broj učenica od 184000 na 323.000. Broj srednjih komercijalnih škola povećao se od 28 sa 2000 učenika na 250 sa 60.000 đaka.

Studentske bune i borbe za univerzitetsku autonomiju nastavljaju se i u ovo doba. Pokušaj grofa I. I. Tolstoja da sprovede nov statut završio se neuspehom, represalije se obnovile.

Policijski režim koji je zaveo novi ministar Kaso doveo je do potpunog rušenja univerziteta. 1911 godine Kaso je isključio 11 hiljada studenata i otpustio mnogo profesora. U Moskvi 21 profesor i 80 docenata u znak protesta podneli su ostavku. Represalije su prestale tek posle smrti predsednika vlade Stolipina u septembru 1911 godine. Kaso je umro 1914 god., a novi ministar grof P. N. Ignatjev počeo je da popušta pred javnim mnjenjem. Načelo autonomije bilo je uzeto za osnov novog statuta. Međutim njegovo potpuno ostvarenje bilo je zaustavljeno novim talasom reakcije uoči revolucije. Grof Ignatjev je dao ostavku. Ipak mu je uspelo da ukine mnoga ograničenja u pravilima o prijemu studenata Jevreja i da izjednači u pravima učenike koji su svršili realke sa gimnazijalcima. 1915 godine on je otvorio širom vrata univerziteta za ženske izjednačivši ih u pravima s muškarcima. Prema praksi 1906—1909 g. studentkinje su takođe bile puštene na univerzitetska predavanja, ali kao vanredni đaci. Međutim Švarc im je to pravo oduzeo 1909 godine. Od 1911 god. ženske su imale pravo da polažu državne ispite na univerzitetu u ovo doba bio je zaustavljen Kasovljevimi represalijama. Na univerzitetu na istom osnovu kao i muškarci. Brojni porast univerziteta u ovo doba bio je zaustavljen Kasovljevimi represalijama. Iako je 1909 godine otvoren nov univerzitet u Saratovu, broj studenata, posle brzog porasta 1906—1910 god. znatno se smanjio 1912 godine. Zatim, za vreme rata on je bio u opadanju zbog mobilizacije. Ignatjev je podneo nacrt otvaranja deset novih univerziteta, ali samo jedan od njih, u Permu, bio je otvoren pre revolucije. Za

ovo doba otvoreno je sedam novih visokih »ženskih kurseva« (u rangu fakulteta): u Petrogradu (dva), Moskvi, Odesi, Kijevu, Har-kovu i Tomsku. Broj studentkinja je porasao do 30.000. Ukupan broj visokih škola je iznosio 91, a broj studenata 125.000.

4. Doba revolucije (1917—1923)

Obično odvajaju doba Privremene vlade od prvog doba sovjetske vlade. Faktički se to ne može učiniti za prvo doba građanskog rata 1917—1920 godine. Teritorija SSSR menjala se svakog meseca; znatan deo bivšeg carstva upravljao se po zakonima Državne dume i provodio reforme privremene vlade. S druge strane, prvi su dekreti sovjetske vlade i zakoni iz 1918 godine bili samo logičko i radikalno ostvarenje želja Dume i projekata privremene vlade. Celo ovo doba ima nestabilan karakter usled rata, epidemija i gladi. Normalan život bio je potpuno nemoguć, te svako zakonodavstvo imalo je više manje »papirni« karakter. Komunistička stranka još nije bila jasno svesna svoga cilja, još nije razlikovala svoju marksističku teoriju od radikalnih struja prethodnog doba. Tek pred 1923 god. vlast se stabilizovala, ciljevi su se opredelili, te je bio ostvaren nov sistem škola.

Privremena vlada, sastavljena od članova Državne dume, postavila je sebi zadatak da sprovede u život program školske reforme koji je bio izrađen u dumskim komisijama. Ukidanje dualizma u administracijama podvrgavanjem crkvenih škola lokalnim samoupravama, reforma srednje škole stvaranjem jedinstvene škole, potpuna autonomija univerziteta, — sve je to bilo ostvarenje projekata državne dume. U državni komitet za narodno obrazovanje, koji je osnovala privremena vlada, ulazili su pretstavnici Sveruskog nastavničkog saveza, kao i pretstavnici saveta seljačkih i radničkih poslanika. Njegovi projekti reforama bili su nastavak iste ruske radikalne tradicije koja se formirala tokom vekovne borbe. Kad su komunisti osvojili vlast u oktobru 1917 godine, oni nisu još bili spremni da istupe sa svojim vlastitim programom. Nacrti državnog komiteta samo su bili potencirani u radikalnom smislu, ali ništa bitno novog sovjetska vlada u ovo doba nije dala. Zakon 1918 godine o jedinstvenoj radnoj školi (16 oktobra) proklamovao je kao svoj cilj stari ideal komunističke pedagogike: »Najviša vrednost socijalističke kulture jeste ličnost.«

Stručno (profesionalno) obrazovanje nije bilo popularno u to doba, te su mnoge stare profesionalne (stručne) škole bile pretvorene u škole drugog stupnja. U vezi s tim idejama ceo je sistem nove jedinstvene škole pretstavljao jednu liniju opšteobrazovnih škola bez ikakvog granjanja: škola I stupnja (5 godina), škola II stupnja (4 godine) i univerzitet. Egalitarna tendencija ruskog radikalizma potpuno se izrazila u ovom sistemu. Sva su deca bez obzira na razlike u spolu, poreklu, i socijalnoj sredini (razlike u prirodnoj obdarenosti nisu se priznavale) morala da prođu jedan te isti put u svom razvitku, završavajući ga univerzitetom. Stoga su svi stupnjevi škola proglašeni za besplatne i za svu decu pristupačne. Negativan stav ruske radikalne inteligencije prema veri izrazio se u potpunom seku-

larizovanju školskog sistema i laiciziranju škole. Međutim, demokratski princip neutraliteta u konfesionalnim pitanjima zvanično još nije bio odbačen: privatnoj inicijativi bilo je još ostavljeno pravo verskog vaspitanja dece. Privatne škole bile su zvanično dozvoljene, jer se državno monopolisanje obrazovanja smatralo čak kao štetno za slobodan razvitak ličnosti. Ideje slobodne i aktivne škole preovladivale su u ovo doba, te su sa zvanične strane potsticani eksperimenti u tom pravcu.

Dabogme, praksa se znatno udaljavala od teorije: u uslovima surovog građanskog rata sloboda savesti i slobodna ličnost bile su samo lozinke, koje su suviše često zapostavljane. Samo u retkim kutovima udaljenim od fronta građanskog rata gde epidemije, glad i međusobno uništavanje nisu harali prejako, oduševljenje nastavnika moglo je da dâ pozitivne rezultate. Broj osnovnih škola znatno je opao, a broj đaka se snizio ispod nivoa pre rata. Skoro su sve škole radile u dve ili tri partije, zbog nedostajanja prostorija. Opšte materijalno snabdevanje škola i stanje nastavnika opalo je do nivoa XIX veka. Broj srednjih škola (škola II stupnja) udvostručio se podizanjem svih »viših osnovnih škola« (više narodne škole) na rang »škole II stupnja« i otvaranjem mnogobrojnih srednjih škola po selima. Ali njihov pedagoški nivo bio je daleko ispod nivoa ranijih srednjih škola. Ubrzo je to neprirodno razvijanje počelo da nestaje, naročito po selima kad su seljaci videli da sami moraju da izdržavaju nove škole. Stručne škole ne samo što se nisu dalje razvijale, zbog opšte politike vlasti, već je njihov broj znatno opao.

U oblasti višeg obrazovanja (nastave) prvobitni bujni porast broja studenata — posledica navale svih u više škole ko je želeo bez ikakvih kvalifikacija — uskoro je izazvao opadanje nivoa akademskog obrazovanja. Stoga su zatvorene u provinciji mnogobrojne nove škole, koje su bile univerziteti samo po imenu. Ideja univerzitetske autonomije u početku je bila usvojena od strane sovjetske vlade. Međutim, u opštim prilikama partijske netrpeljivosti ona je protumačena u smislu gospodarenja komunističke stranke. Studentima je odobreno pravo organizovanja i uticanja na upravu; to se pravo pretvorilo u nadzor studenata-komunista nad profesorima nekomunista. Želja da se svi slojevi naroda izjednače u pravu na obrazovanje bila je uzrok otvaranja priveligovanih »radničkih fakulteta«, koji su na brzu ruku spremali radnike iz fabrika za slušanje predavanja na univerzitetima. Na taj način, uloga srednje škole kao pripremnog stupnja nastave za univerzitet bila je odbačena, a ideja jedinstvene škole napuštena. Životna praksa, na taj način, oborila je sve lozinke radikalne tradicije; sovjetska je vlada došla do uverenja da se diktatura proletarijata ne može spojiti ni sa slobodom savesti, ni s »harmonijski razvijenom slobodnom ličnošću«, ni sa slobodom privatne inicijative. Egalitarni ideal takođe je zamenjen idejom klasne privilegije vladajuće klase: proletarijata.

Samo u jednoj oblasti u ovo doba postignuti su pozitivni rezultati, naime u pitanju izjednačenja jezika narodnosnih manjina u pravima sa ruskim jezikom. Pre revolucije manjine osim nekih izuzetaka (Finci, Nemci i dr.) nisu imale škola s nastavom na svom jeziku, te su pohadane ruske škole. Uostalom, još pre sovjetskog pre-

vrata mnoge samoupravne vlasti počele su da otvaraju škole s manjinskim jezicima; 1918 godine vlada je objavila dekret o nastavi na maternjem jeziku. Vrlo brzo se razvila čitava mreža škola u Rusiji; međutim, to je postignuto uglavnom nacionalizovanjem bivših ruskih škola, a ne putem otvaranja novih. Pri tome samo su veće narodnosne manjine, kao što su Ukrajinci, Belorusi, Đurđijanci i Jermeni imali mogućnost da stvore potpune školske sisteme sa univerzitetima.

5. Doba učvršćivanja sovjetske vlade (1923—1930)

Još u toku doba koje smo pregledali, naime 1921—1922 god. ukrajinski vodeći prosvetni faktori preduzeli su reformu ukrajinske škole pod lozinkom: »profesionalizovanje« i »proletarizovanje«. Po njihovom mišljenju te su lozinke više odgovarale teoriji marksizma i diktaturi proletarijata, nego humanistički ideali radikalne inteligencije. Ruska socijalistička federativna sovjetska republika (R.S.F.S.R.) povelala se za tim primerom 1923 godine, te je novim ustavom od 18 decembra iste godine preuređen školski sistem u skladu s novim idejama. Jedinствена škola iz 1918 god. bila je po izgledu zvanično sačuvana, ali novi stupnjevi nisu više bili jedinstveni i za sve isti put. Prvi stupanj bio je skraćen na četiri godine (»četveroljetka«); drugi je stupanj bio povećan na pet godina i podeljen u dva koncentra: 3 i 2 godine. Međutim, od veće je važnosti stvaranje sedmogodišnjih škola (»sedmoljetka«) sastavljenih od škola prvog stupnja i prvog koncentra drugog stupnja, te devetogodišnjih škola (»devetoljetka«), koje su obuhvatale oba stupnja. U Ukrajini i u Belorusiji škole II stupnja bile su potpuno ukinute i zamenjene sa sedmogodišnjim školama i trogodišnjim stručnim »tehnikumima« U R.S.F.S.R. deo starih škola II stupnja bio je još sačuvan, ali su one izgubile svoj značaj škola koje spremaju za univerzitet. »Sedmoljetke« i »devetoljetke« pretstavljale su u stvari stare više narodne škole, odn. niže srednje škole zajedno sa osnovnom školom. Stariji razredi tih škola ostali su faktički nepristupačni za većinu đaka četvorogodišnjih škola (»četveroljetaka«). Na taj se način jedinstvena škola raspala u tri paralelna puta: osnovno obrazovanje »za radničku masu«, srednje obrazovanje za »tehniku — specijalistu« i više obrazovanje »za organizatore najvišeg stepena kvalifikacije.« Ceo sistem bio je potčinjen, s jedne strane, zadacima državnog gazdinstva, kome su potrebni kvalifikovani stručnjaci, a ne »harmonijski razvijene ličnosti«, a s druge strane, ciljevima komunističke stranke, koja nije tražila slobodu savesti i kritičko gledište na svet, već je zahtevala nametanje »klasne svesti« i vernosti marksizmu. Profesionalizam se ogledao čak na poslednjem stupnju »devetoljetke«, u kojoj se na drugom koncentru morao sprovesti tako zv. »profesionalni smer.« Na mesto neutralnosti u verskim pitanjima došao je dogmatički ateizam, koji se predaje kao državna vera pomoću specijalnih komunističkih katehizisa. Privatna inicijativa je potpuno zabranjena, te je proglašen potpuni monopol komunističke stranke u oblasti obrazovanja. Pristupačnost škola svih stupnjeva za ceo narod je ukinuta; proletarijat je dobio povlašćeno pravo na školovanje; uve-

dena je u školama svih stupnjeva školarina, koja se odbija od plate roditelja — radnika i državnih službenika; naročito visoku školarinu plaćaju roditelji koji su »politički nesigurni.« Mesto proklamovanja u ranije doba decentralizovanja prosvetne uprave došao je krajnji centralizam pod vodstvom komunističke stranke. Načelo izbora i autonomija, lozinke prethodnog doba, proglašeni su »buržuaskim predrasudama«, te je svuda sproveden princip postavljanja i lične uprave.

Gore je bilo rečeno da je sprovođenje opšte nastave bilo zaustavljeno građanskim ratom i glađu; broj đaka osnovnih škola opao je od 9 miliona 1920 godine na 6,8 mil. 1922—23 god. Od 1923 god. broj đaka počinje ponovo da pomalo raste, ali priraštaj dece ide brže od povećanja broja škola. Pod takvim uslovima sveopšta nastav nikad se ne bi mogla izvesti. Sovjetska vlada je najzad odlučila da obnovi napore koje je u tom pravcu počela državna Duma. 1925 godine izdat je dekret o opštoj nastavi. Uglavnom dekret ponavlja propise zakona iz 1908 godine, ali sa dve važne dopune. Prvo, zakonom je uvedena školarina u osnovnim školama čak i po selima, sve dotle dok se ne bude izgradio dovoljan broj škola za svu decu. Drugo, zabranjeno je otvaranje srednjih škola dok se ne otvori izvesan broj osnovnih škola. Broj đaka prvog koncentra drugog stupnja ne sme biti veći od 10% broja đaka četvorogodišnjih škola, a broj đaka drugog koncentra 2½% tog broja. Zbog tog dekreta, u mnogim mestima morale su se zatvoriti škole drugog stepena. Međutim, sprovođenje dekreta u život u ovo doba (1923—1930 god.) nije imalo mnogo uspeha. Porast broja škola zaostajao je iza onog koji je predviđen u planu, te je 1930 godine broj đaka četverogodišnjih škola iznosio samo 10 miliona, računajući tu i »prestarelu« decu. U svakom slučaju procenat dece obuhvaćene školskom mrežom počeo je ponovo da se diže i, što je naročito važno, obuhvaćeni su svi delovi Rusije, računajući tu i pokrajine naseljene zaostalim muslimanskim plemenima.

Broj srednjih škola u ovo doba počeo je brzo da opada. 1920 godine bilo je 4.163 škole drugog stepena, 1923 god. 2.354, a 1926 godine samo 1.640. Reforma 1923 godine promenila je njihovu strukturu: od škola drugog stupnja one su postale samostalne devetogodišnje škole. Stoga se ne da potpuno uporediti broj đaka za te godine: što je veći broj škola bio reformiran, toliko je veći broj đaka otpadao na prve četiri godine, koje odgovaraju četvorogodišnjoj osnovnoj školi. Dekret 1925 godine, kao što je spomenuto, imao je za posledicu dalje smanjivanje broja srednjih škola. Samo pred ovog doba, kad je bio uveden tk.zv. petogodišnji plan kulturnog podizanja, počeo je opet da raste broj srednjih škola. Kao što je rečeno, opšteobrazovni zadatak srednje škole bio je žrtvovan potrebama sovjetskog gazdinstva i komunističke stranke. Naročitu ulogu u tom su odigrali čuveni »kompleksni programi« gde su ukinuti posebni predmeti, te je celokupno nastavno gradivo podeljeno u tri »stupca«: priroda, rad, društvo. Međutim, opadanje opšteg nivoa đaka, naročito pak studenata, pobudilo je vladu da se odrekne »kompleksa« i da ponovo uvede nastavu po predmetima na stari način. Pri kraju ovog doba srednja je škola postigla izvesnu stabil-

nost; »profesionalizam« je bio pomaknut na sledeći stupanj više nastave.

U oblasti više nastave, kao što je rečeno, princip slobodnog pristupa za sve bio je zamenjen načelom klasnog odabiranja, što je izazvalo smanjivanje broja studenata. Vlada je izračunavala broj potrebnih stručnjaka, te su partijske organizacije upućivale odgovarajući broj omladinaca u visoke škole. Samo 10% mesta ostavljeno je običnim građanima koji su svršili srednje škole; oni su morali plaćati školarinu. 90% studenata bilo je upućeno od strane organizacija, te se školovalo o državnom trošku. Ogroman broj studenata koji nisu svršili srednju školu, te su dobili slabu spremu na »radničkim fakultetima«, srozali su nivo akademskog obrazovanja do stepena usko-profesionalne spreme. Mnogi su univerziteti bili podeljeni u odvojene »monotehničke« institute (zavode). Mnoge katedre, kao katedra filozofije, istorije, istorije prava i sl. bile su ukinute. Broj studenata kolebao se između 160.000 i 190.000, prema 225.000 u 1921 godini.

6. Doba stabilizovanja i porasta školskog sistema (1930—1937 god.)

Kulturni petogodišnji plan počeo je da se sprovodi u život 1928 godine, ali u toku prve dve godine nije ubrzao brojni razvitak škola. Bujni porast svih vrsta nastavnih zavoda počeo je tek 1930 godine. Iste godine izvršena je centralizacija visokih škola pod upravom opšte-savezničkih organa. Iako je uspostavljanje stare srednje škole i poboljšanje kvaliteta nastave postignuto kasnije, naime oko 1930 godine, borba za kvalitet škole počela je već 1929 godine dekretom o nemešanju komunističkih organizacija u školske poslove. Moglo bi se ovo doba podeliti u dve periode: 1930—1934 god. — brojni (kvantitativni) razvitak i 1934—1937 god. — kvalitativno poboljšanje; međutim, uglavnom celo ovo doba ima pozitivan karakter, kad se uporedi sa prethodnim. Ovo je doba stabilizovanja školskog sistema, njenog brojnog razvitka i poboljšanja kvaliteta.

U toku prve tri godine ovog doba sva pažnja vlade upravljena je na brojni razvitak škole i sprovođenje opšte nastave. Drugi zadatak bio je u tome da se spremi potrebno tehničko osoblje za državnu industriju, koja je porasla u najvećoj meri, zbog petogodišnjeg plana. U tom cilju odlučeno je da se privremeno žrtvuje opšte obrazovna srednja nastava, te je većina devetogodišnjih škola bila skraćena na sedam godina, a dva viša razreda pretvorena su u »tehnikume.« Na taj način, uporedo s brzim porastom broja četvorogodišnjih, sedmogodišnjih škola i tehničke nastave, događalo se katastrofalno skraćivanje mreže srednjih škola. 1931 godine u dva viša razreda (VIII i IX) devetogodišnjih škola ostalo je svega oko 70.000 đaka, a u šest saveznih republika (od ukupnog broja devet) nije ostalo nijedne devetogodišnje škole (»devetoljetke«). Broj tehnikuma (tehničkih škola) i stručnih škola gotovo se utrostručio tokom tih tri godine, i to donekle putem preuređenja ranijih srednjih škola, donekle pak putem grozničavog otvaranja novih zavoda. Međutim, ubrzo se vlada uverila da taj bujni porast broja škola bez odgovarajućeg poboljšanja kvaliteta nastave daje negativne rezul-

tate. 1932 god. vlada je morala da snizi nivo prijemnih ispita u tehnikume i visoke škole, pošto nije bilo potpuno spremnih kandidata. Pod pritiskom tih okolnosti, naročito pak usled pretstavki visokih škola, vlada je 1933 godine ponovo uvela srednje škole, dopunivši ih čak jednom višom godinom (»desetoljetke«) i jednim pripravnim razredom za decu od 7—8 godina. Novi statut bio je obnarodovan 16 maja 1934 godine. Prema njemu na celoj teritoriji S. S. S. R. uvode se tri tipa škola: »osnovna« (»početna«) »nepuna srednja« i »srednja«. Osnovna škola ima četiri razreda, nepuna srednja sedam, a srednja devet. Ranija »nulta grupa« sada se zove »pripremni razred.« Oni koji svrše sedmogodišnju školu (»sedmoljetku«) imaju prvenstveno pravo da stupe u tehnikume, a oni koji završe srednju školu imaju prvenstveno pravo da budu primljeni u univerzitete i druge visoke škole. Upravitelj osnovne škole može biti samo onaj koji je svršio »pedagoški tehnikum« (trogodišnji pedagoški zavodi, na koje se primaju đaci koji su svršili »sedmoljetku«), a ima tri godine službe. Njih postavljaju »republikanski komesarijati prosvete« na preporuku »mesnih odeljenja za narodno obrazovanje«. Direktori srednjih škola treba da imaju više obrazovanje i trogodišnju školsku praksu. Postavljaju ih neposredno republikanski komesarijati. Drugim dekretom ponovo su uvedeni razredne starešine. Autoritet nastavnika je uspostavljen posebnom odlukom; mešanje u školske poslove zabranjeno je »pionirima« (deca — članovi komunističkog podmlatka) i »komsomolcima« (članovi »saveza komunističke omladine«) odlukom stranke. Rešenjem stranke od 23 aprila 1934 godine ukinuto je učenje partijskih ogluka i marksizma u osnovnoj školi. 1932—34 god. objavljeni su novi programi i u potpunosti uspostavljeni tradicionalni predmeti, kako u osnovnoj tako i u srednjoj školi. Predavanje istorije i geografije ponovo je uvedeno zakonom od 16 maja 1934, pri čemu su zabranjene različite sociološke sheme. Još u februaru 1933 godine bilo je zabranjeno predavanje po »beleškama«, već su se morali upotrebljavati odobreni udžbenici. Tokom 1933 godine izdato je 45 miliona primeraka novih udžbenika, pri čemu mnogi su od njih bili udžbenici predratnog doba nešto obnovljeni. U septembru 1935 god. su standardizovane tabele rasporeda časova, tabele ocena i ispitnih pravilnika. Iste godine naročitim dekretom izrečena je osuda preterivanju u pedologiji i psihološkim testovima. Teorija o neuračunljivosti malodobnih prestupnika odbačena je: dekretom od aprila 1935 godine deca počevši od 12 god. stavljena su pod opšti krivični zakonik.*) Građenje škola u ovo doba išlo je brže. Tokom 1935 godine sagrađeno je i otvoreno 533 nove škole (od tog broja 350 srednjih) za 286.000 đaka u gradovima i 2.829 škola za 513.000 đaka po selima. Osim toga stare škole su proširene za 250.000 đaka. Prema planu za 1936 godinu trebalo je da se sagradi 1.507 školskih zgrada za 890.000 đaka u gradovima i 2.802 škole po selima za 569.000 đaka. Sagrađeno je 3.200 školskih zgrada. Gornji brojevi upućuju na vanredni porast svih vrsta škola, izuzimajući stručne, koje se gotovo

*) Sa primenom na njih i smrtne kazne. To je doprinelo smanjivanju broja »besprizorne« (nezbrinute) dece. (Prevod).

nisu razvijale posle reforme 1930/31 godine. Mesto toga se jako razvijala mreža kratkotrajnih večernjih tečajeva. Opšteobrazovna škola ponovo je zauzela mesto koje njoj s pravom pripada, te je postala dominantan tip škole. Broj đaka u opšte obrazovnim školama 1936 godine dostigao 25 miliona: 11 mil. u osnovnim, 10 mil. u nepunim srednjim i 4^{1/2} mil. u srednjim školama. Broj đaka stručnih škola iznosio je svega jedan milion; slušalaca kratkotrajnih tečajeva bilo je oko 2 miliona.

Uporedo s reformom i porastom broja osnovnih i srednjih škola vršio se razvitak mreže i reforma visokih škola. Još dekretom od 1928/30 god. svi su visoki tehnički, ekonomski i poljoprivredni instituti izdvojeni iz uprave republikanskih prosvetnih komesarijata i prevedeni u nadležnost saveznih komesarijata odgovarajuće struke. Savezni komesarijati različitih privrednih grana koristili su se prilikom da bi podvrgli visoke škole usko-tehničkim zadacima svoga delokruga. Sve su tehničke škole (»politehnikumi«) bile podeljene u »monotehničke institute«, a otvoreno je mnogo novih stručnih škola sa uskom strukom. Rezultat je toga bila nekoordinacija i paralelizam. Radi povezivanja tog mnoštva novih instituta (stručnih škola) u neki sistem osnovan je 17 oktobra 1933 godine »Savezni komitet za više tehničko obrazovanje«, neposredno potčinjen saveznoj vladi. Svi su »kržljavi instituti« zatvoreni, a mnogi ponovo spojeni. Mesto 390 zavoda te vrste iz 1932 godine, godine 1934 ostalo je svega 297. Uporedo sa reorganizovanjem »tehničkih instituta« zakonom od oktobra 1933 godine uspostavljeni su pređašnji univerziteti. U proleće 1934 godine ponovo su otvoreni istorijski fakulteti. U januaru 1934 god. ponovo su uvedene naučne titule »kandidata« i »doktora«. 2 aprila 1934 god. objavljena su nova prijemna pravila: svi kandidati moraju da polažu ispit iz ruskog jezika, matematike, fizike, hemije i nauke o društvu. Nivo ispita podignut je do nivoa zahteva koji su važili pre revolucije za matursku svedodžbu. 10 oktobra 1936 godine osnovan je »Svesavezni komitet za poslove visoke škole«, kome su bile podređene sve visoke škole osim vojnih i zavoda za fizičku kulturu. Uprava je ujedinjena na celoj teritoriji Unije. 1936 godine ponovo su uvedeni semestralni (odn. godišnji) i državni diplomski ispiti po starom uzoru. Svršeni đaci srednjih škola dobili su prednost prema ostalim u pravu na stupanje u univerzitete i ostale visoke škole. »Savezni komitet« vodio je naročitu brigu da podigne kulturni nivo studenata. Još 1934 godine bili su otvoreni uz tehničke institute »univerziteti za kulturu« sa predavanjem humanističkih predmeta. 1936 godine u svim visokim školama uvedena je obavezna nastava ruskog jezika za slabo pismene studente, kao i za studente drugih narodnosti. Broj studenata počeo je ponovo da raste od 1930/31 godine; godine 1936 on je iznosio 516.000, računajući tu 199.000 studentkinja. Sistem centralizacije visokih škola u malom broju centara, uglavnom u Moskvi i Petrogradu, zamenjen je njihovom raspodelom po reonima. Bela Rusija, Ural, Kavkaz, Sibir i Srednja Azija dobili su izvesan broj visokih škola, uglavnom srazmerno broju stanovništva. Čak u Velikoj Rusiji i Ukrajini mnoga provincijska mesta, koja ranije nisu imala visokih škola, sad su ih dobila.

7. Uprava i finansiranje

Pre revolucije ministarstvo prosvete upravljalo je samo onim školama koje su spadale neposredno u njegov resor. To su bile škole: mesnih samouprava («zemske škole») — seoske i gradske — više narodne škole, gimnazije, realke, univerziteti i »viši ženski kursevi«. Pod upravom sv. sinoda bile su sve crkveno-parohijske škole, eparhijske srednje ženske škole (za kćeri lica duhovnog zvanja), bogoslovije («seminarije») i duhovne akademije. Pod upravom ministarstva finansija bile su komercijalne škole i trgovački kursevi. »Nadleštvo carice Marije Fjodorovne« imalo je pod svojom upravom ženske »institute« i tk. zv. »marijinske ženske gimnazije«. Stručne više škole bile su pod upravom ministarstva odgovarajućih struka; na pr., ministarstvo poljoprivrede je upravljalo svima poljoprivrednim školama, a ministarstvo saobraćaja svim saobraćajnim («železničkim») školama i to ne samo stručnim nego i opšteobrazovnim za decu saobraćajnog osoblja. Čak je i ministarstvo unutrašnjih poslova imalo svoje škole za doseljeničku decu u krajevima koji su se kolonizovali. Posle revolucije sve su škole bile stavljene pod jedinstvenu upravu komesarijata prosvete u Moskvi. Uskoro, međutim, počele su se stvarati nacionalne republike, koje su dobile potpunu samostalnost u oblasti prosvete. Moskovski komesarijat prosvete postao je glavno nadleštvo samo za teritoriju R. S. F. S. R. (Ruske socijalističke federativne sovjetske republike). Danas ima jedanaest tk. zv. saveznih republika: 1) R. S. F. S. R., 2) Ukrajinska S. S. R., 3) Beloruska S. S. R., 4) Azerbejdžanska S. S. R., 5) Jermenska S.S.S.R., 6) Đurđijanska S. S. R., 7) Turkmenska S. S. S. R., 8) Uzbekska S. S. R., 9) Tadžikiska S. S. R., 10) Kazahska S. S. R., i 11) Kirgiska S. S. R. Sve te savezne republike imaju svoje nezavisne »komesarijate prosvete«.¹⁾

Osim toga, R.S.F.S.R. ima u svojim granicama 17 autonomnih nacionalnih S.S.R.,²⁾ Ukrajina jednu, Azerbejdžan jednu, Đurđijanska dve, Uzbekstan jednu. Svaka od ovih autonomnih S.S. republika takođe ima svoje nacionalne komesarijate prosvete nezavisne od svojih saveznih centara. Tako zvane, »nacionalne autonomne teritorije« (u S.S.S.R. ima ih devet) potčinjene su republikanskim centrima s pravima tk.zv. »krajeva« i »oblasti«. R.S.F.S.R. sastoji se od pet »krajeva« i 19 oblasti; Ukrajina je podeljena na 7 oblasti, a Kazahstan na 8. Autonomne nacionalne pokrajine, oblasti i »krajevi« imaju svoja mesna »odeljenja za narodno obrazovanje« koja su potčinjena republikanskim komesarijatima. Saveznog komesarijata prosvete još nema; međutim 1936 godine osnivanjem »Saveznog komiteta za više obrazovanje« de facto stvoren je centralni savezni organ. Njegov predsednik, prema ustavu od 1936 god., čak ulazi u vladu S.S.S.R. pored ostalih narodnih komesara saveznih resora. Poslednjih godina savet narodnih komesara i centralni izvršni odbor komunističke stranke (CIK) počeli su da objavljuju dekrete o narodnom obrazovanju koji važe za ceo Savez. Ne samo planovi građenja škola, već

¹⁾ Narodi komesarijati u S. S. S. R. odgovaraju našim ministarstvima-(Prev.)

²⁾ Sovjetskih socijalističkih republika (Prev.)

i programi, rasporedi časova, pravila o ispitima, skale plata i ostale sitne stvari diriguju se sada iz Moskve. Pređašnja delimična nezavisnost saveznih republikanskih komesarijata sada je faktički ukinuta. Oni su sada pretvoreni u čisto izvršna nadležstva, koja su u stvari samo viši stupanj pokrajinskih i oblasnih »odeljenja za narodno obrazovanje«.

Finansiranje narodne prosvete pre revolucije takođe se vršilo preko raznih nadležstava. Iz donje tabele se vide izdaci za prosvetno obrazovanje naroda za pet poslednjih godina pred revoluciju.

Izdaci za narodno prosvetno obrazovanje (u hiljadama zlatnih rubalja)

Godine	N a d l e š t v o			
	Ministarstvo prosvete	Sv. Sinod (za nar. škole)	Ukupno od svih nadležstava	% od ukupnog državnog budžeta
1912	117 337	16 505	170 206	6,4
1913	142 739	20 233	202 772	6,7
1914	155 292	19 988	238 605	7,2
1915	158 915	18 000	225 117	7,3
1916	165 160	17 235	270 775	8,2

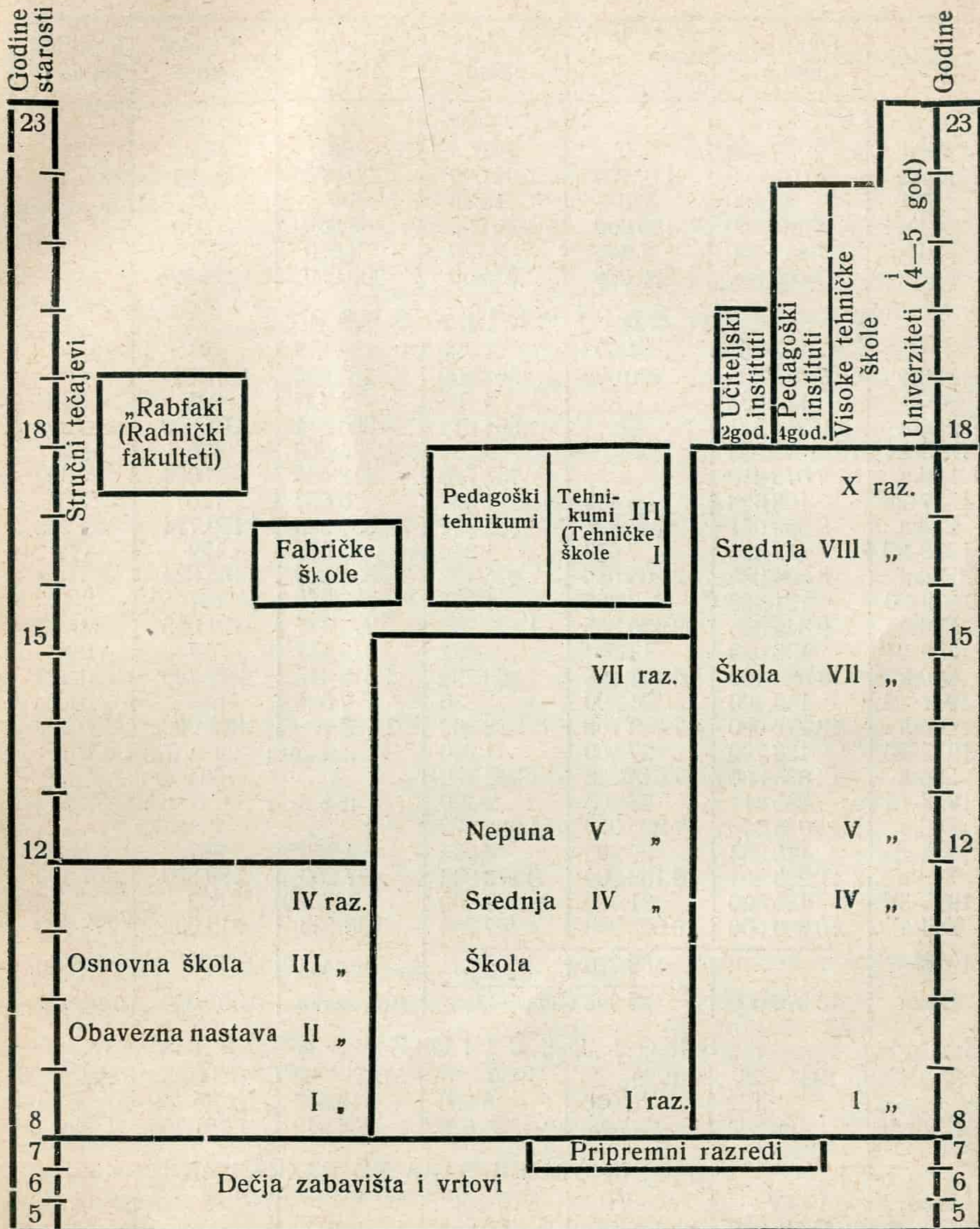
Mesne samoupravne opštine trošile su za prosvetu 1914 godine: »zemstvo« (okružne i sreske samoupravne opštine) 104.597.000 zlatnih rubalja (31,1% celokupnog svog budžeta; gradske opštine 30.470.000 zlat. rubalja (13,2% svog budžeta); sve samoupravne ustanove trošile su za prosvetu 24% svog mesnog samoupravnog budžeta. U doba stabilizovanja vlade 1923 godine savezna vlada trošila je samo 20 milijona rubalja; šest saveznih republika izdavalo je 83 milijona, a to je iznosilo 4,5% od ukupnog državnog budžeta. Mesne ustanove izdavale su 161 milijon, odn. 24,8% od ukupnog mesnog budžeta. Od tog doba učešće savezne vlade u izdacima raslo je svake godine apsolutno i relativno. Od 1931 do 1934 godine izdaci za prosvetne svrhe bile su sledeći (u hiljadama rub. — »červonaca«):

Godine	Savezni budžet	% državnog budžeta	Budžet saveznih republika	% od republikanskog budžeta	Mesni budžet	% od ukupnog mesnog budžeta
1931	1 172 600	5,8	nema podataka		1 543 900	
1932	1 524 200	5,0	740 300	oko 20%	2 144 400	oko 45%
1933	2 060 900	5,8	883 509		2 664 100	
1934	2 737 600	5,7	1 154 800		3 423 400	

Savezna vlada izdražava sve visoke i jedan deo stručnih škola, pojedine savezne republike izdržavaju deo stručnih i deo srednjih škola. Mesni budžeti finansiraju jedan deo srednjih škola, sve osnovne

Školski sistem S.S.S.R.*)

Tabela br. 1

i vanškolsko prosvjećivanje. Rashod za izgrađivanje škola podnosi uglavnom centralna vlada Saveza i republika. 1936 godine od troškova za podizanje škola mesnom budžetu je pripadalo 45 milijona rubalja, dok je centralnom pripadalo 1047 milijona. Dečja zabavišta

*) Za spremanje učitelja osnovnih škola služe „pedagoški tehnikumi“, Za nastavnike nepune srednje škole „učiteljski instituti“, a za nastavnike srednje škole pedagoški instituti.

Brojni porast škola i đaka

Tabela br. 2

Godine	Osnovne škole	Više nar. škole (sedmogodišnje)	Srednje škole	Stručne škole	Visoke škole	Radnički fakulteti
1900	77 400	730	940	300	40	—
Đaka	4 030 000	112 700	293 000	20 000	30 000	—
1906	86 600	830	1 245	900	50	—
Đaka	5 181 000	130 000	416 000	90 000	55 000	—
1915	111 200	1 600	2 170	3 000	92	—
Đaka	7 690 000	220 000	701 000	300 000	125 000	—
T E R I T O R I J A S S S R						
1915	103 000	1 600	1 790	2 877	91	—
Đaka	7 015 600	220 000	563 500	267 000	124 700	—
1920	114 235	—	4 163	3 727	244	54
Đaka	9 211 351	—	564 613	293 811	207 000	18 000
1923-24	87 258	—	2 354	4 066	176	130
Đaka	7 075 810	—	752 726	412 909	205 000	46 000
1927-28	108 658	6 409	1 847	5 097	120	147
Đaka	8 350 551	2 046 521	882 302	556 658	159 774	49 233
1928-29	114 224	7 076	1 854	5 670	129	177
Đaka	8 804 965	2 200 039	976 402	633 894	166 824	56 652
1929-30	121 306	7 852	1 921	6 276	151	239
Đaka	9 849 336	2 430 265	1 122 205	772 377	191 055	68 185
1930-31	136 026	12 364	687	10 947	537	694
Đaka	13 046 409	4 162 466	403 796	1 616 415	272 135	150 823
1931-32	145 400	21 800	30	7 066	645	872
Đaka	13 772 000	7 058 100	16 100	1 729 100	394 000	319 500
1932-33	138 700	27 300	1 200	n e m a	p o d a t a k a	
Đaka	12 633 600	7 913 200	1 266 700	?	469 200	
1933-34	135 411	28 906	2 420	n e m a	p o d a t a k a	
Đaka	12 035 640	7 985 010	1 982 972			
1934-35	128 934	29 905	4 065	4 355*)	567	772
Đaka	11 225 401	9 153 500	3 176 906	897 200	469 800	267 400
1935-36	125 800	31 400	6 000	4 275*)	592	772
Đaka	10 890 500	10 023 200	4 467 200	986 100	515 000	276 000
1936-37		163 729		n e m a	700	n e m a
Đaka	10 970 000	17 093 000		п о д а т а к а	551 000	п о д а т а к а
B R O J D E Č J I H Z A B A V I Š T A						
	1927—28	1929—30	1930—31	1931—32	1934—35	1935—96
Br. zavoda	2 132	3 090	5 690	15 415	25 700	23 600
Br. dece	104 383	170 389	331 629	805 979	1 181 255	1 048 300
BROJNO STANJE ĐAKA PO RAZREDIMA						
God.	I—IV	V—VII	VIII—X			
1928-29	10 375 049	1 436 427	169 969			
1933-34	17 726 179	4 091 275	133 706			
1934-35	18 285 671	4 857 096	287 907			
1935-36	18 076 000	7 304 400				

*) Bez večernjih tečajeva, njihov broj ove godine nije dat.

(»dečji vrtovi«) zauzimaju posebno mesto, te se izdržavaju odbitcima od plata državnih službenika ($\frac{1}{4}\%$) i od školarine. Doprinosi roditelja čine 30% svih troškova.

8. Nastavnici

Položaj narodnog učitelja bio je uvek bolno pitanje ruskog prosvetnog sistema. Prema zakonu koji je donela Duma pre revolucije početna mesečna plata učitelja bila je 30 zlatnih rubalja; maksimalna (kroz 20 godina službe) plata iznosila je 50 zlatnih rubalja. Prosečna mesečna plata nastavnika gimnazije iznosila je 200 zl. rubalja. U momentu stabilizovanja 1927/28 god. učitelj narodne škole dobijao je prosečno 48 rubalja — »červonaca« mesečno, a nastavnik srednje škole 75 rubalja — »červonaca«. Od tog doba plate su postepeno podizane uz istodobno opadanje vrednosti sovjetske rublje. 9 aprila 1936 godine odlukom SNK¹⁾ utvrđene su ove mesečne plate:

Učitelji narodnih škola (I—IV razred)

Učitelji sa srednjom pedagoškom školom	240—330 rubalja
„ sa opštom srednjom školom	215—280 „
Nastavnici V—VII razreda s višom školom	300—400 „
Nastavnici sa 2 godine »pedagoškog instituta«	270—360 „
Nastavnici VIII—X razr. i »pedagoških tehnikuma« s visokom školom	325—425 „
Nastavnici VIII—X razr. i »pedagoških tehnikuma« s nepotpunom vis. školom	290—370 „
Upravnici osnovne škole	270—420 „
Direktori nepotpunih srednjih škola	250—400 „
Direktori srednjih škola	300—600 „

Kroz 25 godina službe stiče se pravo na povišicu u iznosu 10% od plate. Za razredno starešinstvo plaća se dodatak od 30—50 rubalja, za ispravljanje zadataka dodatak od 40 rubalja mesečno. Sve se stavke povećavaju sa 10% u Uzbekstanu i Kalmickoj Republici, sa 20% u Sibiru, Dalekom Istoku i Srednjoj Aziji, sa 50% na dalekom severu. 10 aprila 1936 godine uvedeno je lično zvanje »učitelja osnovne škole« i »učitelja srednje škole« na osnovu propisnog školovanja pedagoškog staža.

Broj škola i đaka 1936 godine

Opšteobrazovne škole (osnovne, nepune i srednje): 163.729 sa 10,970.000 đaka osnovnih i 17,093.000 đaka srednjih škola.

Sručni tečajevi (kratki): 2 miliona tečajeva

Stručne škole (»tehnikumi«): 2.563 sa 698.100 đaka (44% učenica), od toga broja 894 »pedagoških tehnikuma«²⁾ sa 202.000 đaka.

Fabričke škole (»F.Z.U.«) 1.712 sa 280.000 đaka.

¹⁾ Savet narodnih komesara S. S. S. R. (Prev.)

²⁾ Učiteljske škole.

Visoke škole («Vuzi») i Visoke tehničke škole («Vtuzi»): 592 sa 515.900 studenata (38% studentkinja), od toga broja 194 pedagoške visoke škole sa 137.200 studenata.

Komunističke visoke škole («Komvuzi»): 79 sa 42.200 studenata.

Sovjetske partijske škole: 279 sa 37.600 đaka.
Škole za odrasle:

a) za nepismene	3,977.300	slušalaca
b) za slabo pismene	3,892.700	„
c) višeg tipa	207.500	„

Pet akademija i 804 zavoda za naučna istraživanja sa 169.000 naučnih radnika.

Dečjih vrtova (letnjih): 102.784 sa 4,202.479 dece.

LITERATURA

1. П. Н. Милуковъ. Очерки по истории русской культуры. Том II, 2 deo, Pariz 1932.
2. N. Hans. History of Russian Educational Policy. London 1931.
3. S. Hessen und N. Hans. Fünfzehn Jahre Sowjetschulwesen. Langensalza, 1933.
4. S. Hessen. Der gegenwärtige Stand des russischen Schulwesens. »Die Erziehung«, 11 Jahrg. (1935/36), N. 4—5.
5. A. Pinkewich. The New Education on the Soviet Republic. 1929.
6. M. Epstein. Education in the U.S.S.R. Članak u Year Book of Education. London 1937.
7. N. Hans. Education in Soviet-Russia. Year-Book of Education London 1935.

С рукописа Н. Н.

Н. Новожилов

Литература за децу у Русији XIX века

1. Прошлост руске литературе за децу

Прва књига за децу у савременом смислу појавила се крајем 17 века у Француској. То су Фенелони (1651—1715) „Телемакови доживљаји“, који су утицали на сву литературу XVIII века. Али главни оснивалац литературе за децу био је Кампе (1746—1818), који је 1779 приредио за децу „Робинзона Крусо“ од Д. Дефоа. Од друге половине 18 века почиње брзо развиће литературе за децу у свима земљама. Век просвећености, век дидактичке симболичке поезије, дао је велику количину књига за децу, које су сада потпуно заборављене, а биле су писане у тону поука, често у алегориском облику или у облику дијалога између деце и њихових родитеља или васпитача.

У Русији у 18 веку ова врста производа за децу појавила се прво у преводима, затим у облику прераде. Царица Катарина Велика (1729—96), започела је дуги низ руских састава за децу са две своје алегориске бајке: „О царевићу Хлору (1781) и „О царевићу Февеју“ (1782), које су написане у правом стилу епохе. У то време Н. И

Новиков (1744—1818) полаже основе руске периодичне литературе за децу часописом „Дечје читање за срце разум“, који излази као недељни прилог од 1785—89 „Московском извешћу“. У овом часопису узео је активно учешће знаменити историчар Н. М. Крамзин (1766—1826), кога је Бјелински назвао првим руским писцем за децу.

Од друге деценије 19 века у Русији појављују се књиге, које имају за циљ да упознају децу са природом („Дечји музеј“, „Шетње с децом по Русији“, „Разговори с децом о сеоском газдинству, мануфактури итд.“), али се продужује издавање књига морализаторскога карактера: „Дијалози старих историских личности у циљу поучавања моралу“, „Езопове басне“, „Зборник дечјих прича, басана и бајки од Кампеа“ итд.

Крајем тредесетих година 19 века литература за децу добија национални карактер; у часописима за децу почињу писати: А. С. Пушкин, (1799—1836), М. Ј. Љермонтов (1814—1841), Е. А. Боратински (1800—1844), Н. М. Јазиков (1803—1846), И. И. Дмитријев (1760—1837) и многи други; излази низ списа који упознају са животом сељака и радника, с народним стваралаштвом (књижице „Прва првина“, „Друга првина“ В. И. Даља (1801—72), „Конек—Горбунок“ П. П. Јершова (1815—69), „Приче деде Иринеја“ В. ф. Одојевскога (1803—69) и др.

Од друге половине педесетих година 19 века литература за децу развија се под утицајем идеја, које дају карактеристичну боју целокупној „епси великих рефорама“ и које су створиле славу општој руској уметничкој литератури. Правац, који се скристалисао у овој епси, влада у литератури за децу све до пада императорскога режима.

У шездесетим годинама 19 века ствара се почетак научно-популарне литературе за децу и то у нарочитом облику научне популаризације у форми научне приче или романа. На тај начин руска литература за децу ушла је у 20 век као потпуно развијена литература са својом традицијом.

Научна историја руске литературе за децу досад није написана, зато што је врло тешка и веома спорна ствар одредити правце у њој и дати тачне карактеристике особина ових праваца. Литература за децу одражава све оне појаве што и општа литература. Литерарни правци јављају се у њој с истом доследношћу као и у општој литератури, али често са знатним задоцњењем. У литератури за децу постоји много више праваца него у општој литератури, зато што у њој живе и они правци који су изумрли у општој литератури. Примећено је да готово сви родитељи дају на читање својој деци оне књиге, које су и њих занимале у детињству. Познати зналац руске литературе за децу, Н. В. Чехов, професор Московског универзитета, нашао је да је 1914 год. број производа означених за децу, заједно са преводима, достигао 5000 имена.

2. Уметничко-реалистички правац

Правац, који је давао главни тон целокупној дечјој литератури 20 века, био је уметничко-реалистички правац. Овај правац постао је у деведесетим годинама 19 века са уласком у литературу

за децу крупних писаца, који су оставили приметне трагове и у општој литератури, наиме Д. Н. Мамин-Сибирјак, К. М. Стањуковича, В. И. Немировича-Данченко.

Д. Н. Мамин-Сибирјак (1852—1912) заузима у руској литератури за децу нарочито место. Он је ушао у њу из опште књижевности захваљујући једном случају. После смрти своје жене остала му је кћерчица, коју је морао васпитавати, и он је схватио да деца имају потпуно други свет, своје интересе, туђе већини одраслих и своју претставу о околном свету. Сибирјак је умео да уђе у тај свет и да гледа дечјим очима. Тако су се појавиле чувене „Аљенушкине бајке“, надахнуте правом поезијом, уистини класични производи руске литературе за децу. Онда су штампане „Бајке и приче за децу“, без јевтинога морала и сентиментализма. У овом зборнику сабрана су бисерна зрна пишчевога стваралаштва: „Стари врабац“, „Медведић“, „Тврдоглави јарац“ и др. У овим причама писац је био оригиналан персонификатор: овде звери и животиње живе, говоре и делају тако, како они уистини и чине, без сенке измишљотина, без незграпних ситуација. У бољим својим причама овога жанра, Сибирјак се диже до правих висина уметничкога стваралаштва уз помоћ најпростијих начина. Таква је, на пример, његова познија прича „Није моја ствар“, коју ја сматрам за једну од најуспелијих ствари у руској литератури за децу. Рођен на Уралу и његов добар зналац, Сибирјак даје низ нацрта о уралском животу („Бело злато“, „Драги камен“, и др.); црта живот и нарави бакширског села, које се сакрило у огранцима Урала (Кара-Ханим“, „Ак-Базат“). Од Урала, Сибирјак прелази на опис живота несрећне петроградске деце са дна („У каменом бунару“) или ученика у радионицама оних мајстора који су изгубили лик човечански. Док је М. Сибирјак добродушно-хумористичан у својим причама за малу децу, његове приче за децу, која имају очи да виде неправде живота, обојене су тугом.

К. М. Стањукович (1844—1903) је једини писац мора и морскога живота пре револуције. Море, поморац-морнар и брод са једрилицама, то су главне теме његових многобројних прича и два крупна дела: „Историја једнога морнара“ и „Око света на Коршуну“. Стањукович стално показује своје читаоцу хероја-морнара. Јучерашњи орач, данас је готово прави морски вук. У души му постоји туга за родним селом, за комадићем своје земље, али на палуби лађе он се мушки бори с морем. „Руски морнар је злато. Он је пун смелости, самоодрицања и издржљив и за малу љубав плаћа строструко“, каже Стањукович. Упоредо са херојством морнара, Стањукович издваја чудновату правичност, простодушност, добродушност и доброту рускога сељака, који се оденуо у морнарско одело. Такве су његове приче: „Максимка“, „За мршавка“, „Човек избачен из лађе“. У привлачним цртама, с којима Стањукович описује рускога морнара, многи испитивачи су склони да виде у томе утицај народњачких тенденција. Странице посвећене опису живота морнара код Стањуковича, најсветлије су и дубоке по своје друштвеноме значењу. Писац даје могућност да читалац схвати, да су тешки услови морнарске службе одређени државним стројем. Неправде тога строја, писац је изобразио врло талентовано и јако. „Око света на Коршуну“ аутор описује пловидбу око света; ту је описан поморски живот са свеко-

ликим сложеним устројством војнога брода. „Историја једнога морнара“ готово је једини роман за децу у руској литератури пун догађаја, написан јасно и врло талентовано, који даје дечаку много добрих и чистих расположења, да не говоримо о томе што он упознаје још и са животом ратне и трговачке флоте епохе шездесетих година.

В. И. Немирович-Данченко (1848—1936) почео је радити у литератури за децу једновремено са Маминим-Сибирјаком и Стањуквичем. Али он изостаје од њих по уметничкоме таленту. Код њега је реалистичка струја често помућена откривено израженим сентиментализмом; често је склон да се обраћа прописаном моралу. У производима Данченка постоји обично гледање, шаблонско схватање језика, наклоност за мелодрамске ефекте. Он је једини ратни писац у руској литератури за децу пре револуције. Написао је много производа из руско-турскога рата од 1877—78 г. („За Дунавом“, „Последњи витези“, „Мученици Шипке“, „Напред“ и др.). У ратним одломцима код Данченка може се уочити протест против рата; он је изображавао његове ужасе, али се у томе пре осећа перо једнога ратнога дописника него кичица правога уметника. Он има групу производа из епохе окупирања Кавказа („Кавкаски витези“ и др.). Данченко као урођеник Кавказа, добро осећа лепоту природе свога краја; по њему осветник горштак је образац племенитости и храбрости. Руски војник у изображавању Данченка је храбар, не зна за препреке и не плаши се опасности, али је добродушан и понаша се без икакве мржње према своме непријатељу. Данченко је врло плодан писац и његова плодност изненађује.

Уметничко-реалистички правац, почет у литератури за децу тројицом означених писаца, имао је врло велики успех и брзо је окупио све нове раднике; многи крупни писци стали су из опште литературе прелазити у литературу за децу.

На пример, такав је био *К. С. Баранцевич* (1851—1927). Он се одликује простотом и неком чудноватом искреношћу свога стваралаштва. Његова је тема обичан, свакодневни живот, обични јунаци, са обичним мислима и осећањима. Свет пишчев је радни народ, градски сиромашни људи, градска деца, коју он добро описује, схватајући психологију детета. „Јегоркина лутања“ и „Под крилом“, боље су његове ствари. Он је написао много бајки, али и ту је остао реалист. У његовим бајкама дејствују најпростије, прозаичке ствари („Стара лампа“, „Чаробни рубац“); све оне говоре о прекој потреби хуманог понашања према људима, хвале трудољубивост, часност и чврстину у борби са незгодама живота.

И. С. Шмељев (рођ. 1875) живи сад у емиграцији, ушао је у литературу нешто доцније. Почео је с двома већим стварима: „У нови живот“ и „Служитељи истине“. У руској литератури за децу Шмељев је ватрени поборник просвећивања и хоће у науци и знању да види лек од свих невоља и незгода нашега живота. Истините су и јаке његове приче: „Мери“, „Писмо без марке и жига“, „Једним путем“ и др. Он је способен да даје јасне ликове и врло добри су му портрети „простих људи“; добро црта дечје карактере. Језик му је чврст, прави руски, једар и прост. У емиграцији је издао књигу „Лето Господње“ (Београд, 1933) у коме је описао своје детињство у пластичноме изображавању.

А. И. Свирски (1865) је изабрао нарочити свет, децу улице, претходнике беспризорних, овога бича Совј. Русије. Он одлично познаје живот својих јунака, говори о најмрачнијим странама живота, показује прстом на најнегативније појаве и узима за теме, изгледало би, оне теме које су деци неприступачне, али он их све обрађује са тактом правога уметника. Боље су му ствари „Деца улице“, „Црни људи“ (из живота рудника каменог угља) и др.

Ал. Алтајев (1872) је псеудоним Маргарите Владимировне Јамшчикове и она не уступа по плодности Немировичу-Данченку. Идеологија овога писца не уздиже се над висином обичне проповеди о темама социјалне неправичности; писца узбуђује свако угњетавање личности од стране: породице, друштва, државе. Упоредо са живим и истинитим страницама налазе се и неистините и извештачене; психолошка анализа је површна и готово увек мало убедљива; приметна је код писца и сладуњавост у тону. Најбољи су производи приче „Пахуљице“; прича „Асан-Хиз“ је пуна трагизма и животне истине о татарском детету. Од многих историских прича понајбоља је „У ропству инквизиције“.

Радовима набројаних писаца и створио се уметничко-реалистички правац. Његова је најглавнија заслуга у томе, што су они практично решили питање о границама реализма у литератури за „мали народ“, што су с великим тактом и умењем увели свога читаоца у саму часту живота и што су умели да прожму своје производе друштвеним духом и да без икакве агитационе ларме створе у своме читаоцу јасну претставу о свима особинама социјалнога строја у коме он живи. Ово је био јак правац, који је владао литературом за децу. Њему су дали део својих сила корифеји руске опште литературе и сви писци, који су оставили неки траг у литератури последњих дана империје. То су били: А. И. Куприн, А. П. Чехов, И. А. Буњин, Е. Н. Чириков, Гарин, И. Потатенко, А. И. Серафимович, В. Г. Корољенко, В. М. Гаршин, В. И. Дмитријева, С. И. Елпаћевски, Н. А. Рубакин.

А. И. Куприн (1870—1938) није написао много ствари за децу, али су све оне праве уметничке ствари: „Бела пудлица“ (историја једнога путујућега акробате и његовога пса), „У недрима Земље“ (тужна прича о маломе Васки, који је био приморан да иде на тежак рад у рудник), „Слон“ (забавна историја једнога слона, који својим доласком у стан исцељује болесну девојчицу). Све његове приче су написане дивним језиком, који је деци потпуно разумљив.

А. П. Чехов (1860—1904) написао је специјално за децу само „Каштанку“, једну од талентовано написаних прича у руској литератури за децу. Оригинално и лепо разрађено сиже; дивно нацртане забавне и тужне сцене из света циркусних четвороножних артиста; дубоко схваћена дечја душа. Најпопуларнија му је ствар „Вањка“: ту је у комичним тоновима дата у стварности историја живота једнога сељачета, које је допало у ропство грубоме занатлији. Из живота животиња су приче „Бела њушка“ и „Догађај“. Велику популарност уживају приче: „Бегунац“, „Куварица се удаје“, „Деца“; последња је написана са великим познавањем дечје психологије. За старију децу су занимљиве и разумљиве: „Време је спавању“, „На суду“, „Зломишљеник“.

И. А. Буњин (1877) је један од најкрупнијих мајстора у савременој руској литератури. Добио је Нобелову награду. У литературу за децу ушао је после Чехова и написао низ ствари за децу, које претстављају читав зборник („На крај света“).

Е. Н. Чириков (1864—1932) вешто схвата противречности у животу и описује их живо и рељефно. За децу је написао две књиге: „Мој живот“ и „У царству бајки“. У првој књизи забавна је прича „Коњ“, у којој се јасно подвлачи социјална неједнакост; добре су му ствари „Хаврјушка“ и „Свађа“; „Коља и Кољка“ упоређује два дечка из разних друштвених слојева и улази у руске читанке.

Гарин (1852—1906) је псеудоним Н. Г. Михајловскога, који у својим прослављеним приповеткама („Детињство“, „Гимназисти“, „Студенти“, „Инжењери“) претставља топло и свеже психологију дечјег, дечачкога и омладинскога доба. Типови младића, девојака, наставника и родитеља нацртани су живо и врло рељефно. Прве две приче стоје на већој уметничкој висини.

И. Ф. Наживин (1874) обрађује ограничену област, свет дечје душе. Радња његових прича развија се на тлу руске природе у селу пре револуције. Написао је два зборника: „Сеоска деца“ и „Мирушине приче“; посебне су му ствари „Слава човечанска“ и „Клепало“. Наживин је фини и талентован дечји портретиста без трага сентиментализма. Његови типови деце потсећају на дечје ликове Некрасова. У његовим причама има много правога смеха („Слава човекова“, „Злочин и казна“, „Спис Александре Сједове“). Он добро описује природу средњег појаса Русије; истинито описује и живот рускога села.

Н. Д. Телешов (1867) јасно описује у низу прича живот сељака исељеника, који су се због немања земље иселили у Сибир („С Богом“, „Потреба“, „Кући!“, „Јелка Митрича“). Прве две приче су врло тешке по расположењу; дивна прича „Јелка Митрича“ допада се деци због портрета њенога који је дат са великом љубави.

И. Н. Потапенко (1856—1929) почео је писати за децу у исто време кад и Сибирјак, али није стално. Почео је са две приче из живота животиња: „Драма на дворишту“ и „Глад“, које су развучене али живо написане. „Шесторица“, „Златна медаља“ и „Проклетта слава“ су занимљиве приче па се и сада лако читају.

А. Серафимович (псеудоним писца А. С. Попова (рођ. 1863) је, вероватно, једини писац који је расточио свој таленат у борби са капиталистичким стројем: он у свакој причи наноси ударац „проклетоме капитализму“, подвлачећи сва несавршенства друштвенога строја пре револуције. У својим бољим причама („Мишка-Упир“, „Очекивање“, „На ледини“, „У бури“, „Накит“) Серафимович излаже, да су људи привезани за свој тешки, мученички рад, који није за људе радост и благостање, већ проклетство и ужас.

В. Г. Корољенко (1853—1921) ништа није написао специјално за децу, већ је само за децу прерадио своју одличну приповетку „У рђавоме друштву“, дајући јој име „Деца подземља“, где су дивно оцртани дечји карактери. Али многе његове ствари су подесне за децу. Узвишени идеализам пишчев, његово високо гледиште о човеку, дубоко поштовање према човечјој личности, племенита и „убеђена“ љубав према слободи привлаче за њега млада срца. „Историја мога савременика“ готово у целини може се читати старијој

деци. „Павловски нацрти“, „Река“, „За иконом“ изгледају као да су за децу написани.

В. И. Дмитријева (рођ. 1859) описивала је живот и добро је упозната са руским селом и сеоском децом, па је дала врло успеле психолошке портрете. Најбоља јој је прича „Малиш и Жучка“; добре су јој збирке: „Горјун и друге приче за децу“, „Пролетњи цвет“. Писац несумњиво има велики талент. Вредност његова талента је у томе, што васпитава у малим читаоцима свест о човечјем достојанству и поштовању према човечјој личности.

С. Ј. Јелпаћевски (1854—1932), заједно са Дмитријевом, ближи се групи око „Рускога богатства“ и за децу је написао две ствари: „Хектор“, причу о животу једнога пса који умире од туге због растанка с дечком и „Из прича о прошлости“, пишчеве успомене, које су обојене топлим осећањем према његовим рођацима, и нису без друштвенога значења.

Н. А. Рубакин (1862) је врло плодан писац и нарочиту популарност уживале су његове научно-популарне публикације за децу. Његове белетристичке ствари су занимљиве, језик му је прост и приступачан, али уметничке вредности нису високе („Изучавања доктора Исака“, „Вечна слава“, „Миторошкино приношење жртве“).

Група писаца, које смо изложили, на челу са Корољенком, долази у ту струју уметничко-реалистичкога правца, коју су неки испитивачи назвали *неонародњаштво*. Ова струја је оставила дубоки траг и нема сумње стоји у крвној вези са *толстојевством*, које је и у литератури за децу заорало врло дубоку бразду.

Л. Н. Толстој (1828—1910) иступивши са проповеђу опраштања и стапања с радним народом у име бољега и пунијега схватања животних задатака, писао је и много и нарочито за децу. Пре свега ваља истаћи његову знамениту „Књигу за читање“, у којој је изложен диван материјал за систематско читање деци свих узраста. Добре су и пригодне за децу: „Поликушка“ — јасна слика из епохе кметскога права, „Аљоша Горшак“, „Лажни купон“, „Шта сам видео у сну“, „После игре“ и „Приче о Севастопољској одбрани“. Толстојеве ствари за децу рашириле су се необично много. По моме рачуну само у 1912 год. било је наштампано 1 413 000 примерака његових прича, скаски и др., које су биле намењене деци. 12 500 примерака на јерменском, латишком и есперанту.

Издавачко предузеће „Посредник“, постало под утицајем Л. Толстоја, тежило је да своја издања начини приступачнима како одраслим људима, тако и деци. Од 1897 „Посредник“ је почео издати „Библиотеку за децу и омладину“.

И. И. Горбунов-Посадов (1864), ортодоксни толстојевац, онај ко се не противи злу, позивао је децу да „у тиранину виде брата“, да воле, праштају и благосиљају — био је душа „Посредника“ и свих почетака овог издавачкога предузећа у области литературе за децу. (Серија књижица: „Малој деци“, „Милосрдне звери“, „Порука“ и др. приче, „Пастир и царски благајник“ — збирка песама, „Звезда водила“, „Пријатељ животиња“ и др.). Од 1898 г. он је издавао часопис за децу „Кула светиља“, издао је серију књижица за децу „Светско братство“, у којима је штампао пацифистичке

ствари. Он је око „Посредника“ окупио групу писаца (В. Лукјански, Е. И. Горбунова, Е. А. Каравајева, С. А. Порјецки, А. М. Хирјак, Сергјеј Орловски, псеудоним књижевнице С. Н. Шиљ, рођене 1863 г. и др.), који су писали у Толстојевом духу. Једно време врло активно је радио у „Посреднику“ и Н. А. Рубакин. „Посреднику“ је био близак и И. Ф. Наживин, који у емиграцији није испољавао симпатије према Толстојевим идејама.

3. Модернизам у руској литератури за децу

Тешко је рећи којим је путевима дошао модернизам у литературу за децу, са свима својим нијансама, све до импресионизма, символизма, футуризма, акмеизма и имагинизма. Појава модернизма стоји у некој вези са револуционарним покретом, који се завршио 1905 год. Несумњиво је, да је у развићу модернизма у руској литератури играо значајну улогу *Оскар Вајлд*. Оригиналан талент овога писца — естетичара, јасно се испољио у његовим бајкама, које су код нас усрдно превођене („Принц и ласта“, „Зец и принцеза“), које су се допале деци и изазвале подражавање. У исто време појавиле су се код нас две преведене ствари, које би тешко издали наши издавачи крајем 19 века — „Доживљаји Алисе у земљи чуда“ и „Доживљаји дрвенога пајаца“. Обе књиге — и енглеска и италијанска — биле су надахнуте истим настројењем, обе су уводиле читаоца у свет чудних догађаја, у царство измишљених односа и ситуација, у нешто што напомиње на стару руску књижицу *А. Д. Хвољсона*: „Царство патуљака. Доживљаји Мурзилке и шумских човечуљака“. Педагошка критика их је оштро дочекала, али деца су их заволела. Знатан траг оставила је и немачка књига *Евелине Шерп*: „Историја ветренога петлића“, која је изашла у издању *Сабљина*. Сва прожета маштањем, фином фантастиком, са јавним налетом идеализма, она говори својом основном идејом, да „мора бити песника на земљи и да је немогуће само мама да плаче“, она привлачи читаоца неком притајеном маштом о чаробној земљи. Разуме се, и очаравајућа, чаробна „Плава птица“ *Метерлинкова* доста је помогла развићу модернистичких идеја у руској литератури за децу. Под утицајем свих ових производа читалац се уносио у царство маште, све је напрегло његову фантазију, нагнало рад његова уображења, изводио из реалнога света, забављало чудноватим измишљањем, истицало друге интересе, јасније и лепше, интересе који нису у вези са свакодневном стварношћу. Етичка страна, која је обично била камен темељац руске литературе за децу, или се потпуно запостављала или се замрачавала лепим узорима уметничкога измишљања.

К. Д. Баљмонт (1867), вођа рускога символизма, који је потпуно отеловио у себи естетички импресионизам, први је по времену унео у литературу за децу тај нови правац и 1905 год. штампао „*Вилинске бајке — Дечје песмице*“. У овој збирци деца су наишла на „Ћутљиво певушење“, „многогласно брујање бора“, али „Смех детета“, „Свилени конац“ и „Гноме“ немају никакве стилизације.

Л. Н. Андрејев (1871—1919) написао је за децу „*Бајку о храброме вуку*“ са бесмисленим и ружним сижеом, који само изазива

смех. У смеху је сав утисак од ствари, која је написана дивним језиком.

О. Л. д'Ора (псеудоним хумористе Оршера): штампа „Мастилъаве човечулке“, које је написао за најмању децу. Писац очарава читаоца чаробним замислима и сугерира му мисао, да стварни предмети живе тајанственим животом, да и они имају своје радости и жалости.

Врло брзо за овим писцима у литературу за децу улази низ претставника модернизма, који образују у њему читав покрет. То су: С. М. Городецки (1884), који је до 1912 био у символистима, а те је године, заједно са Н. С. Гумиљевом (1886—1921), образовао групу акмеиста, која од 1915 прилази групи „сељачких песника“, А. А. Блок (1880—1921), најистакнутији претставник рускога символизма, В. Ј. Брјусов (1873—1924), Саша Чорни* — псеудоним А. М. Гликберга (1880—1929), А. М. Ремизов (1877), Н. Новиков и А. Н. Толстој (1882).

Пре свега модернисти у литератури за децу уносе ослобођење од пута морала. Блок у зборнику за децу „Округла година“ овако говори: „Напусти кужну собу, лети у бескрајне висине“. Тежња у „бескрајне висине“ и претставља главну особину модерниста. Модернисти јако воле бајку. С. М. Городецки написао је низ чаробних бајки; А. А. Блок је саставио читав зборник „Бајке — стихови за децу“, А. Н. Толстој је дао „Сврачје бајке“; А. М. Ремизов је написао „Малу борицу“, бајку о два миша, која се јако допала малој деци.

Н. И. Манасеина је штампала низ ствари, које су израђене са већим литерарним укусом („Мартинкини божићни празници и друге приче“, „Чорба од овса“; зборник „Приче за децу“; прича из институтског живота „Мамино детињство“; „Цербска принцеса“, велика приповетка из детињства и младости Катарине Велике); П. С. Соловјова (Alegro) је штампала зборник „Јелка“, „Живот Хитролиса“ и читав низ пијеса за дечје позориште („Дедин прстен“, „Први април“, „Свадба сунца и пролећа“ итд.) И. С. Кондурушкин је дао низ прича из живота сеоске деце („У селу“). С. С. Кондурушкин је написао „образац“ модернистичке прозе у причи „Звонар“. О. А. Бјељајевскаја је штампала песме проткане фином стилизацијом и символиком, од којих су се многе допадале деци, која су расла у условима високе градске културе; интересантне су и њене приче „У смртном часу“, „Из живота малих људи“ и др.

Ликовима које су створили модернисти не може се одрећи оригиналност. Али код многих има и извештачености.

Главни центар нових струја и нових путева била је група писаца који су се окупили око часописа „Стазица“. Тај часопис се оштро разликовао од свих руских часописа за децу и то својим јасно израженим ванконфесионалним религиозно-мистичко-хришћанским стремљењем. У ову групу су улазили: П. С. Соловјова (1867), Н. И. Манасеина (1869), А. Н. Толстој, Т. Власова, О. А. Бјељадскаја, В. Г. Малајева—Мирович, С. Сјеверни, И. С. и С. С. Кондурушкини. После обуставе „Стазице“ основано је издавачко предузеће књига за децу

*) На српски су преведене две његове веће ствари: *Дивно лето* (роман) и *Дневник Мики Фокса*. Превео М. Р. Мајсторовић.

истога имена, у коме је радила већина овде набројаних писаца. Изучавање модернистичкога правца у руској литератури за децу не може се замислити без дубоког упознавања са стваралаштвом писаца ове групе.

Треба рећи да модернисти нису потпуно прекинуле везу са традицијама реалистичкога правца и са дидактичко-педагошким каналом литературе за децу. С. М. Гордечки има доста ствари, које је написао у реалним тоновима (приче у часопису „Чавке“, многе песме у збиркама „Ау“ и „Ија“). Код А. А. Блока у зборнику „Округла година“ има доста сличних песама („Врана“, „Пун месец стао је над лугом“, „Учитељ“, „Врапчићи“). Саша Чорни, чији се дар нарочито развио у емиграцији, написао је у зборнику „Врбице“ песме о сасвим обичном, „свакидашњем“ звуку. Бајка С. М. Городецкого „Царевић Малиш“ проткана је моралном тенденцијом: не само фабуле бајке, но чак и јунаци са својим именицама имају јасно одређена својства: „сунчана змија“, „папагајево перо“, „главни сплеткарош“. „Пет ваздушних пољубаца“ истога писца у великој мери су прожети елементом поуке: сви прсти овде дају читав низ корисних знања, онако исто, како се то ради у књигама које су писали педагози. С друге стране, нека модернистичка настројења, начине стилизације и др. прихватили су и неки писци, који су врло далеко по своме правцу од ортодокснога модернизма. Тако у М. М. Пришвина (1873), јако трезвенога писца, који је чврсто везан са животом, у његовој дивној књизи за старију децу: „За чаробним колачем“, примећује се стилизација са примесама некога мистичнога односа према природи.

4. Сентиментални правац

Сентиментални правац у литератури за децу живи непрекидно и сигурно неће никад ни умрети, јер присуство осећања у дечјем животу, која се нормално развијају, не подлежи сумњи и потпуно је природно: деца су осетљивија од одраслих; њихова нежност; узбуђење, осећање симпатије и сузе изазивају се у живот таквим појавама које одрасле остављају потпуно мирним. У 19 веку овај правац су заступали многи писци, просветитељи. Од њих су имали највећи успех А. В. Круглов, Е. А. Сисојева, В. П. Жемеховскаја и др. Али у овом правцу, који разматрамо најтипичнији претставник била је Л. А. Чарскаја (псеудоним Чурилове рођ. 1875). Литература за децу пре револуције 1917 не показује ништа тако очигледно, као необичан успех ове списатељице, који је праћен са много ларме. У 1912 год., која није била година њене највеће популарности, њени списи били су штампани у 52 000 примерака. Може се без икаквога преувеличавања рећи, да се неколико руских женских поколења васпитавало на списима Чарске и из њених многобројних производа црпело правила и норме за понашање у своме животу. Ово је значајна чињеница која говори о врло тешкој кризи у здрављу поколења, које је почело да „живи“ пред катастрофом, која је довела до рушења политичкога строја у Русији и њенога живота. Постоји нека веза Чарске са Вербицкој, Вљајцевој, Вертинским: они, у мојој претстави, изједначавају победу тривијалнога, „дегенерисаног“ начела у литератури и уметности страшнога „навечерја“... За јунакиње

Чарске главно је преживљавање неких од стране писца вештачки створених „романтичарских“ сањарија; ако се оне не одушевљавају овим сањаријада, онда живе у заносу љубавних „обожавања“ и „осећања“. Чарскаја намерно уводи своје читатељке у круг ових доживљаја, нервирајући их, уносећи у њих парадоксалне појмове о животу и животним односима. Чарскаја је усвојила начине булеварскога романа: разграњавати ланац неочекиваних ситуација, које ничим нису мотивиране; поворка догађаја нарочито смишљених, понављање сцена, карактера и типова. Из дугога списка производа овога писца, педагошка критика је пустила у школске књижнице само „Књегињу Цаваху“, ствар, можда, мање од других спорну.

А. А. Фјодоров-Давидов, оснивалац и уредник најраспрострањенијих, али и највише „спорних“ часописа за децу „Светларник“ и „Путоводни пламен“, који су у литератури за дечаке играли ту исту улогу, као што су производи Чарске играли у васпитању девојчица. Његово стваралаштво има занатски карактер; његови производи су без животне истине; голи морал, измишљене фабуле и неприродни карактери. Из безбројнога низа његових ствари деци се могу дати следеће: „У зимски сумрак“, „Шта срце говори“, „Зечја срећа“, „Грозни цар“, „Пакосник Пип“, „Отровне гљиве доктора зоолошкога врта“.

Клавдија Лукашевич, псеудоним К. В. Хмизинкове, рођене Мирец-Имшенецке (1859), целокупан свој живот посветила је литератури за децу и пре постанка уметничко-реалистичкога правца била је у првим редовима њених радника, па се дуги низ поколења хранио њеним производима, који су буквално плавили дечји књижарски трг. О степену раширености дела К. Лукашевич доказ је чињеница, да је само 1912 год., по моме рачуну, било штампано 32 њене књижице са тиражем од 184 000 примерака. Круг њених посматрања није ни широк, ни разнолик: то су врло спољашње историје о птицама и животињама; несрећна деца, која осећају потребу за миловањем и надзором; на изглед сурови, али добри старци. Она сваку причу пише са тенденцијом да поучи дете, тражећи од њега добро понашање. Из тога следује безживетност њенога стваралаштва и одвајање од стварности. Кад постоје такви књижевни подаци, онда се не треба чудити, што се сви њени производи сливају у један дугачак низ ствари, које бескрајно личе једна на другу и из овога низа врло тешко је издвојити нешто светло, што заслужује пажњу.

Најталентованији претставници сентименталнога правца били су несумњиво А. Н. Аненскаја и П. В. Засодимски.

А. Н. Аненскаја, рођена Ткачева, жена познатога друштвенога радника (1840—1915), почела је књижевни рад са прерадом „Робинзона“, који је доживео седам издања, па се и сада сматра као најбоља руска варијација ове прослављене књиге. Њене оригиналне ствари („Зимске вечери“, „Брат и сестра“, „Ана“, „Моје две рођаке“, „Својим путем“, „Светлости и сенке“) написане су тако да су црте идеализације, моралисања и сентиментализма умерене врло великом искреношћу тона и озбиљношћу тумачења животних ситуација. Аненскаја црта ликове деце ситне градске беде, послуге, занатлија, чиновника и радне интелигенције, она је убеђени пропо-

ведник начела страдања и љубави према свима који су на доњим степеницама друштвених степеница. Средином богатих људи списатељка изображава упоредо, као оквир широке слике света животом угњетаваних људи. Проблем јунака, који јаком вољом и упорним радом себи пробија животни пут и тежи заједничком добру, одређује како сиже њених оригиналних производа, тако и одабирање стварнога материјала за њено превођење и обраду (Т. Вуд: „Породица Чанинга“, Крокет: „Клег Кели“, М. Твен: „Финови доживљаји“, Бичер-Стоу: „Чича Томина колиба“ (потпун превод). До револуције књиге Аненскаје служиле су за „језгро“ сваке школске библиотеке.

П. В. Засодимски (1843—1912) познат је због јасне и намерне тенденције у својим производима. Али његова проповед је пуна садржаја и односи се на најважнија питања човечанскога духа: то су мисли о несавршенству света и страсна жеља за срећу и доброст свега што живи, тежња да се милују и огреју сви несрећни и унижени. Уметничка страна његова стваралаштва није много висока, уметнички лик пати понекад од слабости, али писац је искрен и од првих страница својих књига убеђује свога читаоца у то. Многи његови производи дуго ће остати у руској литератури за децу и служиће формирању дечје душе и срца, упућујући их на све што је лепо. Такве су, на пример, његове приче: „Черкези“, „Тужна животна историја“, „Високи татарин“, „Угљарева кћи“, „Риналдова срећа“, „Шах Надар и мудрац Али-Кириш“; зборник „Светлост и сенке“.

А. Н. Аненскаја и П. В. Засодимски претстављају у литератури за децу народњачку струју...

5. Бајковита литература

Бајке су одавно служиле као материјал за дечју лектуру, али су се већ у веку просвећивања неки писци и педагози негативно према њима понашали. У Русији је против народних бајки и њихова подражавања врло ватрено иступао В. Бјелински, а тако исто и Ф. Тољ, један од првих теоретичара руске литературе за децу, који је писао шездесетих година 19 века. Почетком 20 века Ц. П. Балталон и Ј. А. Јелачич, довољно ауторитетни познаваоци теорије дечјега читања, такође су иступили као противници бајке.

Али бајке су имале и одушевљене заштитнике. Преко потребно је поменути К. Д. Ушинскога (1824—1870), једнога од чувених руских педагога, В. А. Жуковскога, А. С. Пушкина, Л. Н. Толстоја, који су користили ову форму у читавом низу својих производа. Н. В. Чехов, савремени педагог, танани и дубоки познавалац књижевности, тврди да већина народних бајки може бити усвојена и преживљена само у детињству. „Чим дете почиње да се игра, оно само свој живот преобраћа у непрекидну бајку, где и оно само и сви предмети око њега добијају живот и постају личности. Зато су народне творевине тако блиске и схватљиве детету. Али народ је унео у своје бајке још и огромну количину врло финих и дубоких посматрања о природи и животу, и резултати овога хиљадугодишњег искуства неприметно се предају деци преко бајке, које дете неприметно памти и постаје духовни син свога народа. Дете воли то, што-

воли сав народ, а мрзи то што мрзе аутори бајки.“ *Н. В. Чехов* врло високо цени васпитни значај бајки: „Права народна бајка увек и неизоставно се завршава победом истине и добра и у томе је њено неоцењиво педагошко преимућство не само пред свеколиком осталом литературом, већ и пред свима наукама, зато што ниједна од њих не даје човеку веру у победу истине и правичности. Само бајка својим непроменљивим идеализмом васпитава у деци жудњу за истином и правдом и њиховом победом. И благо оној деци, у чијој души доцнији живот и школа не умеју и не могу угушити тај свети пламен. Они ће ући у живот као прави борци за истину и правичност“.

Преглед бајковите литературе природно је да треба почети са издањима народних бајки. Први скупљач и издавач руских народних бајки за децу био је у четрдесетих година прошлога века *В. И. Даљ*, у педесетим годинама *А. Н. Афанасјев* (1826—1871), који је штампао у четири књиге „Народне руске бајке“, а затим „Руске дечје бајке“ са илустрацијама *Каразина*. Боља доцнија издања су: *О. Рогова*: „Руске бајке за малу децу“ (1905), *Н. В. Тулупова*: „Народне бајке“, *О. Корчевскога*: „Народне руске бајке“ са цртежима *Е. Бема* (1900) и др.

Прерада народних бајки, како у прози, тако и у стиховима, издато је врло много. Свима су познати дивни огледи *В. А. Жуковскога* и *А. С. Пушкина*. У периоду који разматрамо велику су популарност стекле „Бајке-слике“ *В. В. Карика*, његове илустрације које су излазиле у великом броју примерака (само, на пример, у 1912 год. изашло је 62.200 примерака). *Е. М. Чарнолускаја* тако исто је издала неколико зборника бајки за малу децу у серији „Наша библиотека“ (издавач *Б. М. Волф*).

6. Часописи за децу пре револуције

Часописи за децу у Русији били су јако распрострањени. То се објашњавало, у првом реду, удобностима које су они имали за руководиоце дечјим читањем, издаваче и писце књига за децу.

Први руски часопис за децу: „Дечје читање за срце и разум“, издавао га *Н. И. Новиков* од 1785—1789 год. уз „Московска извешћа“ као месечни прилог, претставља знатан покушај да се деци да смишљена и корисна литература. Часопис је био по укусу читалаца и више пута се прештампавао и излазио у сепаратним издањима.

Развиће руске журналистике за децу у кратким потезима је овакво. Почетком 19 века излазе у Москви два часописа: „Пријатељ омладине“ *Невзорова* (1807—1812) и „Дечји пријатељ“ *Иљина* (1809); у 1913 год. изашао је први часопис у Петрограду, који је уједно и прво руско илустровано периодично издање за децу: „Часопис за децу или корисно штиво за образовање разума и срца.“ Од часописа који су доцније излазили нарочито су били запажени: „Часопис за васпитање ученика војно-наставних завода“, у коме су сарађивали *Жуковски*, *Пушкин*, *Дмитријев*, *Кољцов*, *Јершов* и др. и „Звезда“ (1842—1863), коју је издавала позната списатељица за децу *А. И. Ишимова* (1804—1881).

Крајем педесетих и шездесетих година појавили су се нови часописи за децу. Од њих се нарочито издвајају: „Часопис за децу“

(1851—1866) М. Б. Чистјакова, који је служио као образац многих доцнијих дечјих часописа, „Висибаба“ (1858—1862) В. Мајкова, у коме су сарађивали Тургењев, Гончаров, А. Н. Мајков и „Свитање“ (1859—1862) Крјомпина. У то време Н. Ф. Раствовскаја оснива „Породичне вечери“ (1864—1893), А. Н. Острогорски „Дечје читање“ (1869); овај часопис излазио је све до револуције у 1917 год., изменивши низ уредника (В. П. Острогорски, В. П. Породин, Д. Д. Семјонов, П. Ј. Преображенски, П. В. Таљаховски, Д. И. Тихомиров), али је 1906 променио име и назван је „Млада Русија“. Доцније се појавила „Искрена реч“ (недељни, Л. А. Чарскаја), „Малишан“, „Мали свет“, „Свитац“ (двапут месечно, А. А. Фјодоров-Давидов), „Мали уметник“ (врло интересантна едиција, која је излазила у г. Жиздри под уредништвом наставника Марјинске женске гимназије В. Забатина и давао диван материјал за рад са малом децом из области моделовање, цртања, изрезивања, лепљења итд.). За децу средњег узраста и основних школа: „У школи и кући“ (месечник, уредник М. В. Кљукин), „Дечји свет“, „Играчка“ (двапут месечно, А. Н. Пјешкова-Толивјерова), „Незаборавак“, „Дечји пријатељ“ (месечник) „Путоводни пламен“ (двапут месечно, А. А. Фјодоров-Давидов), „Породица и школа“ (месечник, Вл. Љвов), „Сунашце“ (месечник, Н. и Т. Аљмединген), „Читаоница народне школе“ (месечник, Н. Н. Морјов), „Стазица“ (месечник П. С. Соловјева и Н. И. Манасеина). За старије и омладину „Излази“ (24 пута годишње, од 1912 год. Н. Н. Морјев), „Искрена реч“ (недељни Л. А. Чарскаја), „Румена зора“ (месечник, А. Н. Пјешкова-Толивјерова), „Кула светиља“ (месечник, И. И. Горбунов-Посадов), „Извор“ (месечник, Н. и Т. Аљмединген), „Млада Русија“ (месечник Д. И. Тихомиров). Осим овога излазила је „Јевтина изабрана библиотека за породицу и школу“, „Дечја енциклопедија“ (уредник Г. П. Петров). Познати секташ-евангелиста И. С. Проханов издавао је часопис „Млади виноград“, орган савеза хришћанске младежи. Напослетку, у 1917, под уредништвом К. И. Чуковскога, почео је излазити часопис „Пријатељ деце“, у виду прилога „Њиви“, најраспрострањенијем у Русији недељноме часопису за породицу, у коме се појавио чувени „Крокодил“ уредников, који је претстављао потпуно нову појаву у руској литератури за децу.

Готово сви часописи за децу имали су одређену литерарну физиономију. На пример, „Млада Русија“ штампала је већином производе реално-уметничкога правца“ (у њој су сарађивали: Мамин-Сибирјак, Баранчевич, Серафимович, Немирович-Данченко, Шмељев, Гусев-Оренбуршки); „Стазица“ је везала своје име са модерностима; „Кула светиља“ је спроводила идеје Л. Н. Толстоја и будила у својим читаоцима љубав према свему што је живо; „Путоводни пламен“ и „Свитац“ јасно су одржавали стваралаштво својих уредника; „Незаборавак“ је поставио за свој задатак спровођење начела хришћанскога идеализма, будећи код својих читалаца љубав према Богу и свеколиком Божјем свету; „Извор“ је тежио широкој популаризацији научних знања; „Сунашце“, као нека мутација „Извора“ давала је добар материјал за сеоску децу...

7. Литература о дечјем читању пре револуције

Овим одељком завршавам преглед руске литературе за децу пре револуције. Услед ограниченога простора изостављамо преглед позоришне и научно-популарне литературе за децу, иако је број производа ове врсте био по количини двојном већи од продуката уметничке литературе за децу, коју смо разгледали.

Последњих година пред револуцију у Русији је излазило сваке године око две хиљаде дечјих књига. У 1912 год. било је 44 крупна издавачка предузећа, поред великог броја мањих, која су се бавила издавањем књига и часописа за децу. На тај начин руско дете је имало богати избор књига какав, изгледа, није имала ниједна земља.

У вези са тако појачаним растењем литературе за децу, започиње пажљива разрада проблема о питањима дечје литературе. Од 1911 год. излазе два часописа, који су специјално посвећени томе циљу и то: „Новости дечје литературе“, под уредништвом А. И. Колмогорова (у Москви) и „Шта и како читати деци“, под уредништвом Ев. А. Јелачича (у Петрограду). Преглед литературе за децу постао је предмет о коме су се држала предавања на летњим течајевима за наставнике, а тако исто уводио се као предмет у педагошке школе (о првом таквом прегледу, по нацрту А. К. Јансона, после револуције 1905 године, држала је предавање А. М. Калмикова у чувеној Учитељској семинарији Петроградског земства, која је основана по плану С. Ф. Рашевскога 1872 год.). Од 1910 год. овај предмет продире чак у средњу школу; уводи се у програм осмога допунскога разреда женских гимназија императорице Марије. О питањима шта ће дете читати баве се читави конгреси (о претшколском образовању, народном образовању, библиотекарству, женски конгреси итд.); о божићним празницима 1913—1914 сазван је специјални конгрес у Москви, који је расправљао питање дечје лектире. Поступно се отварају и нарочите дечје библиотеке: М. В. Бередникове у Москви (библиотека-читаоница „Дечји пријатељ“), Л. Ј. Добој у Кијеву, дечја библиотека и читаоница Друштва пријатеља основнога образовања у Перми, а у различитим друштвеним и приватним библиотекама установљена су одељења са дечјим књигама. Напоследку, у вези са питањем о општој реформи школскога образовања, почели су се слушати све одлучнији гласови о уношењу у програм млађих и средњих разреда обавезнога упознавања са најчувенијим и талентованијим производима руске и стране литературе за децу. Присталице овога плана радиле су на томе, да се одабирање материјала за дечју лектуру мора вршити на основу изучавања развића дечјега језика, дечјих потреба и интереса.

8. Општа карактеристика совјетске књиге за децу

Првих година после револуције литература за децу налазила се у стању потпунога застоја. Од краја октобра 1917 до 1924 год. нове књиге за децу се нису издавале: прештамповале су се старе ствари (5—6 имена); 1924 год. издато је и прештампано 279 књига (по другим подацима око 400 имена), 1925 год. 544 књиге; зато 1924—1925 год. треба сматрати за почетак совјетске књиге за децу.

Улога руководиоца првих година (1924—25) припада приватним издавачима: „Дуга“ (Петровград) и Г. Ф. Мириманова (Москва). „Дуга“ је штампала већином литературу за претшколску децу и она је понављала у суштини традиције пре револуције које су се формирале у руској литератури за децу. Само се од 1926 појачава улога совјетских државних и тако званих совјетских друштвених издавача, углавном издавача централнога комитета лењинско комун. савеза младежи (В.Л.К.С.М.) „Младе Гарде“ и државнога издавачкога предузећа.

У наредби Централнога комитета странке од 23 јула 1928 год. стање совјетске литературе за децу почетком прве пјятиљетке овако се дефинисало: „У раду на стварању литературе, која одговара задацима комунистичкога васпитања, учињени су само први кораци; најнегативније стране дечје књиге и даље остају: недовољна осветљеност и немање искрености у обухвату социјалне теме, висока цена књиге, оријентација на деци имућнијих слојева насеља, сухопарност излагања и отсуство привлачне и живе фабуле, злоупотреба са тенденциозном агитацијом; на тргу с дечјом књигом још је јак приватан издавач.“

Прва пјятиљетка (1928—1931), у потпуној сагласности са горњом наредбом, почиње борбу са „приватним издавачем“ а за централизацију издавачкога посла око књига за децу. Резултат те борбе је био такав, да се већ у 1929 год. улога приватних издавача на књижарском тргу литературе за децу јако снизила. У 1933 завршава се стапање свих издавачница књига за децу у једну Државну издавачницу. У 1936 год. Дечја државна издавачница прелази под управу централнога комитета ВЛКСМ, који реализује, као што је познато, руковођење комунистичким васпитањем омладине и деце у СССР. Последње четири године издање литературе за децу било је овакво:

у 1934 год.	издато	1396	производа	у	18	милиона	примерака
„ 1935	„	1522	„	„	24	„	„
„ 1936	„	1593	„	„	39	„	„
„ 1937	„	1645	„	„	66	„	„

Октобарска револуција истакла је нове педагошке задатке и нове циљеве васпитања. Литература за децу била је позвана да васпитава своје читаоце у духу пролетерске бољшевичке идеологије и да у њих усађује начела комунистичкога и доследнога материјалистичкога гледишта на свет. У светлости ових задатака, литература за децу од пре револуције проглашена је за отров, с којим се ваља борити најодлучније. Из свих библиотека које су биле приступачне масама, а нарочито из школских јавних библиотека склоњене су све књиге, које су новој власти изгледале као штетне. Поход на „штетну“ идеолошку књигу почео је још 1920 год., још пре рађања совјетске књиге. Нарочито је бајка била подвргнута правоме гоњењу. Питање о бајки, коју у совјетској литератури сматрају за рођену сестру религије и о границама фантастике и антропоморфизма у литератури за децу, питање је дугога и ватренога спора који овде не можемо излагати. Ипак је бајка остала у совјетској литератури.

Тематика литературе за децу првих година одговара постављеним јој задацима. Углавном се издају књижице и листови из теорије, историје и праксе дечјег комунистичког покрета, историје странке, биографије вођа, одломци из историје револуционарног покрета у Русији и на Западу итд. Један од првих (1926) информатора совјетске литературе за децу (*И Разим: Библиографија пионирске и дечје књиге од 1919—1925*), бележи да су од свих књига: 487 биле о политичко-социјалним темама, 234 су обрађивале питања науке и технике, а само 140 књиге се односе на „неутралну“ уметничку литературу. Под утицајем живота, који доследно исправља политику совјетске владе, литература за децу у СССР. из године у годину мења своје теме и у 1937 год. њена тематика има овај карактер:

	Производа		Тираж	
	број списа; у %		у хиљама; у %	
Биографије вођа; дијалектички и историски материјализам	7	0,41	904	1,36
Историја	5	0,30	439	0,66
Коментари. ВКП(б); КИМ; ВЛКСМ	10	0,70	228	0,34
Политика; соц. изграђивање; право	4	0,21	92	0,14
Одбрана СССР; војничке ствари	23	0,37	432	0,65
Економија	2	0,12	32	0,05
Рад	—	—	—	—
Културно изграђивање; народно образовање	62	3,72	572	0,86
Антирелигиозна литер.	—	—	—	—
Уметност	19	1,12	177	0,27
Наука о језику	11	0,66	213	0,33
Уметничка литература; наука о литератури	1.312	80,00	58.805	88,58
Географија; етнографија	61	3,67	781	1,18
Математика; прир. науке	31	1,88	438	0,66
Техника; транспорт; веза	62	3,72	2.578	3,90
Пољопривреда	22	1,30	626	0,90
Медицина	8	0,48	57	0,08
Наука о књигама; информатори	6	0,34	25	0,04
	1.645	100	66.396	100

Врло је поучно, што је „уметничка литература“ у 1937 год. претстављала 4/5 целокупне књижевне продукције за децу. Чиста политика (биографије вођа, дијалектички и историски материјализам, комитерн, комсомол, комунистички међународни покрет) претстављена је само са 1,27% у броју издања и 1,83% у тиражу; одељак „о раду“, који је раније заузимао једно од најважнијих места у совјетској идеологији, није претстављен ни са једним издањем, као и одељак „борба са религијом“. Међутим, промена тематике још не значи замену социјалне наруџбине у литератури за децу. План социјалистичке реконструкције Русије, чији је природан плод државни монопол у области књижарства, истакао је пет захтева, које мора имати у виду свака совјетска књига за децу; она мора: 1) бити високо уметничка, 2) мора поставити и решити пред совјетским де-

детом велика питања класне борбе, социјалистичкога изграђивања и борбе с природом, 3) мора поступно откривати детету околни свет и у њему васпитавати својства и црте социјалистичкога човека, 4) мора помагати да се „мали совјетски народ“ увуче у социјалистичко изграђивање, у друштвени живот око њега, и 5) мора деци сугерирати чило и радосно расположење. Совјетска књига за децу је, дакле, тенденциозна књига. У том погледу она јако личи на своју претходницу, стару морализаторску књигу пре револуције. По теоричарима совјетске књиге за децу тенденциозност је у дечјој књизи потпуно природна појава. „Свака уметничка књига је тенденциозна, тј. она, откривено или скривено, тежи да оствари одређени циљ и служи, отворено или скривено, интересима оне класе чији је претставник дати писац. У дечјој књизи тенденција „морал“, много је откривенија него у уметничкој књизи за одрасле.“ Ово је, између осталих, дивно схватио В. Мајаковски, који је у својим књигама за децу „тенденциозност“ развио до крајњих граница и „морализира“ потпуно отворено.

9. Револуционарна књига за децу

Револуционарна књига за децу, по датој „наруџбини“ мора „показати детету класну суштину догађаја, који се око њега збијају и приволети га да схвати законитост историскога процеса, мора истаћи јасно класни садржај целокупне историје човечанства, пробудити у детету револуционарну пролетерску самосвест, осећање колективизма и патос активнога учешћа у околном џиновском изграђивању и проширити видокруг дечји до схватања интернационалнога значаја револуционарне борбе пролетаријата“ ...

Још у 1926 год. изашла је књига песама *Ј. Гралице*: „Дечја интернационала.“ Она почиње са позивом совјетској деци да журе у комуну, „град Лењинов“. У 1928 год. *Н. Ј. Агнивцев* штампао је књижицу о истој теми: „Разнобојна деца“; у њој је на право интернационално вече скупио „Црнца, Циганина, Јапанца, Јермена, Лезгина, Грузина, Француза, Индуса, Тунгуза, Зулуса итд. У закључку аутор нагони сву ову децу да са трибине прогласе целоме свету: „једногласно захтевамо: да се нико по кревету не ваља, да се свакога дана сви умивају, нико да не плаче, да се нико не мази и нос да не чачка“. Међутим, већина „револуционарних“ књига описују живот и нарави — у бољем случају живот радника и невољника, па аутори воле да говоре о невољницима класно неопредељеним, што нарочито љути совјетску критику.

У броју књига о револуционарном покрету у Русији не могу а да не привлаче пажњу књиге, које су написане за децу о Лењину. Само књижице *З. И. Лилине* („Велики учитељ“, 1924; „Наш учитељ Лењин“, 1924; „Лењин и млади лењинци“, 1925; „Живот В. И. Лењина“, 1926; „Мали Лењин“, 1929), писане у условном иконописном стилу, говоре у суштини о Лењиновом раду, али су изложене сухопарно и безбојно. Сва остала литература о Лењину је сиромашна и бајковита, без мириса чаробнога. Школске читанке доносе приче о детињству Лењина. У њима се црта примерно дете („Увек је учио лекције“, „никада није цепао књижице и прљао свеске“, „увек је

умивао руке“). Многи пишу, каква су била дечја расположења после Лењинове смрти (П. Дорохов: *Како је Петуњка путовао Иличу*“, 1925; Л. Тубељски: *Два лењинца*, 1926; Д. М. Урин: *Ледена санта* 1926). Нарочито су неубедљиве књиге, у којима аутори нагоне децу да сама причају о Лењину. Ту аутори често преобраћају Лењина у доброга чаробника или тајанственога незнанога човека. На пример, у књизи Т. Мешчерјакова: *„Кешин пријатељ“* (1928), дечак Кеша наилази у шуми крај Горкога некога „чику“, дружи се с овим „чиком“; „чике“ изненада нестаје, доцније, кад је дознао за Лењинову смрт, Кеша иде у Горки и познаје у гробници свога пријатеља.

Октобарској револуцији посвећено је доста књига. Од оних које су писане за мању децу треба поменути слабу књижицу С. Ауслендера: *„Октобар“*, (1927), која даје стилизовану слику прерата у Москви и неталентоване стихове А. Л. Барто: *„Празнична књижица“* (1927), која описује феномен октобра.

Највећи одељак револуционарне књиге је посвећен грађанском рату. Књиге, као *„Ташкент град хлеба“* А. С. Невјерова, која је доживела много издања и *„Црвени цртеж“* Д. А. Фурманова дивне су књижице, које се дуго памте, нарочито прва. Јасна, тачна и проста, без сенке мелодраме, прича Невјерова даје праву и страшну слику цара-глади, овога неизбежнога сапутника свих међусобица.

Већина књига о грађанском рату изграђена је на дечјим доживљајима, али само је мали број писаца избегао неправилан тон. Успешније од осталих овај задатак је савладао С. Т. Григорјев, озбиљан и истинит писац. Његова је најбоља ствар *„Са врећом за смрт“* и она је много пута прештампована. Његов језик, небрижљив и разбарушен, штетно утиче на његове радове. Л. Е. Остроумов у *„Макари-њушкалу“* описује револуционарну дететивку, само нови садржај преноси у старе авантуристичке облике. Ф. Г. Каманин у причи *„Вањка Огњев и његов пас“* (1924, 1926, 1927) описује догађаје својих јунака на фронту, где се све препреке отклањају неколиким замасима чаробнога пишчевога пера. Совјетски писци су сачували традицију да у приче уводе децу као јунаке. К. Минајев у причи *„Ариша-пионирка“* (1926) излаже страшно дирљиву, сасвим по укусу старих божићних прича, историју једне девојчице, коју муче изостали родитељи због њене припадности пионирима; девојчица бежи из куће и аутор је нагони да се на путу смрзне у славу напредних комунистичких идеала.

Врло извештачен и позлаћен је лик пионира. Е. Ј. Дањко у своме *„Правом пиониру“* (1925) у песмама изобразио га је тако, да личи на добродушнога дечка из преводне немачке литературе, коју је тако волео стари, прастари Чистјаков. Он истина не умирује бикове, не пали светлост на морским кулама светиљама, већ само спасава дете од смрти за време поплаве у Петрограду и аутор му разноси славу овако: *„Он је дете спасао од смрти и одраслим људима дао пример, смели Пећа ваш, прави пионир.“* — Пионирска вратна марама лепо стоји сваком „јунаку“ и свакоме „догађају“ (А. Н. Самохвалов: *„У логору“*, 1927; О. М. Гурјан: *„Пионири су дошли“*). Спољашњу страну у покрету описује А. Л. Барто (*„Пионири“*, 1926) и В. Волженин (*„Пионири“*, 1925, 1926). Пионири сту-

пају достојанствено и, ако је веровати Волженину, певају: „За рад, за науку, Илича срчани уници. Драг нам је завет његов“ ...

Агитациона књига за децу могла је да се појави само у земљи, где се деца свесно уводе у политичку борбу од стране државне власти. Власт у деци гледа своју смену и зато ничим неоправданом ужурбаношћу, извршиоци ове власти увлаче неојачане дечје снаге и у кампању за сетву, и у поход против неписмености, и у борбу с „религиозним опијумом“, и у борбу са кулацима, и у службу за чување државних граница од шпијуна и диверсаната, и у шпијунски рад на гоњењу бегунаца из тамница и логора за контрареволуционаре, и на чувању колхозних поља од непријатеља и штеточина, којим често постају њихови очеви, сродници и пријатељи.

Агитационих књига за децу штампано је врло много, али, што је од нарочитога значаја, ту нема ствари написаних са талентом или са интересантном сижеом. Књижица С. З. Фјодорченко: „Сећајте се, сећајте се увек и не седите у соби“ (1930) са неукусним стиховима агитује за спорт на свежем ваздуху. Књижица А. Л. Барта: „За рат“ (1930) ставља врло просто крст на милитаризам и нагони „нашега војника“ „за време боја, под митраљеском ватром“, да агитује, не знамо само на коме језику; „Причекај, причекај, друже, пушку спусти, јер ћеш наићи на пријатеља а не на непријатеља“ ... Образац агитације за колективизацију привреде дат је у књижици В. Цвилева: „Кол-хоз“ (1930): „Кољка мисли: ствар је јасна, кокош неће сама да живи, досадио јој. „Зато треба изградити заједнички кокошар“ ...

За децу средњег узраста и за школску децу нижих разреда има врло мало агитационих књижица. Али зато се за децу старијег доба ударне теме разрађују и у стиховима и у прози. Интересантне су агитационе књижице против религиозних предрасуда, које издаје савез борбених безбожника. Стихована књижица В. Александрова: „Против ускршњих колача и Ускрса“ мисли да се бори са највећим хришћанским празником, који утврђује вечност живота ... Две агитационе прозаичне листовке за децу: „Два Ускрса“ и „Деци о Ускрсу“ (1929) написане су стихом провинциских листића: „У условима оштре класне борбе ускршња бајка је оруђе борбе против социјализма“. И ова неталентована бесмилица штампала је двапут, у огромном тиражу, који пребацује триста хиљада егземплара. Успешније су књижице са практичним и конкретним задацима, што је потпуно природно, пошто дете по својој природи не прихвата теориска и апстрактна размишљања. А. Гушчин и И. Степанов: „У ново пролеће ка новим победама“ (1930) — о сетвеној каптањи; А. В. Борецки: „Достигнимо америчку кокош“ (1929) — о живинарству; Гр. Ос: „Будимо спремни“ — о рату; И. Ј. Волкинд: „Суревњивост је почела“ — о успесима у школи; П. И. Лопатин: „Штедим милионе“ (1929, 1930) — о скупљању отпадака у производњама итд. — Врло често писци агитационих књижица пишу у белетристичкој форми, подражавајући В. В. Мајаковскоме, овоме краљу агитационе литерарне форме, по коме је стварати значило агитовати.

10. „Весела књига“

„Весела књига“ је велики и неоспоран успех совјетске литературе за децу, којом се она безусловно може поносити. Комизам је главна ознака ове књиге. Очевидно, сам је живот показао да је нужно код деце развијати осећање хумора, јер весели и чисти смех је највернији начин за одржавање душевнога здравља и чилости. Потреба за смехом код деце стварно је врло велика и није случајна чињеница што у усменом предању ученика живе и живеће најразноврснији облици веселих производа: анегдоте, епиграми, загонетке, брзоплетства, вратоломни шаљиви задаци итд.

Праотац веселе књиге, први оригинални весели руски писац за децу *К. И. Чуковски*, псеудоним *Н. И. Корнејчука* (1882), појавио се 1917 год. са великом фантастичном причом „Крокодил“. У тој ствари одмах се видела главна особитост његова стваралаштва — *фабулистика*, која се динамички развијала из оштроумних комичних супротности. И сви доцнији његови многобројни продукти („Муха-Голицаљка“, „Мојдодир“, „Бармалеј“, „Буба шваба“ и др.) карактеришу се читким и лаким ритмом, звучношћу и изврсном покретљивошћу стиха. Чуковски је поставио пут епској песми за децу, створио „велику форму“ место обичних лирских стихова, који су се пре њега употребљавали. Све његове књижице изазивају веселе код деце, углавном тиме, што је у њима до граница искоришћен антропоморфизам и анимизам, а то су начини, који су забрањени за ортодокснога марксисту. Антропоморфизам се овде прима као смешна игра, где су животиње уподобљене људима. Очовечавање и подушевљење свеколикога света ствари, јесте један од облика метода „превртаљки“, којима Чуковски тако виртуозно влада: кад се слон боји буба швабе, кад су „мишеви мачку уловили“, кад су „козе пожелеле да лете као птице“, дете у то не верује (иначе не би било реакције смеха), у мислима обнавља нарушене односе и проверавајући на тај начин своје знање о свету, радује се своме знању и ту радост смехом изражава. Принцип сваког комизма, рушење обичних веза, веза на које смо навикли и деформација нормалних односа у стваралаштву Чуковскога искоришћен је са изузетним сјајем. Али Чуковски има стално у виду психичке особине деце, њихово сопствено стваралаштво и, што је нарочито важно, дечји језик, који он пажљиво изучава. Далеко од руске традиције, Чуковски је дубоко искористио искуство енглеске литературе за децу, која нарочито воли игру стварима, односима и речима. Он своје дете држи у дечјем свету, потпуно га ограђујући од света социјалних преживљавања, партиских задатака и ударних тема и детету даје здраву храну доброга квалитета. Совјетска критика стално и оштро напада на Чуковскога, нарочито подвлачећи његову оријентацију на *грађанско* дете и неактуелност његових тема. Чак се у совјет. енциклопедијским речницима истиче неприхватљивост стваралачкога метода Чуковскога у совјетској литератури. Пошто систем државнога монопола у издавачком сектору има могућности да *дозира* штампање, по мишљењу власти, штетних књига, то се дела Чуковскога издају у малом броју примерака, продају скупо и прећуткују у каталозима, а вероватно и сам писац доста трпи од педантности цензуре.

С. Маршак (1887) написао је прву књигу за децу 1923 год. („Деца у кавезу“). Маршаково стваралаштво, као у жижи, скупило је све вредности веселе књиге. По звучности стиха и изразу ритма, пунога динамике, Маршак се може упоредити са Чуковским. Он користи и фолклор („Јуче и данас“, 1925) и антропоморфизам („Како је ренде начинило ренде“, 1927) и фантастику („Сладолед, 1925), али никад није у власти манира, већ поседује богату културу стиха. Супротно Чуковскоме, Маршак не воли „превртаљке“ и „бесмислице“: он је врло реалан, чак просушен. Хумор постиже или игром речи, пародијом, иронијом или сугестивном анегдотом. Дете је врло осетљиво на речи, оно воли игру речи, као игру лоптом, оно речи понавља, мења, „огледа им укус“ и тесно се с њима везује. Дете воли игру речима, понавља запамћене обрте и неочекиване реченичне шале. Све то дивно разуме Маршак. У његову „Пртљагу“, који је доживео много издања, понавља набројане ствари у пртљагу једне даме и то набројање се деци јако допада: кад им се чита ова књижица, она с нестрпљењем очекују понављање и у хору то захтевају. У свима значајним књигама С. Маршака постоји одређена дидактичка тенденција, али „морал“ се не натура у готову облику, већ долази сам од себе. Тенденције његових прослављених ствари („Мајстор-квариш“, „Пошта“, „Јуче и данас“, „Одред“, „Како је ренде начинило ренде“) могу да се одреде као тенденције љубави и поштовање према раду, на првом месту, физичком који производи материјалне вредности, јер по својствима свога дара Маршак је најјачи у опису ствари у њиховим материјалним реалним везама. Маршак учествује и као уметник у илустрацијама текста, па се тако добија органско јединство графике и текста, што је врло карактеристично за све Маршакове књиге и апсолутно неопходно у књизи за децу уопште.

Готово сва литература за најмању децу у совјет. Русији претендује на то да буде весела. А. К. Покровскаја, врло чувена теоретичарка књиге за децу, подвлачи да је „типично настројење такве књиге, настројење животне радости, често шаљиво и будаласто“. Као што је познато, врло лако је изазвати смех у детету; ако је оно здраво, оно само очекује повод за смех. Међутим, језик је ослабије место у читавом низу садашњих писаца за децу. Дечје веселе књижице од С. З. Фјодорченка, В. А. Каринскога, А. Л. Барто и др. шарене се од многобројних понављања фраза: мјау-мјау, чиви-чиви, ме-ке-ке, ух-ух-ух, пих-пих-пих, топ-топ-топ. Пишу се и издају књиге, које спољашњим атрибутима изазивају смех. Често комично служи за дидактичке и моралистичке циљеве. Актуелна тематика и социјална наруџбина често покривају немоћ писаца у погледу сижеа и стила („Два унука и шећерна наука“ од Н. Ј. Шестакова, „Ваздушна пушка“ Н. Ј. Агнивцева). У покушајима да се изврши приближавање жанру социјалне сатире, обично се искоришћује фантастична бајка, која се сматра нарочито подесном за изобраавање сложених људских односа (М. Андрејев, В. Протопопов). Многи писци показују пуно непознавање дечје природе и дечјих потреба. Треба рећи, да совј. критика води упорну борбу са занатлијом, који пише књиге за децу и од њених стрела страда и груби комизам писаца врсте М. Андрејева, као и хладни и неукусни стихови песника

врсте необично плоднога С. З. Фјодорченка. Али ове занатлије одлично испуњавају наређења власти, а то је доказ, да ће занатлије још дуго владати у совј. литератури за децу.

Сва совет. поезија за децу, достојна овога високога имена, везана је на неки начин са Чуковским и Маршаком. Млади песници позајмљују од њих начине стваралаштва, теме, културу стиха. Међу овим песницима јесу, не баш обични, на пример: *К. Висковски* („Свиралица“, 1928; „У луци“, „Ја и моја породица“, 1930; „Четири морнара“, 1931 и др.) *М. Фроман* („Мишић Аљошка и мачка“, 1925; „Гвожђе“, „Секира и тестера“, 1926; „Петрушка“, 1927 и нарочито „Хлеб“, 1926), *Е. Г. Полонскаја* („Зечић“, 1923; „Часовник“, 1925, 1927), *А. И. Веденски* („Много животиња“, „На реци“, 1928, „Железнички пут“, „Летња књижица“, 1929, „Зима свуда“, „Коља Когин“, „Ко?“, 1930 „Путовање у Батум“ 1931 и др.), уредник дечјега часописа *Н. Венгеров* („Животиње“, „Мишеви“, Дивље пловке“ и др.), *Е. Л. Шварц* („Ведро“, „Ко је бржи?“, „На мразу“, „Пећа-петао сеоски пастир“, „Птичје позориште“, „Трг“, и др.), *Д. И. Хармс* („Иван Иванович Самовар“, „Милион“, „Игра“, „Позориште“. „О томе како је тата убио твора и др.).

Стихови *Висковскога* су ритмички врло читки и строги са јаким песничким полетом; песник не воли епитете; уопште узето, доста је сухопаран и дидактичан. *Хармсова* поезија је везана са стваралаштвом Чуковскога и Маршака и има сопствени тон. Његов је стих експерименталан. Наслањајући се на дечје стваралаштво, Хармс је, изгледа, нашао оне услове у којима речи и начини за спајање речи улазе у свест са највећим ефектом. Његов успорени темпо стиха рачуна на дечју аперцепцију, која воли понављања. *Шварц* воли комичну причу, која даје могућност да се створе велике фабулозне ствари.

Весела књига, изгледа, да се стабилизовала у руској литератури за децу и да је окончала питање које је одавно занимало педагошку мисао: да ли треба с децом говорити озбиљно или забавно? За дете се све преобраћа у игру, па и књига за дете мора бити играчка и весела да би одговарала структури његове душе, да би га хранила радошћу и да би му повећала осећање живота. С наступањем школскога доба јавља се диференцијација игре и рада. Али и тада, кад у руке ученика доспе уџбеник, весела и пуна животне радости белетристика мора му испунити време одмора и забаве. Ако је речено оправдано, онда се морамо према литератури за децу понашати озбиљно, као према самосталном одељку опште уметничке литературе и ни у ком случају у њој не смемо гледати, како то чине неки теоретичари, само дидактичко средство, које зависи од педагошке доктрине.

11. Животна прича

Животна прича више него и једна друга област совј. литературе за децу, осећа на себи снагу социјалне поруџбине. У њој има неколико великих тема: организовани совјетски мали народ (пионири), село, свет деце без надзора (беспризорни) итд. Сам појам животне приче врло је услован и често се у животне приче убрајају

производи, који припадају пре одељку револуционарне и агитационе литературе.

Како се разрађује главна тема о пионирима, може се судити по *Н. Богданову*, најтипичнијем писцу, који се специјализирао у белетристичкој илустрацији у законима и обичајима пионира („Пионир у селу“, „Странка слободне деце“), авантуристичкој причи („Пионирски поход“), изображавању веселих догађаја на животном пионирском фронту („Три бегунца“, „Пропали логор“) и чак у драматизованој причи психолошкога карактера („Зиновјев Чумазеј“ у зборнику „Тавански ђаво“). Богданов не даје карактере; његов пионир је лутка са етикетом и он о њима прича готово онако исто, као што је Чарскаја причала о својим лепим плавокосим принчевима. Његови писници говоре неким апстрактно-програмским језиком, који је лишен ма какве конкретности. Рад пионира је непрекидни поход из победе у победу. Довољно је да дечко пионир изговори беседу и селјаци се одмах просвећују светлошћу новoga разума; довољно је да одред пионира пробави неколико часова у тунгуском селу, па да Тунгузи одмах напусте своју шаманску веру. Пионири откривају завере, спасавају село од пожара, гоне медведе електричним фењерима и врше друге не мање важне подвиге. Морални проблем не интересује Богданова... „Истраживачи корова“. *И. П. Грјазнова* (1929, 1931) изграђена је на конкретном материјалу; авантуристички сиже има трагове утицаја псеудо-револуционарне романтике; уметничка средства пишчева нису велика, језик је небрижљив, али књига је ипак корак напред, кад се упореди са радовима Богданова. „Пионири на мору“ (1930) од *П. П. Гаврилова* цртају узајамне односе пионира и комсомолаца, говоре о неким нејасним тежњама пионира према екзотици, о њиховом незадовољству са свакидашњим радом. Књижица *О. М. Шварца* „Слет“ (1930), једно време врло популарна, претставља просто причање о московском слету пионира. Прича *Г. Е. Замчалова* „Срећни град“ (1934), не без талента написана, црта живот градских и сеоских пионира.

Селу у совјетској литератури за децу посвећено је много ствари, али већина је натмурена и одражава само кривудава пут совј. сеоске политике и не даје претставу о животу села у условима потпунога преустројства старих односа. Прича *И. Е. Вољнова* „Тако је било“ (неколико издања) и сада остаје као једна од најјачих књига, али она даје слику рускога села пре револуције. Књига *А. А. Демидова* „Вањкино детињство“ (неколико издања) садржи богат материјал о животу, црта забаве и радове сеоскога детета. Обе приче су написане протоколарно и сухо и нису много познате. О изврсној књизи *А. С. Невјерова* „Ташкент град хлеба“, која је била раније омиљена књига совјетске деце, пре него што је доспела у списак препоручених књига, говорили смо раније. Наглашавам да пред овом књигом бледе и изгледају смешне десетине других књига о ужасима гладнога села, а да не говоримо о томе, што је Невјеров створио живи лик сеоскога детета. Он је готово физиолошки описао глад и смрт са дечјим схватањем живота. — Ова три писца губе се у мору поучних прича и причица написаних да одговоре захтевима дана. Типичан претставник ове литературе је *П. И. Замојски*. Свака његова прича је као нека илустрација на плакати са дидактичком

лозинком („У селу“, „Две правде“, „Дуњкин празник“ итд.). Од Замојскога не заостају: Р. М. Акуљшин („Пастирева кћи“), С. Ауслендер („Оља“), Л. И. Гумиљевски („Седам дана у тражењу бољега“), Ф. Т. Каманина („Дед и троје“), Л. М. Ларина („Убеђења“) и др. Сви ови производи израђени су као по једној мустри. Мотиви су обични: јунак тежи образовању и савлађује све препреке на путу; предузимљива деца откривају завере кулака и служитеља култа против власти, старање о сиромасима; атентат на сеоске активисте и селкорове.

Беспризорнима посвећена је маса производа, да је један совјетски писац рекао: „Ако на један тас теразија поставимо све приче о беспризорнима онда на други ради равнотеже могу се поставити сва деца републике од октобра до пионира закључно“. Ово страшно зло совјетске стварности, које се још није изживело, изображава се у безброј прича и причаца површно, једнострано и досадно... Готово сва литература о беспризорнима може се свести на просту схему: тешко детињство, сиротовање, скитање, глад, преступ и срећан сусрет, који доноси срећан крај. Беспризорнога од тешке судбине упочетку спасава пионир, као код С. Ауслендера („Спреман сан“). Доцније улога спасилаца прелази на дечји дом, завод, радничку породицу и школу.

Нарочито место у тој литератури заузимају две приповетке: Г. Г. Бјелих и Л. И. Пантелејев: Република Шкид“ (1927) и Л. И. Пантелејев: „Часовник“ (1928). Потпуно оправдано се тврди да је летопис школе имена Достојевскога, прва и готово једина приповетка написана за децу, која ће остати као споменик епохе. Прослављена књига о совј. радној школи Николаја Огњева (псеудоним М. Г. Розанова, 1888): „Коста Рјапцев“, написана је за одрасле. По снази изображавања првих година борбенога комунизма „Шкид“ се може упоредити само са приповетком А. С. Невјерова: „Ташкент — град хлеба“. Све привлачи пажњу на ову ствар: разноврсност и јасност карактера, прави драматизам, добар и прави руски језик, здрав хумор. „Шкид“ је оживела одрпану и изнемоглу тему о поправљању беспризорнога и дала јој специфичну тежину и убедљивост. „Часовник“ је приповетка прожета хумором. Она са дивним уметничким даром прича обичну историју, на којој се гради сав механизам приче о украћеном часовнику. Најзад, пред дечаком се појављује дилема: или да се растане од часовника или да постане омрзнут у дечјем дому. Стари мотив изнесен је на нови начин: весело, убедљиво и са оштрином.

Нарочито место у животној литератури заузима књига за девојчице. Револуционарна совј. педагогика је упочетку сумњала у право егзистенције сличне литературе. Коедукацијом полова мислило се на отклањање разлике између мушких и женских. Мушко је спасло револуцију. Најзад се морало прећи на издавање књига за девојчице. Прва значајнија књига ове врсте била је „Приповетка о риђокосој девојчици“ Л. Будогоске (1929). Приповетка је нашла своје читаоце. Међутим у композиционом погледу ова ствар је била виша од најпопуларнијих ствари Чарске. Мирно и нешто хумористички гледа се на прошлост: на породични и школски живот пре револуције. — Тешки задатак дати добру књигу за девојчице са са-

временим материјалом, и да одговара социјалној наруџбини, изгледа да је решила *Н. В. Дмитријева* у приповетци „Гој Даљбак“ (1930), која се стално прештампава и, према одзиву критике, она се јако допада писаницима и ученицама — активистима. Радња приче се дешава у Норвешкој. Млада радница се заљубила у сина богатог фармера. Основна нит приче је конфликт између личне оданости и класне свести јунакиње...

Изван оцртаног круга има много тема, које нису везане са новим формама живота и свакодневним потребама. Ове теме је започео у совј. литератури *Б. С. Житков*. *Слон*, *мајмун*, историја под водом и над водом, циркуски живот, потапање лађе и др., — све ове теме *Житков* развија на старом материјалу, у старој интелегентној породици, у заводу пре револуције. Чак и где се дотиче животних страна совјетске епохе („Удав“, 1928), те стране нису на првом плану. Један од најбољих приповедача руске литературе, *Житков* говори с дететом озбиљно и о озбиљним стварима. Он је без сентименталности и неће да ограда дете од живе стварности. *Море* је, по њему, стварно зло (зборник „Зло море“, 1924). Рад тражи од човека напрезања и открића („Дрводеља“, 1927), а понекад је необично тежак („Чичица“, 1927). У претстављању трагичнога он је кратак и прост („Над водом“, „Марија и Мери“, 1929). Језик му је свеж, само има доста нових револуционарних наноса, зато се не чита увек лако.

12. Историска приповетка

Историска прича није се јако развила у совј. литератури за децу, вероватно зато, што се и сама историска наука до последњих дана само трпела у СССР, после жестокога похода који је против ње предузео *М. Н. Покровски*. Две-три десетине списа ове врсте, који су издани за децу и омладину, написани су у фактичком смислу, према узакоњеној догматици; уметничка синтеза и пишчева филозофија обично се тек назначују. Несумњиво је, да су готово сви писци историских приповедака претрпели утицај *Ј. Тинјанова*, који је, као што је познато, створио тип испитивачкога романа. У грађењу овога романа писац, слично научнику, одабира изворе, процењује их, доводи у ред и обрађује, углавном се потчињавајући истини факта, који за све време држи на узди стваралачку пишчеву интуицију. Неки писци (*Л. С. Савељев*, *Б. Ј. Бухштаб*) пишу своје ствари на принципу монтаже, можда, подражавајући *В. Вересајева*.

Већина приповедака описује револуционарне покрете и патње угњетаваних народних маса. Туђој прошлости посвећене су књиге *В. Јана*: „Феничанска лађа“ (1931), *А. Феличе* (*Л. Јамшикова*): „Црвени Хамсин“ — из живота старог Египта, неколико издања, „Под Гарибалдијевом заставом“ (1930), *Н. Венкстерна*: „Под зидовима замкова“ — из историје Западне Европе XII века (1929) — рђава ствар и показује пишчево незнање.

Од домаћих тема највише су разрађене пугачевштина, устанак декабриста и има неколико књига из историје Московскога царства, смутње, из времена Петра Великога, Јелисавете и кметскога права. Радови *Т. А. Богдановича* („Суд над чаробником“, 1930) изобличавају савесно изучавање извора, али тежња да се изнесе дијалог, који

тобож одговара епохи, јако везује излагање. То се у већој мери за-пажа и код Г. П. Шторма („Приповетка о Ивану Болотнику“, 1930, „Ход у слона“). Он је мајстор у стилизацији, али му је језик књишки и неприступачан ученицима, једва је разумљив и учитељу, који не познаје старословенски језик. Наводим даље: Б. С. Евгењева: „Стародревна старина“, из московскога времена XIV века (1929), А. Алтајева: „Стењкина вољница“, С. А. Ауслендера: „Пугачевштина“ — велики „роман“ у четири дела, Н. Венкстерна: „Козак Евстигњеј“ (1928), С. П. Злобина: „Салават Јулајев“ — јунак башкирскога народа (1930), А. Ф. Насимович: „Вулканосова сила“ (1930).

Петар Велики и његов рад оживљавају се у роману талентованог А. Л. Толстоја, који је писац недавно прерадио за децу. Време Јелисавете Петровне јако схематичко описује З. Давидов у историском роману: „Беруни“ (1935), Т. А. Богданович у савесно израђеној приповетци „Ученици штампарске уметности“, описује живот радника прве Петроградске штампарије 18 века, А. Бармин у писменој књижици „Радозналци“ (1935), даје преглед живота истраживача руда планинскога Урала средином 18 века.

Кметско право описује С. Ауслендер: „За народну слободу“, у великој приповеци која је изашла 1925, С. А. Зарјечни: „Козак грофа Маркова“ (1928) и у врло популарној књижици Т. Фарафоновичи: „Крјепосна сељанка“ која је написана по причању крјепосне сељанке М. П. Волкове.

Декабристима су посвећена три романа безбојнога А. Алајева: „Бунтовници“ (1926), „Декабриста“ (1928) и „Бунтовници у Сибиру“ (1929); приповетка С. Т. Глигорјева: „Флаутиста Фалолеј“ (1926); мала ствар С. А. Зарјечне: „Деца декабристе“ (1927); две биографске приповетке Л. Н. Тињанове: „Раљев“ (1926) и „Каховски“ (1930) и велика приповетка А. Л. Сљонимскога „Черниговци“ (1928), која је доживела неколико издања.

Епоха Николаја Павловича доста је верно изображена у приповеци С. Т. Глигорјева: „Берко-кантонист“ (неколико издања), чији се интерес одржава на егзотици нарави Јевреја, војника и животу николајевских кантониста (војника).

Народњачки ослободилачки покрет, врло сложен и још мало изучен, најбоље је изображен од В. Н. Фигнера: „У борби“ (1931). Низ приповедака дају или белетристичке биографије радника овога покрета или поједине епизоде његове. Наводимо: С. А. Богданович: „Кнез-бунтовник — П. А. Крапоткин (1928)“, „Степан Халтурин“ (1931); Б. Ј. Бухштаб: „Херој из подземља“ — Степњак Кравчински (1927), „На стражи“ (1931), „Ћелијаш“; А. Ф. Гринберг: „Цар и револуционари“ (1930); Л. С. Савељев: „Неми сведоци“ — из револуционарне прошлости Петрограда (1927), „Лов на цара“ — атентат 1 марта 1881 год. (1929, 4 изд. 1932), „Атентат у двору“ (1930). Жива и доста интересантна је приповетка С. Т. Глигорјева: „Дечја буна“ (4 изд. 1933), која описује обуставу рада у ткачкој фабрици Морозова у Орјехову—Зујеву и учешће деце у томе...

Треба ипак дати кратку оцену стваралаштва поменутих аутора историских приповедака. Главни недостатак од кога пате готово сви писци је у томе, што они отворено теже да напишу средства за ојачавање владајуће идеологије, а не материјал за историско ми-

цљење. Већ само то говори о малој уметничкој висини историских приповедака: омладина кад их прочита не осећа да су цар Алексеј Михайлович, Болотников, Пугачев и др. у извесном погледу били сасвим други људи, који се разликују од људи које она данас сусреће, да су они мислили, говорили и живели на други начин који се разликује од мишљења, говора и живота данашњих људи...

13. Часописи за децу у СССР

Ови часописи су пре свега организатори дечјега живота: рада и начина живота и, разуме се, дечјега учешћа у „социјалистичком изграђивању и класној борби одраслих“. По упоређењу са епохом пре револуције број часописа за децу је врло скроман: у 1938 год. излазило их је свега 13 (сви су месечни), убрајајући ту и часописе за омладину. Лист „Пионирска правда“ излази дневно. За претшколску децу издаје се „Чиж“, за млађу децу „Мурзилка“, под уредништвом талентованог песника Натана Венгрова (псеудоним М. П. Вејнгрова); за средњу и старију децу: „Проналазач“, часопис-организатор дечје саморадње, који штампа пијесе, нове песме, игре, танце и разне забавне ствари; за дечаке: „Млади природњак“, „Млади уметник“, „Око света“ — часопис револуционарне романтике, за изучавање краја, за експедиције, путовања и научна открића. Часопис „Знање је сила“ поставио је себи за циљ помагање техничкоме развићу деце, која се одушевљава техником; уопште техничко развиће излаже се путем научно-фантастичних прича, занимљивих чланака и прегледа научних успеха, о раду дечјих техничких станица и појединих младих техничара. Првих година пионирскога покрета у Москви се издавао: „Бубањ“, а њега је сменио „Пионир“. Овај часопис је централни орган пионирске организације у СССР. Специјално за вође пионира издаје се „Вођа“. Паметним разонодама пионира посвећена је „Логорска ватра“. „Смена“ и „Млади комуниста“ припремајући пионире за комсомол.

Има ли каквих успеха у совј. часописима за децу? Разуме се, да има као и у другим областима совј. литературе за децу. У часописима за децу има и таквих који су позвани да помогну техничко развиће деце, да организују њихов одмор и да их упознају са природом. Али политика, која се и овде умешала, пре је штетна но корисна.

14. Научно популарна књига

Научно-популарна књига за децу је значајна окупација совјетске литературе. У овом јако сажетом излагању не могу се оцртати све врлине њене. Ја ћу се задржати само на оним књигама, које су стварно казале *нову реч* у погледу распореда и излагања материјала.

Пример вишега ступња успеле популаризације јесу књиге Б. С. Житкова и М. Ј. Иљина.

Најпознатија књига Б. С. Житкова је „За ову књигу“ (имала много издања, прво 1927). А. К. Покровскаја, можда, најауторитативнији познавалац литературе за децу у совј. Русији, назвала је

ову књигу „апотеозом графичке очигледности“. Житков је умео да искористи све могућности које даје графичко изображавање. Текст ове књиге скида са себе део задатка и предаје га цртежу. Истина, ауторов задатак је у даном случају олакшан, јер мотивација таквога растерећења је сама тема: процес штампања књиге. Међутим, нико пре Житкова није се досетио да искористи ову просту досетку. Цртеж у књизи има да испуни улогу сижеа, да прича место аутора, а не само да допуњава његово излагање. Дакле, Житков је нагнао графику не само да оствари очигледност, већ и да органски уђе у сам систем предметности, ако се тако може рећи.

М. Ј. Иљин такође је нашао нове методе причања, чији је несумњиво главни принцип *моделност*, као систем првобитнога мишљења у којој су поједини објекти и процеси претстављени у откривеној чулно-очигледној форми. Све што је он написао одликује се великим и неоспорним вредностима, што га и претставља као најистакнутијега совјетскога популаризатора („Планине и људи“ — приче о преустројству природе, 2 изд. 1935; „Који је час?“ — приче о времену, 1927; 7 изд. 1935. „Сунце на столу“, „Због чега сто хиљада“ — приче о техници и преради кућевних предмета, 1929, 5 изд. 1935; „Црним по белом“ — приче о књигама, 1928, 6 изд. 1935; „Данас и јуче“, 1937 — приче о отаџбини). Конкретним излагањем ствари и појава, оштроумним одабирањем и упоређивањем чињеница, необично простим и разумљивим језиком он је задобио велику читалачку публику: његове ствари читају и деца и дечаци, и образовани и малообразовани људи.

*

Совјетска литература за децу, као што је било наглашено, потчињена је силном утицају званичне идеологије и ова литература, као и општа књижевност, потчињена је социјалној наруџбини власти која је оличена у комунистичкој странци. Али ништа мањи утицај на литературу за децу показују и мали читаоци, чији се укуси формирају под многобројним утицајима породице, школе, живе традиције и „друштвенога мњења“. Под овим сложеним утицајем монопол издавача у СССР принуђен је да издаје за децу и такву књигу, која се допада деци и која им је потребна, иначе би његове продукције лежале мирно у монополским магацинима. Победу читалаца одражавају каталози монополисте — издавача: из њих брзо ишчежавају ствари које хоће да спроводе агитацију међу децом на непосредан и обичан начин. Сваке године се умножавају књиге доброга квалитета и сада се могу саставити читаве библиотеке од књига, са совјетском марком, али у њима не постоји кужни дух мржње, зависти и богохулства. То значи велику ствар, кад се зна како је тешко написати добру књигу за руско дете, које има строго израђен укус и у тако тешким условима за стваралачки рад писаца.

С рукописа превес
Мил. Р. Мајсторовић

ИНОСТРАНИ ПРЕГЛЕД

РАЗВИТАК ОСНОВНОШКОЛСКОГ ОБРАЗОВАЊА

Развој основношколског образовања у свету интересантан је подједнако и за учитеље и за остале културне раднике. Тај интерес је велики у првом реду с обзиром на пажњу која се у последње време посвећује проблему школе и просвећивања. Али је исто толико велики и с обзиром на општи развитак друштва у коме школа и просветни поредак заузимају врло угледно место.

Скоро у свима државама постоји тежња да се просветни и школски поредак измене и поправе. То долази из уверења, да досадашњи школски систем није задовољавао. Незадовољство је било скоро обострано. Народне масе нису могле да ставе у службу школске резултате и школску диплому; држава са своје стране није била задовољна резултатима школе. Основношколско образовање постало је спорно скоро на целој линији, у погледу метода исто као и у погледу циља. Наступило је превирање и једна реформистичка грозница која је с великом упорношћу ставила и одржавала проблем школе и васпитања међу првима на сцени. За сада се не би могло тачно рећи нешто о дефинитивним формама те еволуције. Нису израђена ни пречишћена схватања у погледу циља васпитања као ни у погледу сретстава. Има само једна чињеница уочљива и непобитна која се са сигурношћу може подвући као карактеристика реформатског правца, а то је, да школски систем све више и више подлеже утицајима друштва и његове еволуције. Мисао може да звучи мало парадоксално за оне који су навикли да гледају еволуцију друштва као последицу утицаја школе, јер данас ствар стоји обрнуто. То је међутим чињеница која се објективно мора признати.

У свима државама се осећа старање да се повећа број школа и учитеља. Шпанија чак и за време рата успела је да отвори и подигне 5000 нових школских зграда. Према извештају грчког Министра просвете, у Грчкој је у току године 1936-37 отворено 400 нових школских зграда; Куба је отворила 407 нових места за учитеље; Коста Рика је у току године отворила 36 нових школских зграда и оправила 22 старе; у Пољској је отворено 4000 нових одељења.

Упоредо са подизањем нових школских зграда ишло је и повећање броја учитеља. Школска коњунктура је у пуном развиту у два главна правца која обележавају технику њене организације: стварању школских зграда и одељења и лифровању потребног броја учитеља.

Упоредо са овим јавља се код већег броја држава још једно питање из области технике школске организације, питање обавезног школског периода. Али ваља у овоме одмах правити разлику између двеју група држава: једних, које обавезно продужују школски период и других које још увек воде борбу да обезбеде минимум. У ове последње спадају махом привредно и културно мање развијене земље, међу којима је и наша. У њима још није постигнута школска обавеза за све, већ знатан број деце остаје за свагда ван школе, дакле без потребног минимума. У оним првим државама улаже се старање, да се већ постојећи школски минимум прошири. Зато се

обавезни школски рок продужује за једну или две године више, према приликама. У јулу 1936 године у Енглеској је примљен закон који је продужио обавезно школовање од 14 до 15 године почев од 1 септембра 1939 године. У Француској је парламент изгласао закон којим је продужено обавезно школовање од 13 до 14 године. Законом од јула 1935 године, продужено је школовање у Белгији до 16-те године за сву децу која су без сталног занимања; обавезно школовање у Данској је од 7—14 године; у Литванији је обавезно шестогодишње школовање, на Исланду према закону од 1936 године обавезно је 7 година похађања основне школе.

Мора се истаћи да је ово продужење школског периода код једних и задржавање на минимуму и испод минимума код других резултат привредних прилика дотичних држава. Земље са врло развијеном индустријом, код којих се сасвим нормално појављује читав војска беспослених радника, продужењем школског периода растерећују радну пијаци, која би се неминовно оптеретила генерацијама младих радника које изађу из школе. Продужавање школовања за годину, две или три године продужава рок појаве нове најамне радне снаге на пијаци и ублажава у извесној мери неопходну кризу коју пренагомиланост радне снаге на пијаци ствара. Код земаља са неразвијеном привредом или са претежно аграрном привредом, случај је сасвим обрнут. Тамо се мање осећа потреба да се дете на дужи рок удаљи од привредних послова. Ту се јавља на против потреба, да се оно што пре врати привреди. Мали и средњи поседи у земљорадњи који се не обделавају помоћу најамне радне снаге већ радом домаћих руку, тешко се лишавају сваке радне снаге у домаћем оквиру, јер им је потребна за разноврсне послове домаће и пољске привреде. Отуда у тим државама појава, да се масе према школи односе са извесном отпорношћу, а негде са стварном тежњом да школску обавезу избегну. Отуда се у тим срединама школска обавеза одржава у минимуму, остављајући масу деце дорасле за школу и без њега.

У колико се тиче програма са дидактичког гледишта, може се код свих културних држава утврдити тежња за концентрацијом наставе и задовољењем потреба практичног живота. Настава се ослања на последње резултате психолошког проучавања и у неким земљама се обилато служи индивидуалним листом на коме су обележене личне карактеристике ученика.

Активна метода примењена је у настави више или мање успешно, и њени успеси зависе највише од уметности наставника. У Канади су установљени летњи течајеви у којима преко 900 учитеља проучава активни метод рада у школи.

У Француској се настава у основној школи све више дели у два главна периода: први период испуњен је техничком припремом ђака, учењем рачуна, писања, читања и размишљања уз непосредно посматрање; у другом периоду, који почиње са навршетком 12 године целокупно знање и општи појмови који се дају ученицима везани су са будућим позивом ученика. У васпитном погледу све се више развија колаборација школе и родитеља. Поред овога, у Француској се ради на тешњој сарадњи и вези између свих врста настава — ниже, средње и више и то се жели постићи у првом реду изјед-

начењем наставног особља у погледу стицања дипломе за наставнички посао. Ради тога је влада учинила предлог: а) да се изједначење наставника по спреми постигне обавезном матуrom за све наставничке позиве; б) координацијом рада и приближавањем свих трију настава и в) омогућењем прелаза особља из ниже у средњу наставу.

У неким земљама се установљавају нарочите школе за земљораднике, у којима се настава, не губећи битни карактер опште-васпитни, прилагођава начину живота и рада дотичнога краја. Такав је случај у Канади, Колумбији, Турској итд. У Турској је установљен нарочити школски систем за спремање школских учитеља.

У Немачкој су издате директиве у току 1936-37 године које важе за наставу у прве 4 године школовања. Ове директиве замењују прописе који су у овом правцу издати 1921 године у духу старог режима. Према новим директивама дечија средина (Heimkunde) је центар око кога се скреће цен наставни рад. После тога дође народни језик, рачун, физичка вежбања итд. У једном додатку „директивама“ обрађена је нарочита пажња физичком васпитању, нарочито трчању, скакању, играма и маршевању. По наставном плану предвиђено је за први разред 18 часова недељно за глобалну наставу, без икаквих издвајања појединих грана; друге године 22 часа, трећа 26 и четврта 28.

Министар просвете г. М. Руст донео је одлуку још 1934 године да се у целој Немачкој изједначе уџбеници. Изједначење је последњих дана постигнуто за све разреде.

Једна од земаља која је имала видан напредак у основој настави је Чехословачка. Она је благодаречи полету целокупног живота, обележила значајне напретке и у педагошкој науци као и у педолошкој пракси. Још јула 1936 године донет је закон, да се установи обавезно испитивање дечје способности пред улазак у народну школу. Расписом Министра просвете од 4 фебруара 1937 год. установљени су емисиони часови за школски радио. Настава се изводи у духу радне школе, са применом дечије саморадње, непосредног запажања и самосталног експеримента.

За нас је од интереса развој просветних прилика у земљама које су по структури сличне нашој као што су, Бугарска, Румунија и Турска. Све те земље су са претежно аграрном привредом и због сличних историских услова, оне имају скоро исти ниво културе.

За основно школовање у Румунији је од 1 септембра 1936 године ушао у примену нови аналитички програм наставе. По томе програму, виши разреди, V, VI и VII народне школе добијају практичан карактер, према приликама краја у коме се налазе. Похађање школе је као и у свима пољопривредним земљама доста отежано и Влада је предвидела строге законске мере и повлаче казне за све изостанке.

Да би се побољшале прилике учитеља, нарочито у финансиском погледу, установљена је шеста категорија са највећом скалом припадности, у коју се долази после 30 година службе.

У Бугарској је од 1 септембра 1936 године такође ступио на снагу нов програм за основне школе. Он се не разликује битно од пређашњег програма осим у томе, што као помоћно сретство у на-

стави уводи дечије вртове. Кроз дечије вртове они хоће да васпитање и образовање своје деце што више приближе животу и стварности. Поред тога у новом програму, поред сваког предмета постоје опширне методолошке инструкције, као информативни материјал за наставнике.

Турска је почетком 1936 године донела такође нови програм за наставу. Он је по својим тенденцијама потпуно на висини времена. Нови програм се заснива на систему интересних центара, комплексне наставе и мотивисане активности. Знање не треба да се предаје преко уџбеника или преко наставника, него треба да се заснује на личном раду и непосредном запажању.

Ипак, изван ове идеално замишљене школе, у Турској постоји реална школа у народној маси, која је још далеко испод нивоа. Разлози за то налазе се у специјалним приликама турског народа. Од 45 милиона турског народа, преко 75% живи у селима. Има око 30.000 села у којима има једва 16—30 ученика под школском обавезом. Пошто се половина ових села налази у таквим географским приликама, да је немогуће набавити учитеља за сваку од ових малих дечјих група, Министар просвете са министром агркултуре споразумели су се, да изаберу бивше поднареднике у војсци, који располажу потребном писменошћу и бистрином и да њих употребе за овај посао. Њих шаљу на краћи курс код учитеља који имају свршену учитељску школу и ови их оспособе да могу вршити учитељски посао по селима. Они се у исто време упућују и у нужна привредна знања и служе у тим заосталим крајевима и као инструктори за рационалнији рад.

У сваком случају, ово није идеално решење, али је можда једино које произилази из могућности којима за сада Турска располаже.

Независно од овога, може се, ценећи збир напора који се улажу у свима земљама констатовати, да се свуда опажа интензивна тежња за прогресом. Она се манифестује фактом, што се за низ година последњих, просветни буџети нигде више не смањују, већ напротив, повећавају и што се у свима државама грозничавом брзином иде ка просветним реформама које по своје карактеру и тенденцији додирују последње резултате педагошке науке.

Д. М.

НОВЕ КЊИГЕ

Педагошка Југославија — 1918—1938, уредио Милић Р. Мајсторовић, Педагошка библиотека Југословенског учитељског удружења св. 9, 8^о, стр. 464, цена 30.— дин.

У издању Југ. учит. удружења Београд, Краља Милутина 66, изашла је ових дана велика књига која је посвећена двадесетогодишњици уједињења, а односи се баш на она питања, којима се и учитељи, и сви наставници, као и интелегентни родитељи морају интересовати. Без овога зборника не би требала да буде ниједна школска и ниједна приватна наставничка библиотека. Не улазећи у анализу појединих одељака овога зборника, ми износимо само његов садржај.

Предговор је написао Иван Димник. У одељку: **Педагошка мисао у Југославији** изашли су чланци: **Идејни развитак педагогике у Срба** од д-ра Душана Ј. Јовановића, **Педагогика у Хрвата** од Салиха Љубунчића и **Двадесет година словеначке педагогике** од д-ра Карел Озвалда.

У одељку: **Развитак психологије у Југославији**: штампани су чланци: **Психологија у Хрвата**, од Салиха Љубунчића, **Психологија и филозофија код Словенаца**, од д-ра Станка Гогале, **Психологија код Срба**, од Драгољуба Бранковића, **Психометриска испитивања у Југославији** од Максима Агапова и **Развој наше етнопсихологије за последње две деценије**, од д-ра Душана Недељковића.

У одељку: **Развитак филозофије у Југославији** изашли су чланци: **Филозофија у Срба** од д-ра Милана М. Јовановића, **Религиозна филозофија код Срба**, од Здравка Јагодића и **Филозофија у Хрвата**, од Александра Мужинића.

Одељак: **Развитак социологије у Југославији**, доноси следеће чланке: **Социологија код Словенаца**, од А. Огриса, **Социологија код Срба**, од д-ра Јована Ђорђевића, **Развитак социологије код Хрвата**, од д-ра Ивана Есиха и **Социологија васпитања код Југословена**, од Фердинанда Маслића.

Одељак: **Развитак дечје књижевности, уџбеника и музике**, има ове чланке: **Хрватска дечја књижевност**, од Ферд. Маслића, **Дечја књижевност код Срба**, од Светолика Р. Милосављевића, **Словеначка омладинска књижевност**, од Јосипа Рибичича; **Проблем уџбеника у народној школи Краљевине Југославије**, од Милића Р. Мајсторовића и **Југословенска дечја и омладинска музика**, од Светомира Настасијевића.

У одељку: **Развитак дечје заштите у Југославији** оштампана је опширна и документована студија Слободана Ж. Видаковића: **Заштита деце у Југославији**.

Одељак: **Школе, учитељ, његово образовање и положај** садржи ове чланке: **Систем школства у Југославији**, од Радоја Кнежевића, **Статистика ђака, наставника и одељења** од Драг. Милошевића, **Васпитање и заштита недовољно развијене и дефектне деце**, од Антонија Скале; **Развој учитељске школе у Југославији**, од д-ра Марка Крстића; **Виша педагошка школа, њен живот и рад**, од Ж. Цветковића; **Сеоска народна школа и хигијена**, од Велимира Томашевића и **Материјално-правни положај учитеља народних школа од уједињена до данас**, од Драгољуба С. Петковића.

Одељак: **Учитељев рад изван школе** има ове чланке: **Удео учитеља кроз народну школу у стварању и изградњи Југославије**, од Лазара Бјелића; **Учитељи и психолошко испитивање наше младежи**, од д-ра Слободана Поповића; **Етнолошка испитивања учитеља у Југославији**, од Петра Ж. Петровића; **Подмладак црвеног крста у народним школама Југославије**, од Божидара Зечевића; **Рад учитеља народних школа на ширењу трезвености**, од Борисава Павића; **Учитељи и задругарство**, од Велизара Милосављевића; **Југословенски учитељи и телесно васпитање ван школе**, од М. Вук. Арачића; **Југословенско учитељство и соколство**, од Момира Синобада; **Југословенско учитељство и Јадранска стража**, од Виктора Парната; **О скаутизму у Југославији и о улози учитеља у скаутском**

покрету, од М. А. Таганског; **Учитељи и уметност**, од Ферд. Маслића и **Учитељ романијер Анђелко Крстић**, од Љутовида Бодулића.

Последњи одељак доноси **Прилоге педагошкој библиографији** на нашем језику (књиге; оригинали и преводи) и то из педагогике, психологије и филозофије. Прилоге је израдио Бранко Милаковић. Садрже 1.500 дела. Подесан упут за комплетирање приватних, учитељских и школских књижница.

На завршетку неколико речи: **Уместо поговора**, од Милића Р. Мајсторовића, уредника „Педагошке Југославије“.

Како је штампан врло мали број примерака, моле се читаоци, да путем чековне уплатнице бр. 53.081 на **Југословенско учитељско удружење, Београд**, поруче што хитније „Педагошку Југославију“.

Администрација Ј. у. у.

Учитељ“ излази у месечним свескама од четири до пет табака. Годишња му је цена за чланове Југ. учит. удружења 50 дин.; за нечланове и школе 80 дин.; за ђаке учитељ. школа 45 дин. Претплата се полаже унапред најмање за пола године на Југосл. учит. удружење, Београд, чек. рач. бр. 53081. — Рекламације непримљених бројева најдаље после два месеца. Учитељ излази из штампе сваког 15 у месецу. Плаћање и туживо у Београду.

Власник и одговорни уредник
ИВАН ДИМНИК

претседник Југословенског учитељског удружења

Краља Милутина 66.

Београд

Телефон 22-585

Штампарија „Привредник“ Жив. Д. Благојевића, Београд. Кн. Михаилова 3. Тел 21-450

КЊИГЕ ЗА ПОКЛОН УЧЕНИЦИМА

ИЗДАВАЧКОГ ПРЕДУЗЕЋА

„ПРИВРЕДНИК”

ЖИВ. Д. БЛАГОЈЕВИЋА • БЕОГРАД • КН. МИХАИЛОВА УЛ. 3

<i>Међедовић</i> , илустрована прича за децу са 62 слике, превео В. Срњић, препоручено од Главног просветног савета — — — — —	4.—
<i>Међедовић и црни Пајуљак</i> , илустрована прича за децу са 62 слике, превео В. Срњић, препоручено од Главног просветног савета — — — — —	4.—
<i>Сирена или двор под морем</i> , дечје приче од Андерсена, превео В. Срњић, препоручено од Главног просветног савета — — — — —	4.—
<i>Руске бајке</i> , прича за децу, са сликама, пренео М. Мајсторовић, препоручено од Главног пр. савета — — — — —	4.—
<i>Кроз јустицију</i> , приче за децу са сликама, превео М. Мајсторовић препоручено од Главног пр. савета — — — — —	4.—
<i>Цар Шишко</i> , илустроване приче за децу са више слика, превео В. Срњић, препоручено од Главног просветног савета — — — — —	4.—
<i>У Чаробној земљи</i> , илустроване дечје приче са више слика, превео В. Срњић, препоручено од Главног просветног савета — — — — —	4.—
<i>Четири Бојне Војводе</i> , Р. Ст. Мићић — — — — —	10.—
<i>Дивно лејло</i> , роман за децу, превео М. Р. Мајсторовић, броширано — — — — —	15.—
У тврдом повезу — — — — —	20.—
<i>Три Робинзона на Коралном Острву</i> , Балантајн, превео М. Р. Мајсторовић, броширано — — — — —	15.—
У тврдом повезу — — — — —	20.—
<i>Ноша деца</i> , књига I, д-р В. Јовановић и М. Јовановић — — — — —	6.—
<i>Наша деца</i> , књига II, д-р В. Јовановић и М. Јовановић — — — — —	6.—
<i>Приморске приповешке</i> , Матавуљ — — — — —	4.—
<i>Прича о Цару Салтану и његовом Сину</i> , Пушкин — — — — —	4.—
<i>Тајне далеких земаља</i> , М. Игњачевић — — — — —	6.—
<i>Мученичка смрт Вишешког Краља Александра I Ујединишеља</i> , у Марсељу 9 октобра 1934, са 10 слика певао и певао уз гусле Драго Љ. Бабовић - Комски преко Београдске радио станице — — — — —	2.—
<i>Кнез Павле Карађорђевић</i> , у народним песмама од Дриносавчића — — — — —	—
<i>Пејшар II сиуја на јресшо</i> , од Дриносавчића — — — — —	4.—

Кључ наше националне, политичке и културне оријентације

... матски, научно-психолошки изграђено, историски и етнолошки засновано на огромном материјалу

Сугестивно и живо написано, приступачно и најширим круговима

МОНУМЕНТАЛНО ДЕЛО

које освећљава вечно живе снаге нације, наше способности и неспособности

Др. ВЛАДИМИР ДВОРНИКОВИЋ

КАРАКТЕРОЛОГИЈА ЈУГОСЛОВЕНА

душа и карактер нашег народа на основу историје и садашњости

Калејдоскоп наших најизразитијих претставника и снажних личности — Ризница историјских и културних чињеница

Панорама нашег живота

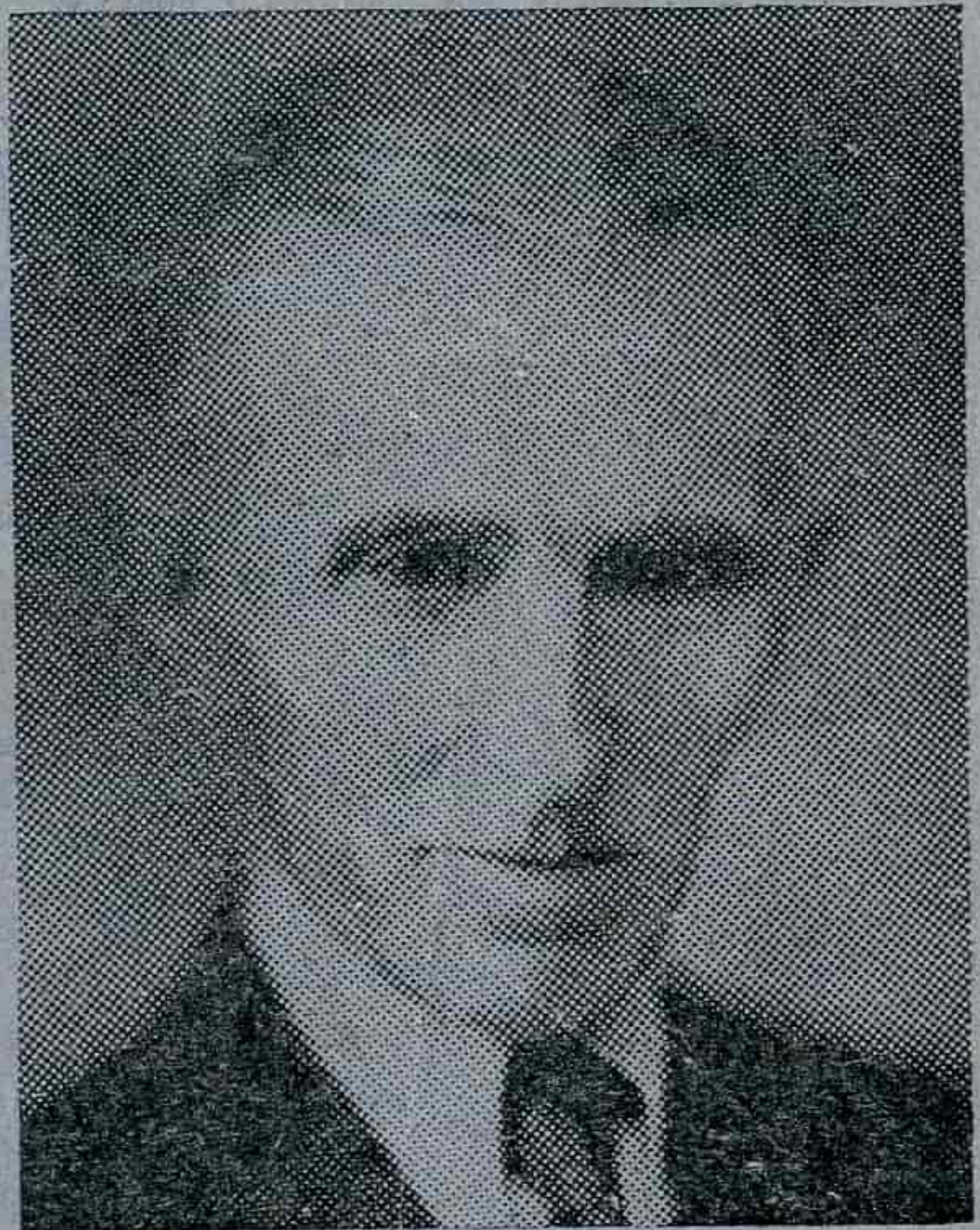
Нагони, сексуалност, љубав, брак, псовка, песма, епска душа и гусле, народна ношња, нагон за кнежењем, народна уметност, стваралачка фантазија, прича и приповетка, анегдота, загонетка, Косово, Марко, ускоци, хајдуци, духовитост, хумор, сатира, иронија, интелигенција, пословице, дух језика, дијалекти, воља, активност, рад, социјално чуло, задруга, братство, племство, сељак, грађанин, револуционар, интелигенат, етички карактер, ђуд, осећајност, темпераменат, злопамћење, подвала, грандоманија, фантасти, пустолови, хоштаплери, митологија, религија, богумилство, државотворни дух, политички дух...

Национално јеванђеље које треба да има свака кућа

Сјајно опремљена, штампана модерним словима на финој кунстдрук хартији формата 19x27 см., украшена са 170 слика у тексту, 7 прилога у боји и картом Југославије, повезана у солидно енглеско платно, са насловним листом и омогом академ. сликара Драг. Стојановића, ова монументална књига обухвата 1060 стр. текста и стаје

За готово 300.— дин. На отплату 360.— дин.
(Месечна рата само 30.— дин.)

Тражите бесплатно велики илуст. проспек

Изрезати, поунити, налепити на дописницу и послати

„КОСМОС“ — ГЕЦА КОН А. Д. — БЕОГРАД, КН. МИХАИЛОВА 12 — ПОШТ. ФАХ 103

Овим поручујем за готово (на отплату) један у платно повезан примерак

„КАРАКТЕРОЛОГИЈА ЈУГОСЛОВЕНА“

- 1) по цени од 300.— дин., који сам вам износ данас дозначио на ваш чековни рачун 56-742 (пошт. упутн.).
- 2) по цени од 300.— дин., који износ и отпремне трошкове (15.— дин.) изволите наплатити доплатом.
- 3) по цени од 360.— дин., који износ обавезујем се исплатити вам у 12 редовних мес. рата по 30.— дин. Прву рату и отпремне трошкове (15.— дин.) изволите наплатити доплатом. За случај спора признајем надлежност Сталног избр. суда Тргов. коморе у Београду.

Име _____

Датум _____

Занимање _____

Непотребно прецртати

Место _____